

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

**SERGEY GRİGORYEVİÇ KLYAŞTORNIY'IN HAYATI (1928-2014) VE
İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİNE DAİR ÇALIŞMALARI**

Yüksek Lisans Tezi

Pınar DOĞAN

İSTANBUL 2024

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

**SERGEY GRİGORYEVİÇ KLYAŞTORNIY'IN HAYATI (1928-2014) VE
İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİNE DAİR ÇALIŞMALARI**

Pınar DOĞAN

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. İLYAS KEMALOĞLU

İSTANBUL 2024

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: SERGEY GRİGORYEViÇ KLYAŞTORNİY'İN HAYATI ...	7
1.1. Ailesi ve Eğitim Hayatı.....	7
1.2. Çalışma Hayatı.....	8
1.3. Saha Çalışmaları	9
1.4. Ödülleri ve Madalyaları	11
1.5. Klyaştorniy'ı Etkileyen Bilim Adamları.....	12
1.6. Meslektaşlarının Gözünden Sergey Grigoryeviç Klyaştorniy	14
İKİNCİ BÖLÜM: S. G. KLYAŞTORNİY'İN TÜRK DEVLETLERİ VE KÜLTÜRÜ HAKKINDAKİ FİKİRLERİ	20
2.1. İskitler	21
2.2. Hunlar	24
2.2.1. Asya Hun Devleti.....	26
2.3. Türk Kağanlığı'nın Hanedan Soyuna	29
2.4. Türk Adı.....	30
2.5. Türk Kağanlığı	31
2.5.1. Birinci Türk Kağanlığı.....	32
2.5.2. İkinci Türk Kağanlığı.....	35
2.5.3. Tonyukuk	37
2.6. Uygur Kağanlığı	38
2.6.1. Uygur Şehirleri	43
2.6.2. Uygur Maniheist Manastırları.....	44
2.7. Kıpçaklar.....	45
2.8. Hazarlar	47
2.9. Bulgarlar	49
2.10. Diğer Boylar ve Kùltürler	50
2.10.1. Ariler	50
2.10.2. Andronovo Kùltürü.....	51
2.10.3. Massagetler	52
2.10.4. Yüeciler.....	53

2.10.5. Soğdlular	54
2.10.6. Tatarlar	55
2.10.7. Karahanlılar	57
2.11. Eski Türk Askerî, Siyasi ve Kültürü	58
2.11.1. Eski Türk Devlet Yapısı	59
2.11.2. Türk Toplum Yapısı.....	61
2.11.3. Eski Türk Ekonomisi	64
2.12. Eski Türk Kozmolojisi.....	65
2.12.1. Eski Türklerde Evren Kavramı	65
2.12.2. Eski Türklerin Zaman ve Mekân Kavramı	66
2.13. Eski Türk Dini, İnançları ve Kurganları	67
2.13.1. Eski Türk Dini ve İnançları	67
2.13.1.1. Tengricilik (Gök Tanrı) Dini	69
2.13.1.2. Maniheizm Dini	70
2.13.1.3. Budizm Dini.....	71
2.13.2. Eski Türk Kurganları	72
2.13.2.1. İskit Kurganları	72
2.13.2.2. Hun Kurganları	73
2.14. Eski Türk Mitolojisi.....	74
2.15. Eski Türk Sanatı.....	74
2.15.1. Eski Türk Balbalları.....	74
2.15.2. Bediz Sözcüğü	75
2.15.3. Tamgalar	76
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KLYAŞTORNIY VE TÜRK YAZILI KÜLTÜRÜ.....	78
3.1. Türk Runik Yazıtları	78
3.1.1. Türk Runik Yazıtlarının Keşfi	79
3.1.2. Runik Yazının Kökeni	82
3.1.3. Birinci Türk Kağanlığı Yazıtları.....	85
3.1.3.1 Bugut Yazıtı.....	85
3.1.4. İkinci Türk Kağanlığı Yazıtları.....	87
3.1.4.1. Çoyren Yazıtı.....	88
3.1.4.2. Orhun (Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk) Yazıtları.....	89
3.1.4.3. İhe-Hanın Nur (İhe Nur) Yazıtı	91
3.1.5. Uygur Yazıtları	91
3.1.5.1. Hangita-Hat (Hangiday) Kaya Yazıtı	92
3.1.5.2. Terhin Yazıtı	92
3.1.5.3. Tes Yazıtı	95

3.1.5.4. Şine Usu Yazıtı	97
3.1.5.5. Karabalgasun Yazıtı.....	99
3.1.5.6. Gürbelcin (Gurvaljin Uul) Yazıtı.....	100
3.1.5.7. Sevrey Yazıtı.....	100
3.1.5.8. Suci Yazıtı.....	102
3.1.6. Yenisey Yazıtları	103
3.1.6.1. Altın Köl Yazıtları	103
3.1.6.2. Uybat III Yazıtı	103
3.1.6.3. Açura Yazıtı	104
3.1.6.4. Bay-Bulun II Yazıtı	104
3.1.6.5. Temirsug Yazıtı	105
3.1.6.6. Hemçik Bom Yazıtı	105
3.1.6.7. Elegest II Yazıtı	106
3.1.6.8. Tepsey Yazıtları	107
3.1.7. Türgiş Yazıtları	107
3.1.7.1. Koçkor Yazıtları	107
3.1.8. Altay Yazıtları.....	108
3.1.8.1. Kızıl Kabak Runik Yazıtları	109
3.1.8.2. Urkoş Yazıtı	110
3.1.8.3. Çuy Yazıtları.....	111
3.1.9. Hazar Yazıtları	111
3.1.9.1. Nagy Szent Miklos Yazıtı.....	111
3.1.10. Bulgar Yazıtları.....	112
3.1.10.1. Madara Anıtları.....	112
3.1.11. Doğu Türkistan'daki Runik Yazılı Eski Türk Yazıtları.....	112
3.2. Eski Türk El Yazmaları	113
3.2.1. Maniheist El Yazmaları	115
3.2.2. Budist El Yazmaları.....	116
3.2.3. Hristiyan El Yazmaları	118
3.3. Yazılı Eski Türkçe Eserler	118
3.3.1. İrk Bitig.....	118
3.3.2. Altun Yaruk	120
3.3.3. Moğolistan'da Bulunan Runik Sikke.....	120
3.3.4. Zevakin Mezarlığı'ndaki Runik Yazılı Eserler.....	122
3.4. Eski Türk Edebiyatının Yazarları	124
3.4.1. Kaşgarlı Mahmud	124
3.4.2. Yusuf Balasagun	125

3.5. Türkologlar	125
3.5.1. V. V. Radlov	126
3.5.2. L. Y. Tuğuşeva.....	128
3.5.3. V. V. Barthold.....	129
3.6. SSCB Döneminde Türk Halkları Tarihinin İncelenmesi	131
SONUÇ	134
BİBLİYOGRAFYA	137
EKLER	148

ÖNSÖZ

Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny, Rus Türkoloji ekolünün önde gelen isimlerinden biridir. Daha gençlik yıllarında tarihe olan ilgisi onu Türk ve Rus tarihinin önde gelen arkeolog, tarihçi ve filologlarından biri haline getirdi. Kaleme aldığı eserler, saha çalışmaları ve sempozyumları ile Türk tarihine büyük katkı sağladı.

S. G. Klyaştorıny, İslam öncesi Türk tarihine dair okumalarım sırasında sıkça karşılaştığım isimlerdendi. Fakat bu isimle tam olarak tanışmam değerli hocam Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu sayesinde oldu. Yüksek lisans ders döneminde 2014 yılında vefat ettiğini ve çok değerli bir Türkolog olduğunu ifade etti. Klyaştorıny hakkında araştırma yaparken çalışmalarından değerli bir tarihçi olduğunu, hayatı hakkında birkaç makale dışında neredeyse hiç çalışma olmadığını fark ettim. Tezimde de kullandığım Klyaştorıny'e ait birçok eseri Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'nün sayfasından temin ettim. Ulaşamadığım diğer birçok eser için Rusya Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü Uzmanlar Konseyi Sekreteri Alla Sizova yardımcı oldu. Ayrıca çeşitli dergi, sözlük ve süreli yayından araştırmalar yaparak kaynaklara erişim sağladım.

Tez danışmanım ve her zaman desteğini üzerimde hissettiğim, fikirleri ile beni yönlendiren, birikimlerini eksik etmeyen değerli hocam Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Kaynakların temininde yardımcı olan Rusya Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü Uzmanlar Konseyi Sekreteri Alla Sizova'ya yardımları için müteşekkirim. Başta maddi-manevi desteğini esirgemeyen ve eğitim hayatımda beni her zaman destekleyen aileme çok teşekkür ederim.

Pınar Doğan

İstanbul, Aralık 2023

ÖZET

Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny, Rus ve Türk tarihi başta olmak üzere dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan tarihçi, araştırmacı ve Türkolog'dur. Eski Türk tarihi ve kültürüne dair fikirlerin inşasında önemli bir isim olan Klyaştorıny Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Fakültesi'nde öğrenim gördü. S. E. Malov, A. N. Bernştam, V. M. Jirmunskiy ve A. N. Kononov gibi isimlerin derslerine katıldı ve Türk tarihi ile filolojisi alanlarında uzmanlık kazanarak fikir hayatının temelini oluşturdu. 1947-2003 yılları arasında katıldığı ekspedisyenler sayesinde eski Türk devletlerinin ve boylarının yazıtlarını inceleme ve okuma şansı yakaladı. Özellikle Bugut, Terhin, Tes gibi eski Türk yazıtlarının dünyaya tanıtılmasında büyük bir rol oynadı.

Klyaştorıny'nın bilimsel çalışmalarının temelinde Türk dili konuşan halkların tarihi ve Türk dilinin serüveni, Türk kültürü ve inanç sistemi vardır. Aynı zamanda eski Türk runik yazıtları ve eski Türk el yazmaları üzerinde de önemli çalışmaları mevcuttur. *Türkologičeskiy Sbornik*, *Mongolica*, *Pismennie Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka* ve *Manuscripta Orientalia* gibi birçok süreli yayında makaleler yayımlamış ve fikirlerini aktarmıştır. Onun hayatı hakkında sınırlı sayıda makale ele alınmış olsa da eserleri ve fikirleri hakkında kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Rus Türkolojisi'nin önde gelen isimlerinden biri olan Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny'nın hayatı, eserleri ve fikirleri kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny, Türkoloji, Orta Asya Türk Tarihi, Eski Türk Runik Yazıtları, Eski Türkçe El Yazmaları

ABSTRACT

Sergey Grigoryevich Klyashtorny is a historian, researcher and Turkologist who has an important role in world history, particularly in Russian and Turkish history. Being an important figure in development of ideas about old Turkish history and culture, Klyashtorny studied at Russian Academy of Sciences Institute of Oriental Manuscripts. He attended lectures given by S. E. Malov, A. N. Bernshtam, V. M. Jirmunsky and A. N. Kononov, and became an expert in Turkish history and philology and forming the basis of his academical life. Thanks to the expeditions he joined between 1947 and 2003, he had the chance to study and read inscriptions of old Turkish states and tribes. He played a crucial role introducing old Turkish inscriptions such as Bugut, Terkhin and Tes, to the world.

The basis of his academic works is consist of the history of Turkish speaking people, the history of the Turkish language and Turkish culture and belief system. At the same time, he also has an important works on old Turkish runic inscriptions and old Turkish manuscripts. He also has published articles and shared his ideas in journals such as *Türkolojiçeskiy Sbornik*, *Mongolica*, *Pismennie Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi*, *Narodov Vostoka* and *Manuscripta Orientalia*. Along with limited number of articles on his life, there has not been complete study on his works and ideas. In this study, life, works and ideas of Sergey Grigoryevich Klyashtorny, a leading name in Russian Turkology, will be analyzed completely.

Keywords: Sergey Grigoryevich Klyashtorny, Turcology, Central Asian Turkish History, Old Turkish Runic Inscriptions, Old Turkish Manuscripts

KISALTMALAR

bkz. : Bakınız

çev. : Çeviren

ed. : Editör

s. : Sayfa

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TDBB : Türk Dünyası Belediyeler Birliği

TDK : Türk Dil Kurumu

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Rus Türkolojisinin önde gelen isimlerden biri olan Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny eski Türk tarihi ve kültürü üzerinde çalışmış tarihçi, arkeolog ve dilbilimcidir. 1928’de Belarus’un Gomel şehrinde dünyaya gelen Klyaştorıny, 1930 yılında St. Petersburg’a taşındı. Lisans hayatına SSCB Bilimler Akademisi’nde başladı. Klyaştorıny Malov, Bernştam, Kononov, Jirmunskiy gibi birçok bilim adamı ile çalışma fırsatı buldu ve onların düşüncelerinden etkilendi. 1963 yılında *Drevnetürkskie Runičeskie Pamyatniki Kak İstoçnik Po İstorii Sredney Azii* (Orta Asya Tarihi İle İlgili Bir Kaynak Olarak Eski Türk Runik Yazıtları) adlı doktora tezini savundu. Birçok farklı dile çevrilen bu tez, Orta Asya Türk tarihinin temel eserlerindedir.

Klyaştorıny Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan, Rusya gibi birçok ülkede saha çalışmalarına katıldı. Bu saha çalışmalarında eski Türk runik yazıtlarını inceleme fırsatı yakaladı. Yaptığı incelemeleri ve araştırmaları eserlerinde fotoğraflarla beraber okuyucuya sundu. Bugut, Terhin, Tes, Uybat gibi birçok Türk yazıtının dünyaya tanıtılmasında öncü oldu. Klyaştorıny’nın çalışmaları yalnızca bunlarla sınırlı değildi. *Irk Bitig*, *Altun Yaruk*, *Nirvana Sutra* gibi el yazmalarını inceledi. Birçok sempozyum, konferans ve bilimsel toplantılara katıldı. Bu toplantılarda fikirlerini dile getirmekten kaçınmadı.

Klyaştorıny bilimsel yayın hayatına lisans döneminde başladı. Lisans döneminden itibaren birçok kitap kaleme aldı. Fikirlerini ve araştırmalarını bilimsel etik kurallarına uygun bir şekilde kaynaklarıyla beraber savundu. Yazar, 1980 yıllarından sonra sosyal konular üzerinde çalışmaya başladı.

Klyaştorıny dergilerde ve ansiklopedilerde de yazılar yazdı. Ayrıca çok değerli dergilerin ve kitapların editörlük görevini üstlendi. Yazar, *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen* olarak basılan ve 7 ciltten oluşan kitabın bilimsel danışmalarından biriydi. Tatar tarihini anlatan ve Kazan’da neşredilen bu külliyyatın yayın kurulunda da bulunmuştur. Ayrıca 5 ciltten oluşan ve Türkçe’ye *Avrasya Türkologları Sözlüğü* olarak kazandırılan *Biobibliografiçeskiy Slovar Türkologov Evrazii* adındaki eserin de ilmî danışmanlığını yapmıştır. 2002 yılında Bişkek’te yayımlanmış *Metarialı Po İstorii Kirgizov i Kirgizii* adlı eserin de yayın kurulunda yer almıştır.

Klyaştorıny Sovyet Türkoloji Kurultayını yeniden faaliyete geçiren bilim adamlarından biridir. İlk olarak 1926 yılında Bakü’de toplanmaya başlayan Sovyet Türkoloji Kurultayı, Klyaştorıny’nın önderliğinde 1976 yılından itibaren 1988 yılına kadar dört yılda bir yeniden toplanmak üzere faaliyete geçmişti.

Kaynakların Analizi

Klyaştorıny’nın kitaplarından *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları ile Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı* Türkçeye kazandırıldı. *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, İsenbike Togan ve Serkan Acar’ın büyük uğraşları sonucunda Türkçeye çevrildi. Eser Türk halk ve boylarının oluşum süreci, Asya Türk devlet modelleri, Türk kültürü gibi birçok konuyu ele almaktadır. Türk etnogenezine oldukça farklı bir bakış açısıyla yaklaşan Klyaştorıny bu eser sayesinde oldukça farklı noktalara değinmiştir.

Türkçeye kazandırılan bir diğer çalışması ise Tursun İkramoviç Sultanov ile yazdığı *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı* adlı eserdir. Eserin ilk dört bölümünü Klyaştorıny, sonraki dört bölümünü ise Sultanov yazmıştır. Eser Türk tarihini bir bütün olarak ele almaktadır. Klyaştorıny bu eserde yalnızca İslam öncesi Türk tarihi hakkındaki bölümleri ele almıştır.

Bu çalışmada ayrıca Klyaştorıny’nın *Gosudarstva i Narodı Evraziyskih Stepey (Ot Drevnosti k Novomu Vremeni)* ve *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey* olarak 2 kitabını daha ele aldık. Bu iki eserde Türk kültürü ve Türk runik yazıtları hakkında bilgi verilmektedir.

Klyaştorıny’nın çalışmalarının büyük bir kısmını makaleler oluşturmaktadır. *Türkologiçeskiy Sbornik, Mongolica, Pismennie Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka, Manuscripta Orientalia, Stranı i Narodı Vostoka, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Turcologica, Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia, Altaica, Vostoçnaya Evropa v Drevnosti i Srednevekove, Srednevekovaya Arheologiya Evraziyskih Stepey, Journal of Turkic Civilization Studies Narodı Azii i Afriki, Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii* gibi birçok süreli yayında makaleler kaleme aldı. Makalelerinde Türk devletleri ve kültürü, Türk runik yazıtları, Türk el yazmaları hakkında birçok önemli nokta üzerinde durmaktadır.

Klyaştorıny'ın Türk ve Rus tarihine yaptığı en büyük katkılardan biri de şüphesiz *Türkologičeskiy Sbornik*'i¹ 2001 yılında yeniden yayın faaliyetine geçirmesi oldu. 16 yıllık bir aradan sonra yeniden yayın hayatına başlayan bu dergi için Klyaştorıny büyük çaba sarfetmiştir. Birçok Türkolog ve tarihçi tarafından Türk tarihine dair birçok makaleyi içeren bu süreli yayın şüphesiz Türk tarihi ve kültürü için büyük önem taşımaktadır. Klyaştorıny *Türkologičeskiy Sbornik*'te 1966-2010 yılları arasında birçok makale ele aldı. Ayrıca 1970-2010 yılları arasında *Türkologičeskiy Sbornik*'te editörlük ve yayın kurulu başkanlığı görevlerinde bulundu.

Klyaştorıny'ın editörlük ve yayın kurulu başkanlığı yaptığı bir diğer süreli yayın ise *Mongolica*'dır.² Bu süreli yayında 1986-2007 yılları arasında editörlük ve yayın kurulu başkanlığı görevlerinde bulundu. Ayrıca *Mongolica*'da birçok makale yayımladı.

Klyaştorıny SSCB Bilimler Akademisi Leningrad şubesi tarafından her yıl düzenli olarak yayımlanan *Pismennie Pamyatniki i Problemy İstorii Kultury Narodov Vostoka*³ adlı eserde de Türk runik yazıtları, Türkistan bölgesi, Türk dini ve mitolojisi konularında birçok yazılar yayımlayıp sorunlar üzerinde fikirlerini paylaşmıştır. *Manuscripta Orientalia*'da⁴ Türk el yazmaları hakkında bazı çalışmalar yayımladı.

Türkçe'ye kazandırılmış birçok makalesi de mevcuttur. Bu makaleleri *Belleten*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* gibi birçok dergide yayımlandı.

Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny Hakkında Yazılanlar

Klyaştorıny'ın hayatı hakkında pek az makale kaleme alınmıştır. Biz bu çalışmayı meydana getirirken bu makalelerden ve Klyaştorıny adına düzenlenen sempozyum bildirimlerinden yararlandık. 2014 yılında ölümünden hemen sonra ünlü Türkolog hakkında bir sempozyum düzenlendi. Bu sempozyumda meslektaşlarının gözünden Klyaştorıny'e tanık olduk ve bu çalışmada yer vermeye çalıştık. Sonraki yıllarda Klyaştorıny'ın anısına toplantılar düzenlenmeye devam etti.

¹ SSCB Bilimler Akademisi Leningrad şubesi tarafından çıkarılmaya başlanan Türkoloji konularını ele alan dergidir.

² SSCB Bilimler Akademisi tarafından 1986 yılından itibaren çıkarılan ve Orta Asya Türk halkları ile Moğol tarihinin konu edinildiği süreli yayındır.

³ SSCB Bilimler Akademisi tarafından ilk olarak 1965 yılında çıkarılan ve düzenli olarak her yıl yayımlanan yıllık dergidir.

⁴ 1995 yılında Rusya Bilimler Akademisi St. Petersburg şubesi tarafından çıkarılan ve 2003 yılına kadar yayın hayatına devam eden bilimsel bir dergidir.

Biz bu çalışmada Klyaştorıny'ın hayatı hakkında 6 Türkçe, 3 Rusça ve 1 İngilizce olmak üzere 10 makaleden yararlandık. Rysbek Alimov, D. D. Vasilyev, V. V. Tişin, A. Kolesnikov, Özlem Deniz Yılmaz, Serkan Acar, İsmail Türkoğlu ve Nurdin Useev gibi birçok araştırmacı tarafından Klyaştorıny'ın hayatı hakkında yazılar kaleme alınmıştır.

Klyaştorıny hakkında yazılan ilk çalışma 1988 yılında M. S. Fomkin tarafından *Sovetskaya Turkologiya* dergisinde yer almıştır. Fomkin bu çalışmasında Klyaştorıny'ın Türk ve Moğol çalışmaları hakkındaki öneminden ve bilimsel çalışmalarının içeriğinden bahsetmektedir. 1995 yılında S. D. Miliband tarafından *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Vostokovedov* sözlüğünde Klyaştorıny'ın hayatına ve eserlerine kısaca değinilmiştir.

Victor Spinei 2008 yılında editörlüğünü yaptığı *Old Turkic Runic Texts and History of the Eurasian Steppe* adlı eserde Klyaştorıny hakkında bir giriş yazısı yazmıştır. Bu giriş yazısında Klyaştorıny'ın hayatını ele alınarak Orta Asya Türk tarihi ve eski Türk runik yazıtları hakkında önemli bir araştırmacı olduğuna değinmiştir. Ayrıca Klyaştorıny'e ait birkaç eseri de okuyucuya sunmuştur.

Klyaştorıny hakkında yazılan bir diğer çalışma ise D. D. Vasilyev ve V. V. Tişin'e aittir. Vasilyev ve Tişin, *Türkologiçeskiy Sbornik 2013-2014*'te "Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny" başlıklı bir makale yayımlayarak Klyaştorıny'ın hayatını ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır. Ayrıca saha çalışmalarına, eserlerine ve bilimsel çalışmalarına da yer vermişlerdir.

2014 yılında Klyaştorıny'ın vefatından sonra Türkiye'de onun hayatı hakkında yayımlanan ilk çalışmalardan biri Nurdin Useev'e aittir. Useev, "Ünlü Türkolog Prof. Dr. Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny'ı Kaybettik (4 Şubat 1928-21 Eylül 2014)" başlıklı yazısında Klyaştorıny'ın hayatı ve saha çalışmalarını ele almıştır. Klyaştorıny'ın hayatı hakkında bir diğer ise Özlem Deniz Yılmaz'a ait olan "Profesör Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny Vefat Etti (04 Şubat 1928-21 Eylül 2014)" başlıklı yazıdır. Özlem Deniz Yılmaz bu çalışmada Klyaştorıny'ın eğitim ve çalışma hayatını, saha çalışmalarını ele almaktadır. Özellikle Klyaştorıny'ın birçok eserini okuyucuya aktarmaktadır.

Klyaştorıny'ın hayatını ve faaliyetlerini ele alan araştırmacılar arasında Mihail Bashanov de bulunmaktadır. İlmira Ragibova tarafından Türkçeye kazandırılan "S. G. Klyaştorıny'ın Hayatı ve İlmî Çalışmalarına Dair (1951-2003)" adlı yazısında Klyaştorıny'ın 1951-2003 yılları arasındaki eserlerini gruplandırmıştır. Tezimizde yer

verdiğimiz bir diğer çalışma ise Serkan Acar'a aittir. "Türk Tarihine ve Türk Yazıtlarına Adanmış Bir Ömür: Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny ve Eserleri" başlıklı makalesinde şarkiyatçılık tarihine, Klyaştorıny'nın Türkoloji alanındaki faaliyetlerine, hayatına ve eserlerinin önemine değinilmektedir. 2011 yılında Alexander Kolesnikov ve İlyas Kemaloğlu tarafından *Avrasya Türkologları Sözlüğü*'nde Klyaştorıny'nın hayatına ve eserlerinin bir kısmına yer verilmiştir. Son olarak tezimizde kullandığımız bir diğer çalışma ise İsmail Türkoğlu'na aittir. "Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny" olarak İslam Ansiklopedisi'nde yayımlanan yazısına çalışmamızda yer verdik.

2015 yılında Klyaştorıny'nın vefatından sonra Rusya Bilimler Akademisi tarafından bir sempozyum düzenlendi. Bu sempozyumda Klyaştorıny'nın D. D. Vasilyev, V. V. Tişin, İ. V. Kulganek, D. A. Nosov, A. A. Kolesnikov, Roman Yu. Poçekaev gibi birçok meslektaş tarafından bildiriler sunuldu. Biz bu çalışmada "Meslektaşlarının Gözünden Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny" adlı bölümde 2015 yılında gerçekleştirilen sempozyumdaki bildirimlerden istifade ettik. Bu sempozyumda Klyaştorıny'nın hayatı, kişiliği ve çalışmaları hakkında birçok konu ele alındı.

2019 yılında Klyaştorıny'nın doğumunun 90. yıldönümüne ithafen bir konferans düzenlendi. Bu konferansta V. V. Tişin, A. S. Saraev, R. Yu. Poçhakaev, A. İ Orazbaeva, N. Mehtieva gibi birçok katılımcı tarafından Türk, Moğol ve Rus tarihine dair bildiriler sunuldu. Ayrıca birçok araştırmacı tarafından Klyaştorıny'nın Türk ve Rus tarihine yaptığı katkılara, Türk devletlerinin yapısı hakkındaki fikirlerine ve çalışmalarına da konferansta yer verildi.

Şubat 2023 tarihinde de Rusya Bilimler Akademisi tarafından Klyaştorıny anısına bir sempozyum düzenlendi. Bu sempozyuma Rusya, Türkiye ve Kırgızistan'dan birçok araştırmacı katıldı. Sempozyuma katılanlar arasında Rusya Bilimler Akademisi başkanı İrina Popova, Marmara Üniversitesi bölüm başkanı Fehmi Yılmaz, Macaristan Bilimler Akademisi üyesi Peter B. Golden, Marmara Üniversitesi öğretim görevlisi İlyas Kemaloğlu gibi değerli katılımcılar vardı. Sempozyumda Klyaştorıny'nın Türk devlet ve geleneği hakkındaki fikirleri ele alındı.

2016 yılında yayımlanan *Türkologičeskiy Sbornik 2013-2014*, S. G. Klyaştorıny anısına ithaf edilmiştir. D. D. Vasilyev, V. V. Tişin, Peter B. Golden, A. S. Saraev, İ. V. Kormuşin ve birlikte ortak çalışmalar yayımladığı T. İ. Sultanov bu sayıda yazılar kaleme almıştır.

Bu çalışma toplamda 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Klyāstornıy'ın hayatını, saha çalışmalarını, ödülleri, etkilendiği isimleri ve meslektaşlarının gözünden Klyāstornıy'ı ele aldık. İkinci bölümde eski Türk devlet ve boyları, Türk kültürü hakkındaki fikirlerine yer verdik. İskit, Hun, Göktürk, Uygur, Kıpçak, Hazar, Bulgar gibi birçok Türk devleti hakkında yapmış olduğu araştırmaları ve fikirleri ortaya koymaya çalıştık. Üçüncü bölümde eski Türk yazılı kültürüne değindik. Türk tarihinde önem arz eden Türk runik yazıtlarını, el yazmalarını, eski Türk edebiyatçıları, Türkologları ve SSCB dönemindeki Türk halk tarihini ele aldık. Bu konuları ele alırken kronolojik sıralamaya dikkat ederek ilerledik.

Tezimizin üçüncü bölümünün sonunda ekler bölümü yer almaktadır. Ek-1 bölümünde Klyāstornıy'ın fotoğrafları yer almaktadır. Bu çalışmanın Türkoloji alanında yapılacak diğer çalışmalara katkıda bulunacağını ümit etmekteyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

SERGEY GRİGORYEVIÇ KLYAŞTORNIY'IN HAYATI

1.1. Ailesi ve Eğitim Hayatı

Rus Türkoloji ekolünün önde gelen isimlerinden biri olan Sergey Grigoryeviç Klyaştorniy 4 Şubat 1928 tarihinde Beyaz Rus kökenli doktor bir ailenin çocuğu olarak bugünkü Belarus Cumhuriyeti'ne bağlı Gomel şehrinde doğdu.⁵ 1930'da ailesi ile hayatının sonuna kadar kalıcı olarak yaşadığı St. Petersburg şehrine taşındı.⁶ 1945 yılında Leningrad Devlet Üniversitesi (şimdiki Sankt-Petersburg) Şarkiyat Fakültesi'ne bağlı olan Yakın ve Orta Doğu Ülkeleri Tarihi Bölümü'nde eğitim hayatına başladı. Lisans eğitimi sırasında eski Türk filolojisi ile eski Türk kültür ve folkloru alanında önde gelen uzman isimler olan S. E. Malov, A. N. Bernştam, V. M. Jirmunskiy ve A. N. Kononov'un derslerine katıldı.⁷ Klyaştorniy 1950 yılında bu fakülteden mezun olarak "Türk Filolojisi" alanında uzmanlık kazandı ve Türk Runik yazıtları konusunda uzmanlaştı.⁸

Klyaştorniy, 1963 yılında A. N. Bernştam ve S. E. Malov danışmanlığında yazdığı *Drevnetürkskie Runičeskie Pamyatniki Kak İstoçnik Po İstorii Sredney Azii* (Orta Asya Tarihi İle İlgili Bir Kaynak Olarak Eski Türk Runik Yazıtları) adlı doktora tezini savundu.⁹ 1964 yılında monografi olarak basılan bu çalışma 1991 yılında Çinceye, 2000 yılında Uygur Türkçesine tercüme edildi.¹⁰ Dmitriy Vasilyev ve Vladimir Tişin'e göre bu eser, Orta Asya bölgesinin sosyo-kültürel, etnolojik ve tarihsel sorunlarına değinmesinden dolayı büyük önem arz etmektedir.¹¹

1964 yılında Kononov redaktörlüğünde basılan tez toplamda 4 bölümden oluşmaktadır; Runik Yazıtlar Bölümü, Eski Türk Runik Yazıtları, Soğdlar ve Türkler, Doğu Türk Kağanlığı ve Orta Asya. Eserin önsözünde çalışmanın içeriğinden

⁵ S. D. Miliband, "Sergey Grigoryeviç Klyaştorniy", *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Vostokovedov*, II (1995), Moskva, s. 638.

⁶ Victor Spinei, "Sergei Klyashtorniy – From Interpretations of Turkic Runic Inscriptions to Great Synthetic Writings on Eurasian Peoples", *Old Turkic Runic Texts And History of The Eurasian Steppe*, ed. Victor Spinei- Cristina Spinei, Editura Academiei Române, 2008, p. 11.

⁷ Nurdin Useev, "Ünlü Türkolog Prof. Dr. Sergey Grigoryeviç Klyaştorniy'ı Kaybettik (4 Şubat 1928 – 21 Eylül 2014)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, XI/3 (Eylül 2014), s. 162.

⁸ Rysbek Alimov, "Sergey Grigoryeviç Klyaştorniy (1928-2014) Vefat Etti", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 36 (2014), s. 393.

⁹ D. D. Vasilyev, V. V. Tişin, "Sergey Grigoryeviç Klyaştorniy", *Türkolojiçeskiy Sbornik 2013-2014*, Moskva 2016, s. 15.

¹⁰ Serkan Acar, "Türk Tarihine ve Türk Yazıtlarına Adanmış Bir Ömür: Sergey Grigoryeviç Klyaştorniy ve Eserleri", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde*, ed. Zeynep İskefiyeli-Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yayınları, Şubat 2020, s. 705.

¹¹ D. D. Vasilyev, V. V. Tişin, "Sergey Grigoryeviç Klyaştorniy", s. 15.

bahsedilmektedir. Buna göre bu çalışmanın amacı Orta Asya Türk runik yazıtlarına ait metinlerin analiz edilmesi ve sistemleştirilmesi, bunların diğer kaynaklardan alınan materyaller ile karşılaştırılması ve elde edilen sonuçları kaynak çalışması ve kaynak analizine göre ortaya koymaktır. Klyaştorıny doktora tezinde kullandığı eski Türk runik yazıtlara ait metinleri Malov'un çalışmalarından aldığını da belirtmektedir.¹²

1963 yılında doktora tezini savunmasının ardından SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nün Leningrad Şubesi'nde Türkoloji ve Mongolistik Çalışmaları bölüm başkanı olarak akademik kariyer hayatına başladı.¹³ Bundan sonraki süreçte hayatını saha çalışmalarına adan Klyaştorıny 2013 yılında emekli olana dek birçok üniversitede çalıştı. Bir sonraki bölümde de aktarılacağı üzere Klyaştorıny, 1947-2013 yılları arasında Eski Türk tarihi ve Eski Türk Runik yazıtları hakkında birçok saha çalışmasına katıldı ve alanında önemli eserler kaleme aldı. Yaşamış olduğu ağır hastalık nedeniyle 2014 yılında uzun seneler boyunca çalışmış olduğu Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'nden emekliye ayrıldı. Hemen ardından 21 Eylül 2014 tarihinde 86 yaşında vefat etti.¹⁴

1.2. Çalışma Hayatı

Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny, uzun sürecek çalışma hayatına ilk olarak lisans yıllarındayken başladı. Leningrad'da jeoloji alanında faaliyet gösteren A. P. Karpinskiy Araştırma Enstitüsü'nde 1950 yılında ilk olarak kütüphane görevlisi, 1953 yılından itibaren arşiv müdürü olarak çalışmaya başladı.¹⁵

1957 yılında SSCB Bilimler Akademisi Leningrad Şarkiyat Enstitüsü'nün (şimdiki Rusya Bilimler Akademisi) Türkoloji ve Mongolistik Şubesi'nde araştırma görevlisi olarak işe başlayan Klyaştorıny 1960 yılında aynı enstitünün kütüphane müdürlüğüne terfi etti.¹⁶ 1963 yılında doktora tezini savunduktan hemen sonra SSCB Bilimler Akademisi Leningrad Şarkiyat Enstitüsü'nde Türkoloji ve Mongolistik Bölümü

¹² S. G. Klyaştorıny, *Drevnetürkskie Runičeskie Pamyatniki Kak Istočnik Po İstorii Sredney Azii*, Nauka, Moskva 1964, s. 3-4.

¹³ Aleksandr Kolesnikov, İlyas Kamalov, "Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny", *Avrasya Türkologları Sözlüğü*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, I (Ankara 2011), s. 89.

¹⁴ Nurdin Useev, "Ünlü Türkolog Prof. Dr. Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny'ı Kaybettik (4 Şubat 1928 – 21 Eylül 2014)", s. 161.

¹⁵ Özlem Deniz Yılmaz, "Profesör Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny Vefat Etti", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2 (Sonbahar 2014), s. 329.

¹⁶ İ. V. Kormuşin, İ. V. Kulganek, D. M. Nasilov, "S. G. Klyaştorıny – Uçeny i Uçitel", *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Material Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorınoyo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 12.

ve Doğu El Yazmaları Enstitüsü Merkezi Asya Şubesi'nde müdür olarak göreve başladı. 2013 yılına kadar bu göreve devam etti.¹⁷

Klyaştorıny, SSCB Bilimler Akademisi'ndeki görevine devam ederken birçok üniversitede dersler verdi. 1969 yılında başlayıp her yıl düzenlenen Çağdaş Moğol Tarihi-Kültürel Tetkikleri Heyeti'ne başkanlık görevinde bulundu.¹⁸ 1969 yılından 2009 yılına kadar Leningrad Devlet Üniversitesi'nde Türk Filolojisi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak dersler verdi. Yine aynı üniversitenin Merkezi Asya ve Kafkasya Bölümü'nde öğretim üyesi görevini yürüttü.¹⁹

1974-2012 yılları arasında Kırgız Devlet Üniversitesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi, L. N. Gumilyov Avrasya Devlet Üniversitesi'nde (Kazakistan) Eski Türk Tarihi ve Eski Türk Yazıtları hakkında dersler verdi. 1986-1996 yılları arasında Kazakistan İlimler Akademisi Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nde dersler veren Klyaştorıny, enstitü için kadro yetiştirilmesine yardım etti.²⁰

1995 yılında Almanya'da bulunan Bonn Üniversitesi'nde davetli profesör olarak ders veren Klyaştorıny, Indiana Üniversitesi (ABD), Yagellon Üniversitesi (Polonya), Marmara Üniversitesi, Budapeşte Üniversitesi (Macaristan), Kazan Devlet Üniversitesi (Tataristan Cumhuriyeti), Hazar Üniversitesi (Azerbaycan) gibi birçok üniversitede de dersler verdi.²¹

1.3. Saha Çalışmaları

Klyaştorıny'nın hayatındaki en verimli dönemler şüphesiz saha çalışmalarına katıldığı dönemdir. Kırgızistan, Kazakistan, Moğolistan, Sibirya bölgelerinde 30 yıldan fazla saha araştırmalarına başkanlık etti. Oldukça verimli geçen bu ekspedisyenler sonucunda birçok yazıt ve balbal keşfedildi. Bu süre zarfında epigrafik çalışmalar hakkında çok sayıda eser kaleme alındı. Bu anlamda Klyaştorıny'nın geride bıraktığı bilimsel miras oldukça kapsamlı ve çok yönlüdür.

Klyaştorıny, öğrencilik yıllarından itibaren saha araştırmalarına çok önem veren ve uzun yıllar boyunca saha çalışmalarına katılan bir Türkolog'dur. 1947 yılında başlayan saha çalışmaları serüveni 2003 yılına kadar aktif bir şekilde devam etti. Bu

¹⁷ Rysbek Alimov, "Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny (1928-2014) Vefat Etti", s. 394; Nurdin Useev, "Ünlü Türkolog Prof. Dr. Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny'ı Kaybettik (4 Şubat 1928 – 21 Eylül 2014)", s. 162.

¹⁸ S. D. Miliband, "Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny", s. 638.

¹⁹ Nurdin Useev, "Ünlü Türkolog Prof. Dr. Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny'ı Kaybettik (4 Şubat 1928 – 21 Eylül 2014)", s. 162.

²⁰ İsmail Türkoğlu, "Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-II (2019), s. 71.

²¹ Özlem Deniz Yılmaz, "Profesör Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny Vefat Etti", s. 330.

sürede Türk tarihinde oldukça önem arz eden Bugut, Orhun, Terhin, Tes, Sevrey, Karabalgasun gibi yazıtları inceleme fırsatı buldu.

Klyaştorıny, 1947 yılında A. N. Bernştam öncülüğünde SSCB Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen Pamir-Fergana ve Pamir-Alay ekspedisyonlarına asistan öğrenci olarak katıldı. 2 sene sonra ise yine aynı enstitü tarafından M. İ. Artamonov yönetiminde 1949-1953 tarihleri arasında gerçekleştirilen Volga-Don Arkeoloji Ekspedisyonuna uzman olarak katıldı.²²

Hemen sonra SSCB Jeoloji ve Yeraltı Kaynaklarını Koruma Bakanlığı'nın N. M. Çernışov öncülüğünde gerçekleştirdiği Orta Asya Jeoloji Ekspedisyonuna katıldı. 1954-1959 yılları arasında gerçekleşen bu ekspedisyonda arkeoloji heyet başkanı olarak görev aldı. 1960-1965 yılları arasında Kırgızistan SSC Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü tarafından düzenlenen ve İ. K. Kocomberdiev yönetiminde gerçekleştirilen Ketmen-Tübinsk ekspedisyonunda başkan yardımcısı görevinde bulundu.²³

1966 yılında SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nün M. P. Gryaznov yönetiminde düzenlenen Krasnoyarsk Arkeoloji Ekspedisyonuna katıldı. 1968-1973 yılları arasında gerçekleşen Sayan-Tuva Ekspedisyonuna epigrafi heyet başkanı olarak katıldı. Klyaştorıny, Sayan-Tuva Ekspedisyonu sayesinde bölgede bulunan Yenisey yazıtlarını yerinde inceleme fırsatı buldu. 1969 ve 1974 yılında Terhin (Taryat) Yazıtı'nı inceledi ve yazıt hakkında epigrafik belgeleme yaptı. Yine bu dönemde, 1915 yılında keşfedilen Tes Yazıtını yerinde inceledi. Ayrıca Moğolistan'da bulunan şehir kalıntıları, balbal, kaya yazıt tasvirlerinin incelenmesinde katkılarda bulunmuştur.²⁴

1982 yılında V. V. Volkov yönetiminde düzenlenen Sovyet-Moğol Tarihi ve Kültürel Ekspedisyonunun başkan yardımcılığı ve epigrafi heyet başkanlığı görevinde bulundu. Bundan sonraki süreçte 1990 yılına kadar SSCB Bilimler Akademisi ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nin ortaklaşa düzenlediği ekspedisyonlarda yer aldı. Böylelikle Moğolistan'ı gezerek birçok önemli çalışmaya imza attı. Bu ekspedisyonlar sonucunda Moğolistan'da Şine Usu, Terhin, Tes, Çoyr, Sevrey gibi Uygur Kağanlığı'na ait birçok yeni yazıt keşfedildi ve incelendi.²⁵

²² Özlem Deniz Yılmaz, "Profesör Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny Vefat Etti", s. 330; Serkan Acar, "Türk Tarihine ve Türk Yazıtlarına Adanmış Bir Ömür: Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny ve Eserleri", s. 705.

²³ Serkan Acar, "Türk Tarihine ve Türk Yazıtlarına Adanmış Bir Ömür: Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny ve Eserleri", s. 705-706.

²⁴ Nurdin Useev, "Ünlü Türkolog Prof. Dr. Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny'ı Kaybettik (4 Şubat 1928 – 21 Eylül 2014)", s.163.

²⁵ D. D. Vasilyev, V. V. Tişin, "Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny", s. 15.

Moğolistan'daki çalışmalarını bitirdikten hemen sonra, 1991-1997 yılları arasında, Kırgızistan ve Kazakistan'da birçok arkeolojik ekspedisyona katıldı. 1998-2002 yılları arasında Winconsin Üniversitesi tarafından düzenlenen ve A. M. Hazanov tarafından yönetilen Kırgızistan Etno-Sosyolojik ekspedisyona katıldı ve Kırgız kolu başkanı olarak görev aldı. 2003 yılında ise K. M. Baypakov tarafından yürütülen İrtiş Ekspedisyonuna uzman olarak katıldı.²⁶

Klyaştorıny inceleme yaptığı birçok yazıt hakkındaki çalışmalarını *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Yevraziyskih Stepey* (Uygur Kağanlığı'nın Runik Anıtları ve Avrasya Bozkırlarının Tarihi) adlı eserinde 2010 yılında yayımladı.²⁷ Vasilyev ve Tişin'e göre Klyaştorıny, Moğolistan'da yaptığı saha araştırmaları sayesinde VI-X. yüzyıllar arasında kurulan Türk devletlerinin en büyük ve önemli anıtlarını inceleyip yayımlayarak bu alanda önde gelen bir isimdir.²⁸

1.4. Ödülleri ve Madalyaları

Tüm hayatını tarihe ve bilimsel çalışmalara adayan ünlü Türkolog Klyaştorıny birçok ödüle layık görüldü. Bu ödüller arasında ilk kazandığı, 1989 yılındaki A. Körösi Csoma Macar Bilim Cemiyeti fahri üyeliği idi. 2000 yılında ise Türk Dil Kurumu asil üyesi olarak seçildi. 2002 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti'nin o dönemki cumhurbaşkanı olan Askar Akayev'in elinden Kırgızistan Cumhuriyeti III. Derece Manas Devlet Nişanı aldı. 2003'te Kırgızistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi tarafından yabancı asil üyeliğine seçildi. 2005 yılında Rusya Federasyonu cumhurbaşkanının kararnamesiyle kendisine "Kazan'ın Bininci Yılı" madalyası verildi. Aynı sene Klyaştorıny'e PIAC (Permanent International Altaistic Conference) altın madalyası takdim edildi.²⁹

Bu ödüllere ilaveten Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu şeref üyeliği, Ural-Altay Cemiyeti (Almanya) asil üyeliği, Türkoloji Araştırma Derneği (ABD) üyeliği, Merkezi Avrasya Araştırmaları Cemiyeti (ABD) fahri üyelik³⁰, Astana Üniversitesi şeref üyeliği³¹ unvanlarına sahiptir. Ayrıca Indiana Üniversitesi altın madalyası, Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi

²⁶ Özlem Deniz Yılmaz, "Profesör Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny Vefat Etti", s. 331.

²⁷ Özlem Deniz Yılmaz, "Profesör Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny Vefat Etti", s. 330; Nurdin Useev, "Ünlü Türkolog Prof. Dr. Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny'ı Kaybettik (4 Şubat 1928 – 21 Eylül 2014)", s. 163-164.

²⁸ D. D. Vasilyev, V. V. Tişin, "Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny", s. 15.

²⁹ Nurdin Useev, "Ünlü Türkolog Prof. Dr. Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny'ı Kaybettik (4 Şubat 1928 – 21 Eylül 2014)", s. 164.

³⁰ Özlem Deniz Yılmaz, "Profesör Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny Vefat Etti", s. 331.

³¹ Serkan Acar, "Türk Tarihine ve Türk Yazıtlarına Adanmış Bir Ömür: Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny ve Eserleri", s. 706.

gümüş madalyası, L. N. Gumilyov Avrasya Devlet Üniversitesi jübile madalyası gibi birçok ödüle layık görüldü.³²

1.5. Klyaştorny'ı Etkileyen Bilim Adamları

Çarlık döneminde Türk tarihini, kültürünü ve dilini araştıran Türkologların sayısı oldukça azdı. Ekim Devrimi'nden sonra Sovyet Türkolojisi yeni bilimsel ve ideolojik konulara yönelerek Türk tarihinin araştırılmasına önem verdi. SSCB döneminde Slav dillerinden sonra en çok Türk dilleri konuşuluyordu. Bundan dolayı Sovyet Türkologları Türk tarihi, Türk dillerinin fonetiği, gramer yapısı hakkında çalışmalar yapmıştır.³³

II. Dünya Savaşı'nda Sovyetlerde Türkoloji çalışmaları durağan bir döneme girdi. Fakat II. Dünya savaşının bitmesi ile Sovyet döneminde Türkoloji çalışmaları yeniden canlandı.³⁴ Sovyet Türkolojisi Türk dillerinin incelenmesi, Türk runik yazıtların incelenmesi ve Türk tarihinin araştırılmasında büyük önem arz etmektedir. Bu dönemde özellikle Doğu Araştırma Enstitüsü ön plana çıkmaktadır. S. E. Malov, V. V. Barthold, A. N. Bernştam, V. M. Jirmunskiy, A. N. Kononov, L. Y. Tuguşeva, S. G. Klyaştorny, N. K. Dimitriev, V. G. Guzev, A. Kolesnikov, İ. V. Kormuşin gibi birçok bilim adamının yetişmesinde büyük rol oynadı. Günümüzde de Rus Türkolojisi Avrasya coğrafyasındaki araştırmaları ve çalışmaları ile önde gelmektedir.

II. Dünya savaşından sonra Rusya'da artan Türkoloji çalışmalarına tanık olan isimlerden biri de Klyaştorny'dır. Leningrad Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'ne bağlı olan Yakın ve Orta Doğu Ülkeleri Tarihi Bölümü'nde lisans eğitimine başlayan Klyaştorny, S. E. Malov, A. N. Bernştam ve A. N. Kononov gibi Türk tarihi ve filolojisinin önde gelen isimlerinden dersler aldı. Ayrıca 1963 yılında savunmuş olduğu doktora tezinin danışmanlığını Malov ve Bernştam yaptı. Dolayısıyla Klyaştorny'nın fikir hayatının şekillenmesinde bu isimler oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Klyaştorny Moğolistan, Kazakistan, Kırgızistan gibi bölgelerde yapılan ekspedisyonlara katılarak M. İ. Artamonov, M. P. Gryaznov ve A. D. Graç gibi ünlü isimlerle çalışma fırsatı yakaladı. Bu ekspedisyonlar onun fikir hayatının oluşmasında etkili olmuş bir diğer unsurdur.

Klyaştorny'ı etkileyen ilk isimlerden biri şüphesiz Malov olmuştur. Küçüklüğünden itibaren Türkoloji alanına ilgi duyan Malov, Orta ve Doğu Asya'da

³² Özlem Deniz Yılmaz, "Profesör Sergey Grigoryeviç Klyaştorny Vefat Etti", s. 331.

³³ A. N. Kononov, "Son Yıllarda SSCB'nde Türkoloji Araştırmaları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, XII (1965), s. 113.

³⁴ Talat Tekin, "Sovyet Rusya'da Savaştan Sonra Türkoloji Çalışmaları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 1959, s. 379.

yaşayan Türk halklarının tarihini araştırdı. Özellikle Uygur tarihi ve kültürünü araştırmak için Çin'e giden Malov'un Uygurların siyasi ve kültür tarihi hakkında pek çok eseri mevcuttur. Çin'e gerçekleştirdiği gezilerde *Altun Yaruk* adlı eserin el yazmalarını bularak eski Uygur dilinin araştırılmasında büyük katkıları oldu.³⁵

Malov eski Türk dili ve çağdaş Türk lehçeleri üzerinde araştırmalar yapmış ünlü bilim adamlarından biridir. Türk dillerini öğrenme merakının temelinde ise V. V. Radlov vardır. Radlov'un ilmî etkisi ile eski Türk abidelerine ve Türk lehçelerine büyük ilgi duymuştur.³⁶

Klyaştorıny da hocası Malov gibi Uygur tarihi üzerine merak salmış ve çalışmalarının çoğunu bu alanda yürütmüştür. Uygur kültür tarihi üzerinde de çalışmalar yapan Klyaştorıny Uygurlara ait runik yazıtları inceleyerek dünyaya tanıtılmasında büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca *Irk Bitig*, *Altun Yaruk*, *Nirvana Sutra* gibi birçok eseri incelemiştir. Eski Türk tarihinin önde gelen sözcükleri üzerinde de çalışmalar gerçekleştirmiştir. “Gök”, “Bediz”, “Aşına”, “Tonyukuk” gibi birçok sözcük hakkında etimolojik araştırmalar yapmıştır. Böylece Malov'un öğrencisi olarak bu ilmî mirası devam ettirmiştir.

Klyaştorıny'nin etkilendiği bir diğer bilim adamı ise A. N. Bernştam'dır. Bernştam Leningrad Devlet Üniversitesi'nin Etnografya Bölümü'nü kazanması ile arkeolojiye ve tarihe ilgisi başladı. 1930'lu yıllarda Orta Asya'ya düzenlenen gezilere katılarak Türk tarihi ile yakından ilgilendi. Özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'ın İlk Çağlarına ait araştırmaların temelini attı. 1933 yılından itibaren, Orta Asya'da keşfedilen fakat araştırılmamış yazıtlar ile ilgilenmeye başladı. 1936'dan sonra ise Talas bölgesindeki kalıntıları, Kazakistan bölgesindeki kurganları ve yazıtları inceler.³⁷

1945 yılından itibaren Leningrad Devlet Üniversitesi'nde Orta Asya arkeolojisi ve Türk tarihi hakkında ders vermeye başlayan Bernştam, Klyaştorıny'nin yetişmesinde yardımcı olmuştur. 1947 yılında Klyaştorıny'nin da asistan öğrencisi olarak katıldığı Pamir-Fergana ve Pamir-Alay ekspedisyonları A. N. Bernştam öncülüğünde gerçekleşmişti. Klyaştorıny'nin 1963 yılında savunduğu doktora tezinin danışmanlarından biri de Bernştam'dı. Klyaştorıny, hocası Bernştam gibi Orta Asya arkeolojisi ile yakından

³⁵ E. İ. Ubryatova, “Sergey Efimoviç Malov'un İlmî ve İçtimaî Faaliyetleri”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/11, s. 265-266.

³⁶ İ. V. Kormuşin, D. M. Nasilov, “S. E. Malov'un Hayatı ve İlmî Çalışmalarına Dair”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/11, s. 225.

³⁷ Cengiz Buyar, “Türk Tarihi Araştırmacısı olarak A. N. Bernştam ve Eserleri”, *Manas Sosyal Araştırmaları Dergisi*, V/2 (2016), s. 189-192.

ilgilenmişti. Özellikle Talas vadisindeki yazıtları inceleyerek kendi fikirlerini ve araştırmalarını okuyucu ile paylaşmıştır.

Klyaştorıny'ın ilmî hayatının en mühim isimlerinden biri de şüphesiz A. N. Kononov'dur. SSCB Bilimler Akademisi'nde uzun seneler boyunca görev yapmış Kononov, Türk dili ve kültürü üzerinde çalışmalar yapmıştır. SSCB Bilimler Akademisi'nde Malov ve Barthold gibi Türk tarihinin önemli isimlerinden dersler almış ve çalışmalarını bu ekolde devam ettirmiştir. Çalışmalarının temelinde Doğu dilleri vardır. Türkiye Türkçesi hakkında da birçok çalışma kaleme alan Kononov, Rusya'daki Türk dillerinin araştırılmasına büyük önem vermiştir.³⁸

Klyaştorıny ve Kononov SSCB Bilimler Akademisi'nin yetiştirdiği önemli iki Türkolog'dur. Türkoloji'nin ilerlemesine büyük katkılar sağlayan Kononov, Klyaştorıny'ın 1964 yılında basılan doktora tezinin redaktörlüğünü yapmıştır. Klyaştorıny, Kononov'un 60. yaşına ithafen 1966 yılında yayımlanan *Türkologiçeskiy Sbornik* dergisinin editörlüğünü, Kononov'un 70. yılına özel 1976 yılında yayımlanan *Turcologica* dergisinin redaktörlüğünü ve 80. yılına özel 1986 yılında yayımlanan *Turcologica* dergisinin editörlüğünü üstlenmiştir.

Klyaştorıny'ın ilmî çalışmalarının temelinde ve fikir hayatının oluşmasında Malov, Bernştam ve Kononov ön plandadır. Orta Asya Türk tarihi ve kültürü, eski Türk runik yazıtları, Eski Türk panteonu ve eski Türk sanatı Klyaştorıny'ın eserlerinde sık sık ele aldığı konulardır. Uzun yıllar boyunca SSCB Bilimler Akademisi'nin bünyesinde çalışmalarını sürdüren Klyaştorıny, Malov, Bernştam ve Kononov'un oluşturmuş olduğu ekolden devam etmiştir. Onların bıraktığı ilmî mirası devam ettirerek Türkoloji alanına büyük faydalar sağlamıştır.

1.6. Meslektaşlarının Gözünden Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny

Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny, hayatını Eski ve Orta Çağ Türk halklarının tarihi ile kültürünü aydınlatmaya adanmış önemli bilim adamlarından biridir. Türkoloji tarihinin önemli figürlerinden biri olmuş ve yaptığı çalışmalarla kendinden sıkça söz ettirmiştir. Bu bölümde Klyaştorıny'ı meslektaşlarının gözüyle tanıyacağız.

Türk ve Moğol tarihçisi M. S. Fomkin'e göre Klyaştorıny, Türk eserlerinin hevesli arayıcısı ve koleksiyoncusuydu. Fomkin, Klyaştorıny'ın karakteristik özellikleri arasında bilime olan sevgisinin ve girişimci ruhunun olduğunu aktarmaktadır. Fomkin,

³⁸ Fahri Temizyürek, Sahiba Khalafova, "Rusya Türkolojisinin Öncülerinden Andrey Nikolayeviç Kononov'un Türkbilimindeki Rolü", *Turkish Studies*, XIII/V (2018), s. 650-651.

Klyāštornıy'ı kusursuz bir tarihçi ile tarihsel metin yorumlayıcısı kimliğini bir araya getiren bir bilim adamı olarak tanımlamaktadır.³⁹

D. D. Vasilyev ve V. V. Tişin'e göre Klyāštornıy kimseyle polemige girmezdi. Bilimsel etik kurallarına uyararak rakiplerine yanıt verirdi ve her zaman ölçülüydü. Klyāštornıy yeniliklere oldukça açık bir insandı. Örneğin L. N. Gumilev ile farklı hipotezler öne sürmüşlerdi, fakat bu durum yalnızca bilimsel bir tartışma çerçevesinde kalmıştı.⁴⁰

Tişin, Klyāštornıy'ın Türk Kağanlığı hakkındaki çalışmalarına yer vermiştir. Klyāštornıy çalışmalarında Türklerin toplumsal sorunları ve sosyal yapısı üzerinde durmaktaydı. Türk Kağanlığı tarihinin Türk runik yazıtları ile yeniden incelenmesi gerektiğini düşünmekteydi. 1970'li yıllardan itibaren Türklerin sosyal hayatları hakkında çalışmalara başladı. Tişin'e göre Klyāštornıy'ın çalışmalarının ana konusunu eski Türk runik yazıtları oluşturmaktaydı.⁴¹

İ. V. Kulganek, Klyāštornıy'ın Moğolistan ve Sibirya bölgesinde birçok eski Türkçe metin topladığını belirtmektedir. Kulganek'e göre, S. G. Klyāštornıy iyi bir eğitimciydi. Moskova, St. Petersburg, Kazan, Taşkent, Bişkek, Almatı, Budapeşte, Prag, Varşova, Berlin, Ulan Batur, Tokyo gibi birçok yerde dersler verdi. Danışmanlığında birçok yüksek lisans öğrencisi yetişti.⁴²

D. A. Nosov, Klyāštornıy'ın Türk folkloru ve edebiyatı üzerindeki çalışmaları hakkında bazı yorumlarda bulunmuştur. Nosov'a göre Klyāštornıy, Türkoloji, genel Türk tarihi, eski Türklerin dini ve mitolojik fikirlerinin yeniden inşası için çok önemli bir isimdi. I. Türk Kağanlığı'na ait yazı dili, Türklerde yazı kültürü gibi birçok konu üzerinde çalışarak Türklerin yazılı kültürü ile yakından ilgileniyordu. Özellikle Bugut Yazıtı'nın keşfi ve bu yazıttaki Soğdca yazıların okunması Klyāštornıy'ın başarılarından yalnızca biriydi.⁴³

³⁹ M. S. Fomkin, "O 60-Letii S. G. Klyāštornogo", *Sovetskaya Türkologiya*, 3 (Bakü 1988), s. 132-133.

⁴⁰ D. D. Vasilyev, V. V. Tişin, "Sergey Grigoryevich Klyāštornıy (04.02.1928 – 21.09.2014)", *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 62-63.

⁴¹ V. V. Tişin, "Raboti S. G. Klyāštornogo i Nekotorie Problemy Sotsialnoy İstorii Türkskogo Kaganata VI-VIII VV.", *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 112-114.

⁴² İ. V. Kulganek, "Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo – Arheologa, İstorika i Etnografı", *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 67, 73-74.

⁴³ D. A. Nosov, "O Vklade S. G. Klyāštornogo v İzuçenie Vzaimodeystviya Folklorı i Literaturı", *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 77-78.

Klyaştorıny, eski Türk panteonunu runik yazıtlar üzerinden de incelemiştir. Klyaştorıny'e göre, runik yazıtlar mitolojik olay örgüleri hakkında da önemli ipuçları barındırıyordu. Özellikle "Orhun Panteonu" eski Türk mitolojisi ile yakından ilgiliydi. Klyaştorıny'in özel araştırma alanlarından biri de şüphesiz eski Türklerin soy mitleridir. Nosov, Klyaştorıny'in eski Türklerin mitlerini incelemek için yalnızca Türk tarihinden değil, aynı zamanda komşu halkların tarihinden yararlandığını da aktarmaktadır. Klyaştorıny, eski Türklerin siyasi ve kozmolojik görüşlerini Türk sözlü geleneği çerçevesinde inceledi.⁴⁴

Roman Yu. Poçekaev'e göre, Klyaştorıny yalnızca bir tarihçi değildi. Aynı zamanda Türk dili uzmanıydı. Bundan dolayı Çin kaynakları başta olmak üzere birçok kaynağı eserlerinde kullandı. Poçekaev'e göre, Klyaştorıny'in eserlerinde Türklerin devlet ve hukuk sorunlarına dikkat çekmesi Orta Asya tarihi için oldukça değerliydi.⁴⁵

Klyaştorıny, Türk toplumunun sosyal yapısı ve nüfusun statüsü hakkında araştırmalarda bulundu ve bozkır soy efsaneleri gibi birçok kaynağa dikkat çekti. Özellikle Türk nüfusunun belirli boyları hakkında bilgi edinmek için runik yazıtlardan yararlandı. Klyaştorıny, "Bozkır İmparatorlukları" kavramı ile eski Türk devlet ve halklarını, Moğol İmparatorluğu ile haleflerinin genel ve istisnai özelliklerini belirtiyordu. Poçekaev'in gözünde Klyaştorıny, mükemmel bir kaynak bilgisine sahipti ve çalışmalarında makul sonuçlar ortaya koyuyordu.⁴⁶

Andrey S. Saraev'in Klyaştorıny hakkında ifade ettikleri farklı değildir. Andrey S. Saraev'e göre Klyaştorıny, göçebe tarihi ve kültürü üzerinde çalışan Avrasya'nın etnopolitik ve etnokültürel özellikleri üzerinde yoğunlaşan ve bu alanda önde gelen bilim adamlarından biriydi. Saraev'e göre Klyaştorıny, Avrasya göçebelerinin etnik tarihinin sorununu "Oğuz" sorunu olarak düşünüyordu.⁴⁷

Andrey S. Saraev, Klyaştorıny'in Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar ve Uygurlar kavramı hakkındaki düşüncelerine de değinmiştir. Saraev'e göre, birçok bilim insanı Oğuzların Orta Asya topraklarında bulunan farkı halklardan oluştuğunu savunuyordu. A. N. Bernştam, S. G. Klyaştorıny ve J. Hamilton tarafından bu kavramlar üzerinde oldukça

⁴⁴ D. A. Nosov, "O Vklade S. G. Klyaştorınyego v İzučenie Vzaimodeystviya Folkloru i Literaturı", s. 79, 83-84.

⁴⁵ R. Yu. Poçekaev, "Rol Trudov S. G. Klyaştorınyego v İzučenie Gosudarstvennosti i Prava Türkskih Narodov Evrazii", *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorınyego 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 86-87.

⁴⁶ R. Yu. Poçekaev, "Rol Trudov S. G. Klyaştorınyego v İzučenie Gosudarstvennosti i Prava Türkskih Narodov Evrazii", s. 88-89.

⁴⁷ A. S. Saraev, "Diskussiya o Proishojdenii Rannih Türkoyazıçnıh Narodov i Vklad v Neye S. G. Klyaştorınyego", *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorınyego 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 95.

araştırmalar yapıldı. Bu araştırmalar sonrası Klyaştorıny dâhil olmak üzere bazı bilim adamları tarafından Batı (Ogur) ve Doğu (Oğuz) Türkçesi konuşan halklar doğrudan genetik bağlantısı olmayan bağımsız kol olarak kabul edildi. Eski Türkler hiçbir kaynakta Oğuzların bir parçası olarak kabul edilmiyordu. Aksine Oğuzlar Türklerin bir parçası olarak kabul ediliyordu.⁴⁸

Aleksandr V. Vitol, Klyaştorıny'nin 1963 yılında savunduğu tezinin konusu hakkında birçok makale kaleme aldığını ve bu makalelerin 1951 yılından itibaren yayımlanmaya başladığını belirtmektedir. Özellikle savunma sürecinin başarılı olması için toplamda 8 makale yayımlandı. Vitol'un belirttiğine göre Klyaştorıny, dünya tarihinin en az çalışılan konularının bilimsel gelişimi üzerine çaba sarf etti. Klyaştorıny, 1892-1903 yılında Orhun ve Yenisey buluntuları hakkında çalışmalarda bulundu. 1930 yıllarına kadar Türk yazıtları hakkında araştırmalarda azalma olsa da bu tarihten itibaren özellikle Malov öncülüğünde yeniden bir yükseliş başladı.⁴⁹

Aleksandr A. Kolesnikov ise Klyaştorıny'nin Rusya'daki askerî araştırmaları alanındaki önemine dikkat çekmektedir. 1970'li yılların ortalarında Rus askerî araştırmacılar Orta Asya'daki mirası incelemek istediler. Çünkü Rus askerî araştırmacılar Rus ordusunun Orta Asya'daki misyon ve seferlerinin arşivini oluşturmak, bibliyografik bir sözlük derlemek gibi bilimsel çalışmalar yürütmek istemişlerdi. Kolesnikov'a göre Klyaştorıny, modern askerî oryantalist bir nesil için oldukça donanımlı bir eğitimciydi.⁵⁰

B. Kumekov, Klyaştorıny'nin ansiklopedik bilgileri, bilimsel sezgileri, yardımseverliği, inceliği ve Türk tarihi alanında yapmış olduğu çalışmalar ile Rus Türkolojisinin unutulmaz isimlerden biri olduğunu vurgulamaktadır.⁵¹

G. M. Molotova ve E. M. Molotova, Klyaştorıny'nin özellikle eski Türk runik yazıtları, Eski ve Orta Çağ Türk edebiyatı ve dili alanlarında araştırmalar yaptığına dikkat çekmektedir. Klyaştorıny, Doğu Türkistan'da bulunan Türk anıtlarını inceledi analiz etti.⁵²

⁴⁸ A. S. Saraev, "Diskussiya o Proishojdenii Rannih Türkoyazıçnih Narodov i Vklad v Neye S. G. Klyaştorıny", s. 99, 101.

⁴⁹ A. V. Vitol, "«Kristallizatsiya» Temi İssledovaniy S. G. Klyaştorıny v 1950-1964 gg.", *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorıny 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 122.

⁵⁰ A. A. Kolesnikov, "O Vklade S. G. Klyaştorıny v Vozrojdienie Voennogo Vostokovedeniya", *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorıny 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 124.

⁵¹ B. Kumekov, "Svetloy Pamyati Vıdayuşçegosya Türkologa, Druga i Uçitelya Sergeya Grigoryeviça Klyaştorıny", *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorıny 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 125.

⁵² G. M. Molotova, E. M. Molotova, "Drevnetürkskie Pamyatniki v İssledovaniyah S. G. Klyaştorıny i İh Znaçenie Dlya Sovremennoy Nauki", *Türko-Mongolskiy Mir: İstoriya i Kultura*, Nauka, Moskva 2019, s. 110.

N. D. Mehtieva, Klyaştorıny'ın bilimsel faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Ona göre, Klyaştorıny arşiv materyalleri Rus gezginlerinin notlarına dayanarak Doğu Türkistan bölgesini özellikle Sincan bölgesini inceledi ve bilimsel çalışmalar ortaya koydu. Klyaştorıny'e göre, Rus Coğrafya Derneği'ne ait arşiv Çokan Velihanov'un Kaşgar'dan getirdiği Türkçe ve Farsça el yazmaları bakımından oldukça zengindir. Çünkü Çokan Velihanov Doğu Türkistan bölgesinden birçok bilimsel materyal getirmişti. Klyaştorıny, bu el yazmalarını inceledi ve eserlerinde ortaya koydu.⁵³

A. İ. Orazbaeva, Klyaştorıny'ın Avrasya'nın eski göçebe tarihini İran, Türk ve Çin kaynaklarını inceleyerek ayrıntılı ve bütünsel olarak ortaya koyan ilk bilim adamlarından biri olduğunu belirtmektedir. Orazbaeva'ya göre Klyaştorıny'ın eserlerinin temelinde Türk tarihi vardı. Türk devlet geleneğinin temelini oluşturan ülke-hükümdar-boy-insan şeması Klyaştorıny'ın eserlerinde görüldüğüne değinmektedir.⁵⁴

Bashanov'a göre Klyaştorıny ilme değer veren, cesur, kabiliyetli bir araştırmacıdır. Bashanov, Klyaştorıny'ı iyi bir organizatör olarak da tanımlamaktadır. Bilimsel toplantılara öncülük eden Klyaştorıny, Sovyet Türkoloji Kurultaylarını düzenleyen bilim adamlarından yalnızca biriydi. Bundan dolayı Klyaştorıny Sovyetler Birliği'nde Türkoloji araştırmalarının sistemleşmesi için büyük uğraşlar vermişti.⁵⁵

Rysbek Alimov'a göre, Klyaştorıny'ı birçok bilim adamından ayıran en önemli özelliği onun araştırmalara verdiği önem ve değerdi. Klyaştorıny'ın ilme verdiği değer eğitim hayatının ilk yıllarından itibaren hocaları Malov ve Bernştam tarafından aşılarmıştı. Hayatının sonuna kadar bilime önem vermeye devam eden Klyaştorıny, İslam öncesi Türk tarihi alanında çok sayıda önemli eserlere imza attı. Ayrıca birçok saha çalışmasına katılarak Türk runik yazıtlarının incelenmesinde önemli bir başarı elde etti.⁵⁶

Serkan Acar, Klyaştorıny'ı tanıma fırsatında bulunmuş meslektaşlarından biridir. St. Petersburg'da Klyaştorıny ile görüşmüş ve Klyaştorıny bu görüşmede *Stepnie İmperii Drevney Evrazii*⁵⁷ adlı eserinin Türkçe'ye kazandırılmasını istemişti. Acar'a göre, Klyaştorıny'ın Avrasya göçebe halklarının tarihinin incelenmesinde ve Türk runik yazıtlarının araştırılmasında büyük katkıları vardı. Özellikle Türk runik yazıtlarının

⁵³ N. D. Mehtieva, "İssledovaniya S. G. Klyaştorınyego Ob İzuçenii Voçtoçnogo Turkestana Russkimi Uçenimi i Puteşestvennikami", *Türko-Mongolskiy Mir: İstoriya i Kultura*, Nauka, Moskva 2019, s. 104.

⁵⁴ A. İ. Orazbaeva, "K Probleme Kazahskoy Gosudarstvennosti v Trudah S. G. Klyaştorınyego", *Türko-Mongolskiy Mir: İstoriya i Kultura*, Nauka, Moskva 2019, s. 141-142.

⁵⁵ M. S. Bashanov, "S. G. Klyaştorıny'in Hayatı ve İlmî Çalışmalarına Dair (1951-2003)", çev. İlmira Ragibova, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/11 (2004), s. 175.

⁵⁶ Rysbek Alimov, "Sergey Grigoryevič Klyaştorıny (1928-2014) Vefat Etti", s. 393-395.

⁵⁷ İsenbike Togan ve Serkan Acar'ın büyük uğraşları sonucunda bu eser Türkçe'ye Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları olarak çevrilmiştir.

incelenmesinde ve araştırılmasında Klyaştorıny'ın da Thomsen ve Radlov kadar önemli bir isim olduğunu belirtmektedir. Türk ve Moğol tarihine büyük katkıları olduğu kadar Ruslar ve Moğollar arasındaki dostluk ilişkilerine de büyük faydaları olmuştur. Serkan Acar, Klyaştorıny'ı işkolik, disiplinli, saygılı ve sevgi dolu bir bilim adamı olarak ifade etmektedir.⁵⁸

Klyaştorıny hakkında Özlem Deniz Yılmaz da fikirlerini belirtmektedir. Yılmaz Klyaştorıny ile ilk tanışmasının 1997 yılında gerçekleşen “Kononov Konferansları” sırasında olduğu dile getirmektedir. Yılmaz'a göre, Klyaştorıny neşeli, sohbet etmeyi seven, kendinden emin bir bilim adamıydı. Yılmaz bir sohbet esnasında Klyaştorıny'ın “Şu Türkler! Ne yapsalar bana borçlarını ödeyemezler” dediğini belirterek Türk kültürüne yapmış olduğu katkılara değinir.⁵⁹

Görüldüğü gibi Klyaştorıny, Türk tarihinin birçok meselesiyle ilgili önemli çalışmalara imza atmış bir tarihçidir. Yetiştirdiği öğrenciler ve birlikte çalıştığı meslektaşları çalışmalarında Klyaştorıny'ın başarılarına ve Türk kültür tarihinin araştırılmasındaki önemine yer vermiştir.

⁵⁸ Serkan Acar, “Türk Tarihine ve Türk Yazıtlarına Adanmış Bir Ömür: Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny ve Eserleri”, s. 706-707.

⁵⁹ Özlem Deniz Yılmaz, “Profesör Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny Vefat Etti”, s. 332.

İKİNCİ BÖLÜM

S. G. KLYAŞTORNIY'IN TÜRK DEVLETLERİ VE KÜLTÜRÜ HAKKINDAKİ FİKİRLERİ

Türkler yüzyıllar boyunca göçebeliği ve yerleşik kültürü bir arada devam ettirerek Asya, Avrupa, Orta Doğu gibi bölgelerde devletler kurdular. Orta Asya'da Hun Devleti ile başlayan Türk tarihi serüveni zamanla geniş bir bölgeye yayıldı. Bugün halen yapılan çalışmalar sayesinde Türklerin tarihinin oldukça eskiye dayandığı anlaşılmaktadır.

Türklerin en eski merkezleri Altay'dan Güney Sibiryaya'ya kadar olan kısım ile Avrasya'nın doğu kısmıdır. Burası komşu medeniyetler ile ilişki içinde olan, izole olmayan bir bölgedir. Klyaştorniy bozkır bölgesinin ayırt edici özelliklerinden biri olarak boyların ve kavimlerin yer değiştirmesi olduğunu ifade etmiştir. Göç yollarının bir parçası olan Orta Asya, Türklerin yaşadıkları ilk topraklardır. Orta Asya yalnızca Türklerin yaşayış tarzlarını etkilememiş, aynı zamanda kültürlerinin bir parçası olmuştur. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar başta olmak üzere büyük ve küçük birçok devlet ile boy grupları ortaya çıkmıştır. Klyaştorniy, İlk ve Orta Çağ dönemlerinde Türkçe konuşan boyların ortak özelliklerini sürekli hareket halinde olmaları ve ortaya çıkan boy gruplarının parçası olmaları şeklinde ifade etmektedir.⁶⁰

İslam öncesi Türk tarihi, yazılı kaynakların az olmasına ve arkeolojik malzemelerin yorum zorluğuna sahiptir. Bundan dolayı Klyaştorniy, Türkçe konuşan boyların en genel ve en açık dönemlerinin ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Yazara göre, Türk etnogenezi Hun Devleti'nin yıkılması ile başlamaktaydı.

Klyaştorniy, VI.-IX. yüzyıllar arasını Orta Asya arkaik imparatorluk aşaması olarak değerlendirmektedir. Bu dönemde İran dünyası ile etnik, ekonomik ve kültürel temaslarda bulunuldu. Bunun sonucunda Türk sanat tarihinde İran etkileri görüldü. Ayrıca Türk Kağanlığı ve Uygur Devleti ile Karluk, Kırgız, Türkiş devletlerinin oluşumu Türk nüfusunun yer değişimine ve zayıflamasına neden oldu. Orta Asya'yı terk eden Kimek-Kıpçak ve Oğuz boyları batıya göç ederek birçok Türk boyunu güneye ittiler. Orta Asya bölgesinde uzun bir süreçte gerçekleşen göç ve gelenek oluşumu vardı.⁶¹

Türk tarihi oldukça geniş bir dönemi kapsamaktadır. Birçok filolog, Türkolog ve tarihçiler tarafından merak konusu olan Türk tarihi ve kültürü hakkında araştırmalar

⁶⁰ S. G. Klyaştorniy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, İzdatelstvo Peterburgskoe Vostokovedenie, St. Peterburg 2010, s. 198.

⁶¹ S. G. Klyaştorniy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 200-202.

günümüzde de devam etmektedir. Bu bölümde Klyaştorıny'nın erken dönem Türk Devletleri ve boyları, siyasi-askerî politikaları, Türk dini ve inançları, Orta Asya'nın diğer boy birlikleri gibi konular hakkındaki fikirleri ele alınacaktır.

2.1. İskitler

Göçebe kavimler arasında önemli bir medeniyetin ilk halkasını oluşturan İskitler, Asya bozkırları olmak üzere çok geniş bir sahaya yayılmıştı. Gerek siyasi tarihleri gerek sosyo-kültürel gelenekleri bakımından İskitler, bozkır kavimleri arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar çok geniş bir bölgeye yayılan İskit İmparatorluğu hakkında Grek, Pers, Asur gibi birçok kaynakta bilgi mevcuttur.

İskitler hakkında görüşlerini ifade eden, araştırmaları ve çalışmaları sonucunda önemli bilgiler aktaran biri de ünlü Türkolog Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny'dır. *Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı* kitabının I. bölümünde "Sakalar" başlığı ile Saka-İskit adı, sosyo-kültürel özellikleri ve diğer kavimlerle olan mücadelelerine yer verdi. Klyaştorıny'e göre Orta Asya ve Karadeniz civarındaki göçebeler, "Saka" veya "İskit" adını taşıyordu.⁶² İdil Ötesi bozkırda yaşayan Sakalar ile Kuzey Karadeniz bölgesinde yaşayan İskitler arasında jeneolojik ve kültürel kabile birliği mevcuttu.⁶³

Antik Çağ kaynaklarına baktığımızda İskitler hakkında Yunan ve Pers kaynaklarından birçok bilgi edinmemiz mümkündür. İskitlerin Antik Çağ kaynaklarında bahsedilmesi Kuzey Karadeniz bölgesine göç etmeleri ile ilgiliydi. Helenler, Kuzey Avrasyalı halklar ile temas içindelerdi ve bu halkları da İskit olarak adlandırmışlardı.⁶⁴ Klyaştorıny, Herodot'un İskit halkını çok iyi tanıdığını ve İskit adını "Tuna ve Don arasındaki bozkırda yaşayan halk" için kullandığını aktarmaktadır. Herodot'a göre, Don Nehri'nin doğusunda kalan Sarmat toprağı, İskit toprağı değildi ve İskitlerle Sarmatlar arasında akrabalık vardı. Yunan tarihçi Diodorus'a göre, İskitler güçlendikten sonra "Saka", "Massaget", "Arimasp" olarak üçe ayrılmıştı.⁶⁵

Pers hükümdarı I. Darius'a ait olan Behistun Yazıtı'nda Sırderya bölgesinde yaşayan kabileler "Saka" adıyla anılmasıyla bu ismi almışlardı. Kral Darius'a ait olan Nakş-i Rüstem'deki (İran) yazıtta, Karadeniz bölgesindeki göçebeler "deniz ötesindeki Sakalar" olarak adlandırılmıştı. Klyaştorıny, Herodot'un "Persler, bütün İskitlere Saka

⁶² S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 33.

⁶³ S. G. Klyaştorıny, "Sakalar", *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemaloğlu, TDBB Yayınları, İstanbul 2017, s. 64.

⁶⁴ S. G. Klyaştorıny, "İskit Çağı", *Atlas Tartarica*, s. 52.

⁶⁵ S. G. Klyaştorıny, "İskit Çağı", s. 52-53.

derlerdi” alıntısıyla da bu görüşünü desteklemişti.⁶⁶ Bu kısımda yazar, Saka adının Ön Asya’daki yazılı kaynaklarda kullanılmasını Ahamenid yazıtlarından bile önce olduğunu yazmaktadır. Asur Krallığı’nın başkenti Ninova’da yapılan arkeolojik çalışmalarda Asur Kralı Asurbanipal’e ait bulunan kaynaktan anlaşıldığı kadarıyla “Saka” adı Ön Asya’da yayılmaya başlanmıştır.⁶⁷

Klyaştorıny’e göre Saka, Sarmat, Massaget, Arimasp halkları, İskitlerle benzer bir dile ve kültüre sahipti. Ayrıca yazar, Asya’da ortaya çıkan Tagar, Pazırık, Uyuk ve Salbık kültürlerini İskitlerin bir parçası olarak görmekte ve bu kültüre ait halkların her birinin kendine özgü tarihlerinin olduğunu aktarmaktadır.⁶⁸

Klyaştorıny, Kazakistan bölgesinde birçok Saka boyunun yaşadığı üzerinde durmaktadır. Klyaştorıny’e göre, Saka boyları hakkındaki en net bilgileri Besşatır Kurganı ile Issık Kurganı’ndan edinmekteyiz. Bu kurganlar XVIII. yüzyıldan itibaren yağmalanmış olsa da özellikle Issık Kurganı’ndan çıkarılan “Altın Elbiseli Adam” mezarı ve 26 işaretten oluşan runik alfabeye yazılmış gümüş kap önemli ipuçları barındırmaktadır.⁶⁹

İskit kültürünün özelliklerini taşıyan kurganlar arasında Arjan kurganları da bulunmaktadır. Klyaştorıny, Arjan kurganlarını “İskit-Sibir topluluğunun oluşum dönemindeki en önemli kurgan” olarak nitelendirmiştir. Kurgandan çıkarılan eşyaların İskit kültürünün bir parçası olduğunu söyleyen bilim adamı, Arjan kurganlarının M. Ö. VIII-VII. yüzyıllara tarihlendiğini aktarmaktadır.⁷⁰

Kazakistan’da ortaya çıkan Saka kabilelerinin kökeni hakkında Klyaştorıny önemli hususlar üzerinde durmaktadır. Antik Çağ tarihçilerinin eserlerinde pek bilgi bulunmasa da Prokonnesos’ta (Marmara Adası) yaşayan Aristeya, altı yıl kadar süren gezisi sonucunda Saka kabileleri hakkında bilgiler vermişti. Aristeya, İssedonların Ural bölgesi ve Kazakistan bozkırında yaşadığını söylemektedir. Burada dikkat çeken husus ise Aristeya’nın Massagetler ile İssedonların birçok geleneğinin benzemekte olduğunu aktarmasıydı. Kemal Akişev’e göre, İssedonlar Saka kabilelerinden biriydi. Bundan dolayı Akişev, Kazakistan’da ortaya çıkan Tasmolinskaya Kültürü’nün İssedonlara ait olduğu görüşü üzerinde durmaktadır.⁷¹

⁶⁶ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 33.

⁶⁷ S. G. Klyaştorıny, “Sakalar”, s. 64.

⁶⁸ S. G. Klyaştorıny, “İskit Çağı”, s. 53.

⁶⁹ S. G. Klyaştorıny, “Sakalar”, s. 66.

⁷⁰ S. G. Klyaştorıny, “İskit Çağı”, s. 55.

⁷¹ S. G. Klyaştorıny, “Sakalar”, s. 66.

Klyaştorıny, Kazakistan bölgesindeki Saka boylarının Andronovo Kültürü'ne mensup olan Arilerin, Dahaelerin, Avesta Danlarının ve Turların doğrudan torunları olduğunu aktarmaktadır. Klyaştorıny'e göre, Saka Kültürü ile Andronovo Kültürü arasında bağ vardı ve Saka dönemi kabileleri Bronz Çağı halklarının devamıydı. Saka döneminden sonra ise Kazakistan topraklarında Mongoloid izler ortaya çıkmaya başlamıştı.⁷²

Klyaştorıny, Sırderya bölgesinde yaşayan Sakalardan, Yedisu Sakalarından, Haoma'ya tapan Orta Asya Saka kabilelerinden de bahsetmektedir. Haoma, ritüellerde kullanılan kutsal içeceği ilk hazırlayan Ari tanrılarında biriydi. Haoma'nın yurdu ise Pamir-Altay bölgesiydi. Burada Saka-Haumavargalar yani Haoma'ya inanan Sakalar yaşıyordu.⁷³ Fakat Klyaştorıny, Haumavarga Sakalarının asıl yurdunun Fergana ve Doğu Türkistan olduğunu belirtmektedir. Haumavarga Sakalarının torunları "Hoten-Saka" dillerini konuşuyordu.⁷⁴

Herodot'un "Saka-Ortokoribant" olarak adlandırdığı Saka kabilesi "sivri uçlu kalpaklar giyen Sakalar" olarak biliniyordu.⁷⁵ Persler ise bu Saka kabilesini "Tigraxauda Sakaları"⁷⁶ olarak adlandırmıştı. Persler ve Tigraxauda Sakaları arasında birçok mücadele gerçekleşmişti ve bu mücadeleler Behistun yazıtında anlatılmaktaydı. Darius'un verdiği bilgilere göre Tigraxauda Sakaları, Soğd ülkesinin kuzeydoğusunda yaşıyorlardı ve Soğd ülkesiyle arasında Sırderya Nehri bulunmaktaydı.⁷⁷

Klyaştorıny'nin üzerinde durduğu son Saka kabilesi ise Sakarauklar'dır. "Parlak Sakalar" olarak adlandırılan Sakarauklar hakkında pek bilgi mevcut değildir. Klyaştorıny, Sakaraukların M. Ö. V-II. yüzyıllar arasında Yedisu bölgesinde yaşadıkları üzerinde durmuştur. Ayrıca yazar, Issık Kurganı'na gömülen kumandanın Sakarauk boyundan olduğunu belirtmektedir.⁷⁸

M. Ö. III. yüzyılda Asya'da Hun Devleti'nin kurulmasıyla göçebe kavimler hareket haline geçtiler. Doğu Türkistan bölgesinden uzaklaştırılan Usunlar, Yedisu Sakalarına saldırdılar. Bu saldırıdan hemen sonra Sakalar birçok bölgeye göç etmeye başladılar. Sakalar gittikleri yerlerdeki birçok kabileyi bozguna uğrattı. Bu kabileler

⁷² S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 47-48, 50.

⁷³ S. G. Klyaştorıny, "Sakalar", s. 65.

⁷⁴ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 40.

⁷⁵ S. G. Klyaştorıny, "Sakalar", s. 65.

⁷⁶ Klyaştorıny, bazı yazarların bu Saka kabilesini "Amyrgia Sakaları" veya "Kral Amorgi Sakaları" olarak adlandırdığını eklemektedir. Bkz. S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 40.

⁷⁷ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 38-39.

⁷⁸ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 50.

arasında Toharlar, Pasianlar, Asiler ve Sakaraulların adı geçmekteydi. Fakat bu kabileler hakkında Antik Çağ kaynaklarında pek fazla bilgi bulunmamaktadır.⁷⁹

Klyaştorıny'nın özellikle üzerinde durduğu bir diğer konu ise Tomris Hatun ile ilgiliydi. Persleri büyük bir yenilgiye uğratan Tomris Hatun, Klyaştorıny'e göre Massaget kökenli bir kraliçeydi ve sanıldığı gibi aksine dönemin Pers Kralı Cyrus, Tomris yüzünden ölmemişti. Rivayete göre Tomris, ölen Pers Kralı Cyrus'un kafasının içi kanla doldurulmuş bir tuluma doldurulmasını emretmişti. Herodot'un da bu rivayeti eserinde verdiğini söyleyen Klyaştorıny, Pers Kralı Cyrus'un M. Ö. 530 yılında Amuderya yakınlarında çarpışırken öldüğünü ve cesedinin Pasargad'a (İran) götürülerek oraya defnedildiğini aktarmaktadır.⁸⁰

Klyaştorıny, İskitlerin Hint-İran dil ailesine mensup dilleri konuştuğunu ve onlarla akraba olduğunu belirtmektedir. Antik dönem tarihçilerinin de İskit-Hint-İran akrabalığından bahsettiğine değinen yazar, İskitlerin kökeni, dilleri hakkında kesin bir bilginin olmadığını aktarmaktadır.⁸¹

2.2. Hunlar

Türk bozkır kuşağının ilk halkasını oluşturan ve dağınık Türk topluluklarını ilk defa tek bir çatı altında toplayan Büyük Hun Devleti, yaklaşık 400 sene boyunca tarih sahnesinde kaldı. Dünya tarihinin önemli topluluklarından biri olan Hunlar Türk tarihinin "ilk Türk devleti" unvanını alan topluluk grubudur. Türk tarihinin temelini oluşturan Hunlar, Orta Asya'da göçebe ve atlı kültürün devamını sağlamışlardır.

M. Ö. 209 yılında kurulan devlet M. S. 216 yıkıldı. Büyük Hun Devleti'nin yıkılmasıyla Hun Devleti'nde yaşayan boylar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara göç etmeye başladılar. Göç eden Hun boyları bu bölgede Avrupa Hun Devleti'ni kurdular. Bugün Afganistan ve Batı Türkistan bölgesine göç eden Hunlar ise Akhunlar Devleti'ni kurdular. Türk tarihinde Hunlar siyasi, askerî ve kültürel olarak önemli bir yere sahiptir. Hunlar hakkında birçok görüş, farklı yaklaşımlar mevcuttur. Klyaştorıny da çalışmalarında Hunların ataları, menşei, sosyo-kültürel özellikleri, ekonomik ve siyasi durumlarına yer vermiştir.

İlk olarak 1994 yılında yayımladığı, ardından Türk devletleri ve mirasçıları hakkında yeni materyallerin bulunmasıyla 2005 yılında tekrar kaleme aldığı *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları* kitabında Hunlar hakkında oldukça önemli

⁷⁹ S. G. Klyaştorıny, "Sakalar", s. 65.

⁸⁰ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 37.

⁸¹ S. G. Klyaştorıny, "İskit Çağı", s. 56.

görüşlere yer vermektedir. Çalışmasında Orta Asya Türk tarihini oldukça geniş bir etnogenez aşaması içinde değerlendiren Klyaştorıny, erken dönem Çin hanedanlıkları ve komşuları, proto-Türkler ve ataları, Büyük Hun Devleti'ne yer vermiştir.

Klyaştorıny'nın değindiği ilk husus, Hunlardan önce Orta Asya'da yaşayan boy birlikleridir. Klyaştorıny, ünlü Çin tarihçisi Sima Qian'ın verdiği bilgiler doğrultusunda yorumlarda bulunmuştur. Sima Qian'ın verdiği bilgilere göre, M. Ö. VIII-VI. yüzyıllarda Merkezî Asya'da yaşayan göçebeler "Di" veya "Jun" olarak adlandırılmıştı. Zaman içinde bu göçebe kavimlere "Hu" denilmeye başlandı. Çin kroniklerine göre, bu kavimler genel olarak Çin ile mücadele ediyorlardı veya başka devletlerle koalisyon yapıyorlardı.⁸² Junlar yüzden fazla kabileye ayrılıyordu ve politik olarak birleşmemişlerdi. Junlar dağ vadilerine dağılmışlardı ve her kavmin kendine özgü lideri vardı.⁸³

Çin kroniklerinin bahsettiği bir diğer kuzeyli kavim ise Ronglardı. H. G. Creel'den alıntılar yapan Klyaştorıny, Di ve Rong kabilelerin sınırdaş olduğunu, Rong boy adının "savaşçı" anlamına geldiğini aktarır. Bu kuzeyli kavimler göçbeydi ve at onlar için oldukça önemliydi.⁸⁴ İç Moğolistan ve Güney Mançurya bozkırında Dağlı Junglar ve Tunghular yaşıyordu. Sima Qian'a göre, Tunghular siyasi olarak bir birlik kurmamışlardı. Junglar hayvancılık ile uğraşıyorlardı ve göçebe bir hayat yaşıyorlardı. Et ve kıymız onlar için önemliydi ve renkli deri kumaşlardan elbiseler giiyorlardı. Cesur ve güçlü olan birisi onların beyi olmak için yeterliydi. Ganimet için yapılan saldırılar ve savaşlar onlar için önemliydi. Junglar, Çin hanedanlarının en zayıf halinde bile onları saldırı ile tehdit etmiyordu.⁸⁵

Yapılan arkeolojik incelemeler sonucunda, Orta Asya bölgesinde yaygın olan taş mezar kültürü keşfedildi. Klyaştorıny'e göre, "Taş Mezar Kültürü"⁸⁶, Rong, Di ve Donghu boylarının ortaya çıkarmış olduğu bir kültürdü. M. Ö. VII. ve V. yüzyıllara ait pek çok mezarın farklılık gösterdiğine değinen Klyaştorıny, bunların karakteristik olarak geç Hun çağı ölü gömme âdetlerinin izlerini taşıdığını aktarmaktadır.⁸⁷ Taş mezarlar, derine gömülmeyen yassı taş levhalardan oluşuyordu. Bu mezarlardaki cesetlerin başları doğuya dönük şekilde silahları ve takılarıyla gömülüyordu.⁸⁸

⁸² S. G. Klyaştorıny, "Hun Devleti", *Atlas Tartarica*, s. 73.

⁸³ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 108.

⁸⁴ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 27.

⁸⁵ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 60-61.

⁸⁶ Klyaştorıny, bir diğer çalışmasında "Taş Mezar Kültürü" ile "Geyik Figürlü Kayalar" kültürünün, İskit kültürüne (M. Ö. I. binyıl) ait olduğunu söylemektedir. Bkz. S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 62.

⁸⁷ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 32.

⁸⁸ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 62.

2.2.1. Asya Hun Devleti

M. Ö. I. binyıl ile M. S. I. binyıl arasındaki dönemde Kazakistan ile Orta Asya bölgesine boylar gelmeye başladı. “Altay boyları” olarak adlandırılan bu boylar Moğolistan, Mançurya, Çin’in kuzey bölgesi ve Orta Asya coğrafyasında oluşum sağladı.⁸⁹

Sima Qian, Savaşan Beylikler Dönemi’nde (M. Ö. 463-222) Rong, Di, Yüeci ve Hunların ortaya çıktığını yazmıştır. Çin yıllıklarının verdiği bilgilere göre, Savaşan Beylikler Dönemi’nde Orta Asya’da köklü değişiklikler meydana geldi. Ronglar yerini kuzeyde bulunan Hun birlikleri ve Yüeciler almaya başladı. Klyaştorımy, Yüecilerin uzun süredir Asya’nın sakinleri olduğunu ve o dönemde Yüecilerin Hunları hor gördüğünü belirtmektedir.⁹⁰ Sima Qian’ın verdiği bilgilere göre, o dönemde Donghular ve Yüeciler güçlüydüler.⁹¹

Hunlar, M. Ö. IV. yüzyılın sonu ile M. Ö. III. yüzyılda Ordos ve Baykal Ötesi arasındaki bozkırda ortaya çıkmışlardı. Klyaştorımy, Hun Devleti’nin tam olarak kurulma tarihini M. Ö. III. yüzyılın son 10 yılı şeklinde belirtmektedir.⁹² Ayrıca Hun Devleti’nin M. Ö. IV. ve V. yüzyıllardaki Rong boy birliğinden doğduğunu ifade etmektedir.⁹³

Hun boyları, M. Ö. III. yüzyılda “şanyü”⁹⁴ unvanı taşıyan lider etrafında birleşerek bir devlet kurdular.⁹⁵ Klyaştorımy, Hunların birçok kabileyi itaat altına aldıklarından dolayı Hunların kurmuş olduğu devleti “kabile ittifakı” olarak adlandırmaktadır. Öyle ki Asya Hun Devleti Türklerin yanı sıra Moğol kökenli boyları, Ugorları, İrani boyları, Tunguzları ve birçok Asya boyunu barındıran büyük bir birlikti.⁹⁶

M. Ö. III. yüzyılda Hunların başında Tou-man (Teoman) vardı. Tou-man’ın farklı hanımlardan iki oğlu vardı. Tou-man, küçük oğlunu Hun tahtına çıkarmak için Mao-tun’u feda etmeye karar verdi. Mao-tun’u Yüecilere rehin olarak gönderdi. Fakat Mao-tun ölmedi ve düşmanlarını yendi. Kendi yurduna dönüp babası Tou-man’ı, üvey annesini ve kardeşini öldüren Mao-tun (Mete Han), M. Ö. 209 yılında Hun Devleti’nin başına geçti.⁹⁷

⁸⁹ S. G. Klyaştorımy, “Hun Devleti”, s. 72.

⁹⁰ S. G. Klyaştorımy, “Problemi Ranney Gosudarstvennosti u Koçevnikov Tsentralnoy Azii”, *Tanguti v Tsentralnoy Azii*, İzdatelstvo Vostoçnaya Literatura, Moskva 2012. s. 148-149.

⁹¹ S. G. Klyaştorımy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 108.

⁹² S. G. Klyaştorımy, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 30, 32.

⁹³ S. G. Klyaştorımy, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 45.

⁹⁴ Şanyü, Hun dilinde “imparator” anlamına gelen Çince terimlerden biridir. “Tanhu”, “Şanyü”, “Şan-hu”, “Zen-jü” gibi terimlerde Hun devletlerinde kullanılan kağan unvanlarıdır. Bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 37.

⁹⁵ S. G. Klyaştorımy, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 32.

⁹⁶ S. G. Klyaştorımy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 63.

⁹⁷ S. G. Klyaştorımy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 63-64.

Sima Qian'ın verdiği bilgilere göre, Hunların fetihleri Donghu hükümdarına karşı yapılan sefer ile başlamaktaydı. Buna göre Donghular Mao-tun'dan topraklarından vazgeçmesini istedi, fakat Mao-tun buna çok sinirlendi. Mao-tun "Toprak devletin temelidir, onu nasıl verirsiniz" diyerek Donghuların ülkesine saldırmaya karar verdi. Bundan sonra atına atlayarak doğuya, Donghuların ülkesine, giden Mao-tun, Donghuları yendi. Mao-tun kazandığı bu sefer sonucunda Donghu ülkesindeki insanlara ve hayvanlara el koydu. Donghuları yendikten sonra Yenisey boylarını da itaat altına aldı.⁹⁸

Mao-tun, Donghuları itaat altına aldıktan sonra Yüeçilerin ülkesine yöneldi. Hunların en büyük düşmanlarından biri de Yüeçilerdi. Hunlar siyasi olarak Yüeçilere bağlıydı. Hun şanyüleri, oğullarını rehin olarak Yüeçilere gönderiyordu. Mao-tun da babası Tou-man tarafından rehine olarak Yüeçilere gönderilmişti. Mao-tun Hun tahtına geçince Yüeçilere büyük bir darbe vurdu ve Doğu Türkistan'daki topraklarını ele geçirdi. Yüeçiler böylece Hunlara tâbi oldular.⁹⁹

Klyaştorıny, 202 yılından sonra Hunların düşmanlarından biri de Çin olduğunu aktarmaktadır.¹⁰⁰ Hunlar devlet olma sürecinde mücadele ederken Çin'in durumu oldukça karışıktı. M. Ö. 202 yılında Çin'deki iç savaşın bitmesiyle iktidara Han Hanedanlığı geçti. Bundan dolayı Han Hanedanlığı yıllığı, Hunların erken tarihi için büyük önem arz etmektedir. Çin yıllıklarının verdiği bilgiler doğrultusunda Hunlar, komşuları olan Çin ve Yüeçiler ile birçok kez savaştı. Han Hanedanlığı ile çatışma içinde olan Hunlar, Çinlilerle akrabalık ilişkisi kurmaya özen gösteriyordu. Hun şanyüleri Han Hanedanlığı'ndan haraç almayı önemsiyorlardı. Göçebe toplum için sınırlarda pazarların açılması da çok önemliydi.¹⁰¹

Çin de Lui Bang tarafından kurulan Han Hanedanlığı ise sınırlarını güvence altına almak istiyordu. Hunlara karşı birliklerini bizzat yöneltse de mücadeleleri kaybetmişlerdi. Bundan dolayı Han birlikleri akraba evliliği yaparak Hunlara barış teklifinde bulundular. Ayrıca ipek, pamuk, şarap, pirinç ve mücevher gibi kıymetli hediyeler gönderdiler. Bundan sonra Çinliler ile 40 yıllık barış tesis edildi.¹⁰²

Mao-tun'un ölmesiyle Hun tahtına oğlu Lao Shang geçti. Klyaştorıny, bu dönemde Hunlarda vergi tahsilatının başladığı üzerinde durmaktadır. Ayrıca senede üç kez devlet meselelerini konuşmak için karargahta toplanıyorlardı. Yine sonbaharda insan

⁹⁸ S. G. Klyaştorıny, *Runişeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 113.

⁹⁹ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 39.

¹⁰⁰ S. G. Klyaştorıny, *Runişeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 113.

¹⁰¹ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 65.

¹⁰² S. G. Klyaştorıny, *Runişeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 113-114.

ve hayvan nüfusunu belirlemek ve kontrol etmek için bir araya geliyorlardı. Klyaştorıny, bu toplantılara Hun şanyüsünün bütün akrabalarının katıldığını aktarmaktadır.¹⁰³

Mao-tun ve oğlu Lao Shang döneminde Yüecilerle büyük mücadeleler verildi. Mücadeleler neredeyse çeyrek asır sürdü ve Hunlar bu mücadeleyi kendi lehine çevirdi. M. Ö. 174-165 yılları arasındaki mücadeleler sonucunda zafer kazanıldı. Yüeci lideri savaş sırasında öldü. Lao Shang, Yüeci liderinin kafasından bir içki bardağı yaptı. Hunlarla olan mücadeleleri kaybeden Yüeciler Orta Asya'dan sürüldüler ve Amuderya bölgesinin yukarı kesiminde yaşamaya başladılar.¹⁰⁴

Hun-Yüeci savaşlarının bitmesiyle Orta Asya'da huzur ortamı sağlanmıştı. Hun ekonomisi canlandı. Fakat bu huzur ortamı uzun sürmedi. M. Ö. 133 yılında Hun-Çin savaşları yeniden vuku buldu. İmparator Wudi, kuzeyli göçebeleri ortadan kaldırmak istiyordu. Hunların üzerine saldırıya geçen Çinliler başarılı da oldular. M. Ö. 124-123 yıllarında Çin ordusu şanyünün Moğolistan'da bulunan otağını ele geçirdiler. Bu mücadelede hem Çinliler hem de Hunlar ağır kayıplar verdi. M. Ö. 101 yılında Fergana, Çinliler tarafından yağmalandı ve Hunları Doğu Türkistan Havzası'ndan ayrılmaya zorladılar.¹⁰⁵

M. Ö. 72 yılında Wusunlar, Wuhuanlar ve Yenisey Dinglingleri Hunlara saldırdı. Hunlar bu şiddetli savaşlar sonucunda ciddi kayıplar verdi. Buhran dönemine giren Hun Devleti, M. Ö. 56 yılında Güney Hun Devleti ve Kuzey Hun Devleti olarak ikiye ayrıldı. Güney Hunlarının hükümdarı olan Huhanyeh şanyü Çin ile iyi ilişkiler kurmak istiyordu. Kuzey Hunlarının hükümdarı ise Zhizhi şanyü idi. Zhizhi şanyü, Çin'in Hunlar üzerindeki egemenliğini kabul etmedi. Bundan dolayı Kuzey Hunları, Orta Asya'ya doğru yönelmişlerdi ve Çin'in Doğu Türkistan'daki egemenliğini tehdit etmişlerdi.¹⁰⁶ Klyaştorıny'e göre Kuzey Hunları, Han İmparatorluğunun batıya ilerlemesini durdurmuşlardı.¹⁰⁷

Klyaştorıny, Hunların M. S. 93-94 yıllarında Siyenpilerle yapılan mücadeleler sonucunda çok ağır darbeler aldığını aktarmaktadır. M. S. 151-155 yılları arasında Siyenpi Konfederasyonu kuruldu ve Hunlar topraklarını kaybetmeye başladı. II. yüzyılda Hun kabileleri Yedisu, Ural civarı, Hazar sahilleri ve Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere göç ettiler. Klyaştorıny'e göre, Asya Hunlarının Avrupa'ya göç etmesine dair kesin bir

¹⁰³ S. G. Klyaştorıny, "Problemy Ranney Gosudarstvennosti u Koçevnikov Tsentralnoy Azii", s. 151.

¹⁰⁴ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 114.

¹⁰⁵ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 48.

¹⁰⁶ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 49.

¹⁰⁷ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 49.

kanıt yoktur. Asya ve Avrupa Hun boylarının dilleri hakkında da kesin bir bilgi mevcut değildir. Bundan dolayı Klyaştorıny'e göre, Asya ve Avrupa Hunlarının akrabalık durumu hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir.¹⁰⁸

Hun Devleti'nin yıkılmasının ardından 304-439 yılları arasında Çin'de kısa süreli bozkır devletçikleri kuruldu. Geleneksel Çin tarih yazımının bu dönemi "Beş Kuzey Boyunun On Altı Barbar Beyliği" olarak adlandırdığını ifade eden Klyaştorıny, Çin'de kurulan bu bozkır devletçiklerinin 19 tane olduğunu ve bunlardan 8'nin Siyenpilerden oluştuğunu belirtmektedir. Yazar Siyenpilerin V. yüzyılın ortalarında kendi hanedanlıklarını kurduklarını aktarmıştır.¹⁰⁹

2.3. Türk Kağanlığı'nın Hanedan Soyü

Türk adını ilk kez devlet adı olarak kullanan ve M.S. VI.-VIII. yüzyıllar arasında büyük bir devlet olarak varlığını devam ettiren Türk Kağanlığı, Türk tarihinde önemli bir rol oynamıştı. Ünlü Türkolog Klyaştorıny, Türk Kağanlığı ve onların hanedan soyü olan "Aşına" adı hakkında önemli görüşler ve hipotezler ortaya koymuştur.

Çin hanedan kaynaklarının aktardığına göre, Türklerin yönetici uruğunun ataları komşu boyun askerleri tarafından yok edildi. Bu düşman boyun son bireyini de öldürmesi üzerine dişi kurt Tanrı Dağları'na kaçtı. Dişi kurt, kurtardığı bir çocukla mağaraya kaçtı ve burada on oğlan doğurdu. Bu çocuklardan oluşan nesiller annelerinin soyadlarını aldı. Bundan dolayı bu oğlanlardan biri "Aşına" adındaydı ve bu isim bir boyun adı haline geldi. Altay Dağları'nda yetişen bu boy demir işliyordu. Klyaştorıny, olayların geçtiği yerdeki coğrafi isimlerin Türk geleneğinde muhafaza edilmesini özel bir durum olarak adlandırmaktaydı.¹¹⁰ Türk Kağanlığı'nın kuruluşuna kadar yaşanan olaylar Altay ve Güney Sibirya bölgesiyle bağlantılıydı ve Klyaştorıny, Aşına boyunun erken dönemdeki tarihini "Kansu (265-460)" ve "Altay (460-553)" olarak ikiye ayırmaktadır.¹¹¹

Klyaştorıny, Aşına adının etimolojisi üzerinde durmuş ve eserlerinde H. V. Haussig, Beckwith gibi bilim adamlarının hipotezlerine yer vererek karşılaştırmalar yapmıştır. Klyaştorıny, Çin kaynaklarında ve Türk efsanelerinde geçen Aşına adının kökeninin Doğu Türkistan'daki yerli halk ile bağlantılı olduğunu aktarmaktadır. Bundan dolayı 1964 yılındaki hipotezine göre, Aşına adının etimolojisini İran veya Tohar¹¹²

¹⁰⁸ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 74.

¹⁰⁹ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 71.

¹¹⁰ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 105-106.

¹¹¹ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 111.

¹¹² Klyaştorıny, III. yüzyıldan V. yüzyıla kadar Aşına boyunun yaşadığı toprakları İran ve Tohar nüfusu kültür ve dil olarak zenginleştirdiğini, hatta Türk-Soğd ilişkilerinin de burada atıldığını aktarmaktadır. Bkz. S. G. Klyaştorıny, "Perviy Türkskiy Kaganat", *İstoriya Vostoka II - Vostok v Srednie Veka*, Vostochnaya Literatura, Moskva 2002, s. 60.

dillerinde aramak gerekiyordu.¹¹³ Ona göre tarih bilimi açısından bakıldığında H.V. Haussig'in eski Farsça "Axšaēna" adının etimolojisi daha ikna edici bir hipotezdi. Ayrıca "Aşşena, Asseina" adının "mavi" anlamına geldiği Sakaca etimolojisinin dil bilgisi bakımından eksiksiz olduğunu aktarmaktaydı.¹¹⁴

Aşına adının etimolojisi hakkında yukarıda aktarmış olduğu bilgileri destekleyecek görüşlerini *Atlas Tartarica*'daki bölümünde de ele alan Klyaştorıny, "Aşına" kelimesinin İran kökenli olduğunu ve "koyu-mavi" anlamına geldiğini savunmaktadır. "Gök" kelimesinin de etimolojisi hakkında bilgi veren Klyaştorıny, bu kelimenin bir renkten ziyade Aşına hanedanlığı soyunun adı olduğunu, "kökler ve Türkler" ile aslında "Aşına ve Türkler" in kastedildiğini aktarmaktaydı.¹¹⁵

Çin kaynaklarına göre, Türkler Hun soyunun bir koluna aitti ve bu boy "Aşına" olarak adlandırılıyordu. Klyaştorıny, Türklerin dışı kurdun Doğu Türkistan nüfusu ile karıştırılması motifini yalnızca Çin kaynaklarının aktardığı üzerinde durur. Ayrıca yazar, Doğu Türkistan nüfusunun Çin kaynaklarında Hu olarak adlandırıldığını belirtmektedir.¹¹⁶

Klyaştorıny'nin üzerinde durduğu bir diğer mesele ise Aşına adının hiçbir runik yazıtta geçmiyor olmasıdır. Klyaştorıny ilk Türk kağanlarının adlarının geçtiği runik yazıtlarda bile Aşına adının geçmediğini aktarmaktadır. Fakat Uygur Runik yazıtlarında Uygur hanedanı Yağlakar adının geçtiğini belirtir.¹¹⁷

Klyaştorıny, 1990 yılında *Belleten* dergisinde yayımlanan "Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı" adlı makalesinde "Aşına" adının ilk anlamını devam ettirdiğine ve bu ismin I. Türk Kağanlığı'nın kültür birikintisi içinde hareket ettiğine değinmektedir.¹¹⁸

2.4. Türk Adı

Klyaştorıny'nin eserlerinde geniş bir zamana ve mekâna yayılan "Türk" adının kökeni, yayılışı ve gelişmesi üzerinde de durduğunu görmekteyiz. M. Ö. II. ve I. yüzyıllarda proto-Türk, proto-Moğol ve proto-Tunguz-Mançu dilleri ortaya çıkmaya

¹¹³ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 112.

¹¹⁴ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 112, 114.

¹¹⁵ S. G. Klyaştorıny, "Göktürk İmparatorluğu", *Atlas Tartarica*, s. 93.

¹¹⁶ S. G. Klyaştorıny, "The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII/ 3 (1994), p. 445.

¹¹⁷ S. G. Klyaştorıny, "The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts", p. 445.

¹¹⁸ S. G. Klyaştorıny, "Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, XXXVIII/1990 (1994), s. 139.

başladı. M. Ö. I. yüzyılda ise proto-Türk ve proto-Moğol dilliler bir araya gelerek Kuzey Manchurya ve Kuzeydoğu Moğolistan bölgesinde kaynaşmaya başladılar.¹¹⁹

Türk Kağanlığı kurulana kadar Türk adı, 460 yılından sonra Altay bölgesinde ortaya çıkan on kabile ittifakının adıydı. Bu ad kağanlıklar döneminde de korundu. Öyle ki Türk adı, eski Türk metinlerine “Türk bodun” ifadesi şeklinde yansdı. Klyaştorıny, VIII. yüzyılda yazılan metinlerde “on iki boydan oluşan Türk halkı” gibi bir bilgiden bahsedildiğini aktarmaktadır. Türk boylarının ittifakı ile kurulan devlet “Türk İli” olarak adlandırıldı. Bu ifade eski Türk epigrafik metinlere ve hatta Çin kaynaklarına da yansdı. IX-X. yüzyıllarda Türk kelimesi, halkları ve dilleri ifade eden grubun adı olarak kullanıldı.¹²⁰

Soğdlular kendi dil kurallarına uygun olarak “Türk” kelimesini Türküt (Türkler) şeklinde kullanıyorlardı. Çinliler de Soğdluların bu şekilde kullanımı kabul ederek Türkleri “T’u-chüe” olarak adlandırdı.¹²¹ Bunun nedeni Çinliler ile Türkler arasındaki diplomatik ve yazılı ilişkileri Soğdluların Soğdça yapmasıydı.¹²²

2.5. Türk Kağanlığı

Türklerin ataları hakkında Çin kaynakları önemli bir efsane üzerinde durmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çin kaynaklarına göre Türkler, dişi bir kurttan türemişlerdi. Ardından Altay dağlarına yerleşerek burada yerel kabilelere liderlik etmişler, demir işlemişlerdi. Türk adını alan bu kabile ayrıca Tanrı Dağları ile ilişkilendirilmiştir.¹²³ Klyaştorıny, bir efsaneye göre Altay Dağlarının yerli adının “Türk” olduğunu belirtmektedir.¹²⁴

VI. yüzyılda Türkler Çin’in çok batısında Altayların güney eteklerinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. 532 yılında Bumin, babasından kendine miras kalan “Büyük Yabgu” unvanını taşıyordu. Fakat bu dönemde Bumin Juan-Juanların vassalı olup vergi olarak demir gönderiyordu. Bumin bir yandan da Türk topraklarını doğuya doğru genişletiyordu. Doğuya doğru gelmeye başlayan Türklerle Çinlilerin arası ilk başta gayet iyiydi. Çin sınırında at karşılığında ipek ve tahıl ticareti yapılıyor. 542 yılında Türkler Altaylardan Sarı Nehir kıyılarına kadar genişlemişlerdi. 545 yılında Çin sarayından Soğdlu bir elçi Bumin’in karargahına geldi. Çünkü sınırda görevli olan memurlar

¹¹⁹ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 63.

¹²⁰ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 119.

¹²¹ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 86.

¹²² S. G. Klyaştorıny, “Perviy Türskiy Kaganat”, s. 61.

¹²³ S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, *İstoriya Tatar*, İzdatelstvo Ruhıyat, I (Kazan 2002), s. 220.

¹²⁴ S. G. Klyaştorıny, “Göktürk İmparatorluğu”, *Atlas Tartarica*, s. 93.

tarafından bazı sorunlar ortaya çıkmıştı.¹²⁵ Klyaştorıny, bu tarihin Türk Kağanlığı tarihi için önemli olduğu üzerinde durmaktadır. Nitekim, Türk Kağanlığı ilk kez büyük bir devlet tarafından tanınmış ve uluslararası bir statü kazanmıştı.¹²⁶

2.5.1. Birinci Türk Kağanlığı

552 yılında kurulan ve 659 yılına kadar varlığını devam ettiren I. Türk Kağanlığı'nın siyasi tarihi, sosyo-kültürel ve ekonomik özellikleri birçok tarihçinin, araştırmacının ve şarkiyatçının dikkatini her daim çekmiştir. Klyaştorıny da çalışmalarında I. Türk Kağanlığı hakkında önemli gelişmelere değinen tarihçilerdendir. Özellikle Kuzey Moğolistan bölgesi I. ve II. Türk Kağanlıklarının tarihi için önem taşımaktadır.¹²⁷

551 yılında Bumin'in boyun başına geçmesi ve kağan unvanını almasıyla bozkırın "Türk" adıyla ilk devleti kurulmuş oldu.¹²⁸ Bumin Kağan, Wei imparatorunun kızı ile evlendikten sonra, 552 yılında öldü. Bumin'den sonra I. Türk Kağanlığı tahtına Mukan Kağan geçti. Klyaştorıny, Mukan Kağan döneminin seferlerinin oldukça başarılı olduğunu ifade etmektedir. Bu dönemde Kidan kabileleri ve Yenisey Kırgızları itaat altına alındı. Kuzey Qi ve Kuzey Chou Devleti vergiye bağlandı. Ayrıca bu dönemde Sasani, Bizans ve İran ile ilişkiler kuruldu.¹²⁹

Devletin sınırlarında genişleme olduğu için devletin batı kanadının yönetimini Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Yabgu üstlendi. Türk Aşına hanedanının batı kolunu yöneten hükümdar için "Yabgu"¹³⁰ unvanı kullanılıyordu. İstemi Yabgu döneminde Türkler batıda askerî olarak güçlüydüler. Türkler Harezmi bölgesine kadar ulaştı. Klyaştorıny, bu dönemi "Türklerin batıya hareketi yalnızca bir fetih değil, Türkçe konuşan kabilelerin büyük bir göçü" olarak tanımlamaktadır. Klyaştorıny, Çin kaynaklarında İstemi Yabgu'nun "on kabilenin kağanı"¹³¹ olarak geçtiğini aktarmaktadır. Göçebe nüfus, Doğu Türklerindeki gibi askerî-idarî şekilde örgütlenmişti. 575 yılında ise İstemi Yabgu öldü.¹³²

¹²⁵ S. G. Klyaştorıny, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 221-222.

¹²⁶ S. G. Klyaştorıny, "Göktürk İmparatorluğu", s. 93.

¹²⁷ S. G. Klyaştorıny, "İz Opıta Sopostavitelnogo İzuçeniya Drevnetürkskih Pamyatnikov i Kitayskih İstoçnikov", *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Leningrad 1966, s. 16.

¹²⁸ S. G. Klyaştorıny, "Göktürk İmparatorluğu", s. 93.

¹²⁹ S. G. Klyaştorıny, "Göktürk İmparatorluğu", s. 93, 96.

¹³⁰ Klyaştorıny, bir diğer çalışmasında "Yabgu" unvanını Akhunların koruduğu Kuşan siyasi geleneğinden aldığını belirtmektedir. Bkz. S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 207.

¹³¹ Klyaştorıny, "On kabilenin kağanı" kaynaklarda bir boy örgütü değil, bir tür idari-askerî teşkilat anlamına geldiğini belirtmektedir. "Ok", ortak bir ismi içeren birkaç kabileyi içermekteydi. Daha fazla bilgi için bkz. S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 208.

¹³² S. G. Klyaştorıny, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 230-232.

Türk Kağanlığı'ndaki en başarılı seferler, İstemi Yabgu öncülüğünde gerçekleşen batı seferleriydi. Türkler bu dönemde Uzak Doğu'yu Akdeniz'e kadar bağlayan ticaret yolunu ellerinde tutmak için mücadele içindelerdi. Klyāstorniy, İpek Yolu ticaretinin ana aracılarının Soğdlular olduğuna değinmektedir. Türkler, Soğdlular sayesinde Çin'den aldıkları ganimetleri satma fırsatı yakalamışlardı. Bizans, ipek kumaşların alıcısıydı. Soğd ipekleri yalnızca batıda değil doğuda da çok değerliydi. İpek ticareti Türk Devleti'ne ve Soğdlulara büyük gelirler sağladı.¹³³

İstemi Yabgu döneminde Bizans ile ilişkilerde büyük bir gelişme yaşandı. Bu dönemde Bizans ile düzenli ticari ilişkiler kuruldu. Bizans ile ilişkiler Orta Asya bölgesinde bulunan Bizans sikkeleri ile doğrulandı. Ayrıca ünlü Bizans tarihçisi Menandros da bu konu hakkında bilgi vermektedir. Menandros'un vermiş olduğu bilgiler doğrultusunda Türkler ve Bizanslılar arasında elçiler aracılığı ile ilişkilerin uzun süre devam ettiğini görmekteyiz.¹³⁴

VI. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Türkler arasında birçok sorun ortaya çıktı. Özellikle 580'li yıllarda bir kriz yaşandı. Bunun sebepleri arasında savaşların bütün yükünü omuzlayan ve kıtlık nedeniyle açlığa mahkûm olan göçebelerin birleşmesi, devletin büyümesinde Türk aristokrasisinin etkisi, savaş açmak için bahane bulunmasındaki süreç yer almaktadır.¹³⁵

I. Türk Kağanlığı, 582 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldı. Klyāstorniy, "Batı" ve "Doğu" olarak ikiye ayrılan Türk kağanlıkları arasındaki farklı yapıya da değinmiştir. Doğu Türk Kağanlığı toprakları içinde göçebe hayat yaşanırken batıda nüfusun büyük çoğunluğu yerleşikti ve ticaretle uğraşıyordu. Ayrıca Batı Türk Kağanlığı'nın sosyal yapısı Doğu Türk Kağanlığı'na göre daha karışıktı. Batı Türk Kağanlığı'ndaki Orta Çağ tarım ve şehir kültürü Soğdluların yardımı sayesinde gelişmişti.¹³⁶ İlaveten Klyāstorniy, Batı Türk Kağanlığı'nın Doğu Türk Kağanlığı'na nispeten daha ileri feodal ilişkilere sahip olduğunu düşünmektedir.¹³⁷

Klyāstorniy, Batı Türk Kağanlığı dönemine ait kent ve tarım kültürünün var olduğunu belirtmektedir. Bu döneme ait yerleşim yerlerinin kazılar sayesinde ortaya çıkarıldığına değinen yazar, bu şehirlerin küçük olduğunu yazmaktadır. Bu şehirlerin orta kısımlarında kale vardı ve şehir hayatı daha yoğundu. Surlarla çevrili olan şehirlerde

¹³³ S. G. Klyāstorniy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 210.

¹³⁴ S. G. Klyāstorniy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 211.

¹³⁵ S. G. Klyāstorniy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 93-94.

¹³⁶ S. G. Klyāstorniy, "Göktürk İmparatorluğu", s. 101.

¹³⁷ S. G. Klyāstorniy, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 236.

ekilebilir araziler mevcuttu. VI-VIII. yüzyıllarda Çu vadisinde yapılan kazılarda en az 18 şehrin bulunduğunu belirten Klyaştorıny, bu şehirlerin Türklere ve Soğdlulara ait olabileceğini aktarmaktadır.¹³⁸

570-580'li yıllarda ortaya çıkan sorunlar Türk Kağanlığı'nda devam etti ve zamanla büyüdü. Ancak 609 yılında Doğu Türk Kağanlığı'nda tahta çıkan Şipi Kağan döneminde ülkedeki sorunlar azaldı. Ancak Şipi Kağan'ın 619 yılında ölmesiyle Doğu Türk Kağanlığı'nda yeniden iç karışıklıklar alevlendi. Klyaştorıny, bu dönemde Çin'de de iç savaşın yaşandığını aktarmaktadır.¹³⁹

Batı Türk Kağanlığı'nda ise durum farklıydı. Klyaştorıny, Tong Yabgu (618-630) döneminde Batı Türk Kağanlığı'nın altın çağını yaşadığını belirtmektedir. Bu dönemde devlet içerisinde hızlı bir zenginleşme ve büyüme gerçekleşti. Bizans İmparatorluğu ile anlaşmalara dayalı ilişkiler yürütüldü. Orta Asya'daki devletler ve boylar üzerinde sıkı kontrol sağlandı. Kontrolü altında olan toprakların hepsine vergilerin tahsilatını kontrol etmek için tudunlar gönderildi. Klyaştorıny, Tong Yabgu'nun yerel yöneticiler ile ilişkisini güçlendirdiği ve kızını Semerkant yöneticisi ile evlendirdiğini yazmaktadır.¹⁴⁰

Tong Yabgu'nun ölümünden sonra Batı Türk Kağanlığı içerisinde iç çatışmalar gerçekleşti ve taht kavgası yaşandı. 634 yılında tahta İşbara Teriş Tunga Kağan geçti. Bu dönemden itibaren kağanlığın batı kısımlarında toprak kaybedilmeye başlandı. İşbara Teriş Tunga Kağan, yeni reformlar ile kağanlığı canlandırmak istedi. Fakat boylar arasında anlaşmazlıklar yaşandı ve 17 sene boyunca taht kavgası devam etti.¹⁴¹

VII. yüzyıl itibarıyla I. Türk Kağanlığı içindeki sorunlar daha ciddi bir hal almaya başlamıştı. Doğu Türk Kağanlığı 630 yılında, Batı Türk Kağanlığı ise 659 yılında yıkıldı. Klyaştorıny'e göre, I. Türk Kağanlığı'nın yıkılma nedeni kağanlığın doğu ve batı kanadı arasında bir bütünleşmenin sağlanmamış olmasından kaynaklanıyordu. Kendisi bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Türk Kağanlığı kurulduktan üç yıl sonra, 555'te, kağanlığın batı kanadında ortaya çıkan idari-askerî sistemi doğu kanadındakine benzetmekle birlikte onunla bütünleşmiş değildi. Kağanlığın daha sonraki çöküşünün politik sonuçları böylece oluşmuş oluyordu. Türkler yeni bölgeleri kendi topraklarına katmayı güçlü bir devlet kurmuş olan Eflalitlerden öğrenmişlerdi. Nitekim

¹³⁸ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Gosudarstva i Narodı Evraziyskih Stepey (Ot Drevnosti k Novomu Vremeni)*, Peterburgskoe Vostokovedenie, St. Peterburg 2009, s. 121.

¹³⁹ S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 229.

¹⁴⁰ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Gosudarstva i Narodı Evraziyskih Stepey (Ot Drevnosti k Novomu Vremeni)*, s. 119.

¹⁴¹ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Gosudarstva i Narodı Evraziyskih Stepey (Ot Drevnosti k Novomu Vremeni)*, s. 120.

Eftalitlerin kurduğu devletin doğu topraklarını (Hoten ve Yedisu'daki bağlı prenslikler) ele geçirdiler...”¹⁴²

Başka bir çalışmasında da I. Türk Kağanlığı'nın yıkılma nedenleri arasında toplumsal eşitsizliğin bulunması ve sınıfsal baskının ağırlaşması gibi hususları saymaktadır. Özellikle İl-Kağan'ın Çin'e karşı sürekli saldırı düzenlemesinden dolayı halka vergi ve harçların yükümlülüğünü yıkması halk kitleleri ile yöneticiler arasında çatışmaların çıkmasına sebep oldu.¹⁴³

Klyaştorıny, I. Türk Kağanlığı'nın sona ermesiyle Türklerin Ordos ve Şansi'ye yerleştirildiğini, Türk aristokrasisinin ve Türk halkının bir kısmının Çin Hanedanlığı hizmetine girdiğini söylemektedir.¹⁴⁴

2.5.2. İkinci Türk Kağanlığı

682 yılında İltəriş Kağan tarafından kurulan ve 744 yılına kadar varlığını devam ettiren II. Türk Kağanlığı sosyal, siyasi ve kültürel olarak Türk tarihi ve dünya tarihi açısından önem arz etmektedir. Klyaştorıny, II. Türk Kağanlığı'nın kurucusu olan İltəriş Kağan'ın, o dönemde Çin'de hüküm süren Tang İmparatorluğu için oldukça zor bir rakip olduğunu ifade etmektedir. İltəriş Kağan, Türk İmparatorluğu'nun yapısını yeniden canlandırdı. Nitekim, Aşina sülalesinin Türk İmparatorluğu'nda üstünlüğü vardı. Türk İmparatorluğunda Aşina sülalesi haricinde siyasi öneme sahip bir diğer kabile birliği ise Dokuz Oğuzlar idi.¹⁴⁵

İltəriş Kağan öldükten sonra, 692 yılında, Türk Kağanlığı tahtına kardeşi Kapgan Kağan çıktı. Bu dönem Türk İmparatorluğu'nun askerî ve siyasi gücünün en yüksek olduğu dönemdi. Kuzey Çin bölgesinde Çin ordusu yenilgiye uğratıldı. Tıva bölgesi hâkimiyet altına alındı ve Yenisey Kırgızları mağlup edildi. Ayrıca Türgiş Devleti üzerine sefer düzenledi. Tonyukuk komutasındaki ordu ile Türgiş Devleti karşı karşıya geldi. Yapılan mücadele sonucunda Türgiş Devleti yenildi. Böylece Kapgan Kağan Merkezî Asya'nın hâkimi oldu.¹⁴⁶

Klyaştorıny, Kapgan Kağan döneminde, 712-713 yıllarında gerçekleşen Soğd seferine de değinmektedir. Soğd-Arap mücadelesinde Soğdlara yardım edenin Türk hakanının oğlu İnel Kağan olduğunu yazmaktadır. Ayrıca yazar, bu mücadelelerin Türk

¹⁴² S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 130.

¹⁴³ S. G. Klyaştorıny, “Perviy Türkskiy Kaganat”, s. 63.

¹⁴⁴ S. G. Klyaştorıny, “Vtoroy Türkskiy Kaganat”, *İstoriya Vostoka II – Vostok v Srednie Veka*, Vostochnaya Literatura, s. 151.

¹⁴⁵ S. G. Klyaştorıny, “Vtoroy Türkskiy Kaganat”, s. 151-152.

¹⁴⁶ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 108.

Kağanlığı'nın Soğd, Fergana, Şaş devletleri açısından önemli rol oynadığını, doğuda Arapların zaferlerinin durdurulduğunu, Orta Asya milletlerinin başarılı mücadeleleri içinde olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁷

II. Türk Kağanlığı'nın seferleri hakkında Tonyukuk Yazıtı'nın doğru bilgiler verdiği üzerinde duran Klyaştorıny, Demir Kapı'ya ulaşılmasının Türk kağanları için olağanüstü bir kahramanlık olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Tonyukuk Yazıtı'nda geçen "Tinesi-oğlu Yurdu" kavramı üzerinde durur. Ona göre bu isim, Soğd hükümdarlarının kullanmış olabileceği bir isimdi. Türk ve Soğd ilişkilerinin karşılıklı etkileşim halinde olduğuna değinen yazar, Soğd hükümdar hanedanlığını da Türk adları taşıdığını kaydetmiştir.¹⁴⁸

716 yılında Kapgan Kağan öldü. Kapgan Kağan'dan sonra Doğu Türk Kağanlığı'nda şiddetli bir kriz yaşandı.¹⁴⁹ 716 yılında II. Türk Kağanlığı tahtına Bilge Kağan geçti. Klyaştorıny'e göre Bilge Kağan, imparatorluğun çöküşün eşiğine geldiği anda tahta çıktı. Batı topraklarında ayrılıklar başlamıştı. Türgiş reisi kendini kağan ilan etmişti. Kitanlar haraç ödemeyi reddediyorlardı ve Oğuzlar isyan ediyordu. Klyaştorıny'e göre, Bilge Kağan tahta geçmeden önce kardeşi Kül Tigin'e taht teklifinde bulundu. 716 yılında tahta geçen Bilge Kağan ordunun başına kardeşi Kül Tigin'i getirdi ve Tonyukuk'u danışmanı tayin etti. Bilge Kağan tahta oturduktan sonra Dokuz Oğuzlara saldırdı. Ardından Kitanlar üzerine bir sefer düzenleyerek mağlup etti. Karluk boylarına boyun eğdirdi. Böylece kısa bir sürede, 718 yılında II. Türk Kağanlığı eski gücüne kavuştu.¹⁵⁰

720-721 yıllarında Çin ile II. Türk Kağanlığı arasında son savaşlar yapıldı. Çin huzuru bozmaya cesaret edemedi. Bilge Kağan, Çin ile huzur ortamını sağlamak ve ticarete devam etmek istiyordu. Bundan dolayı Kapgan Kağan'ın politikasından uzaklaştı. Çin ile birbirlerinin iç işlerine karışmama politikasına yöneldi. Klyaştorıny, Bilge Kağan'ın bu politikasını Kül Tigin yazıtında değindiğine dikkat çekmektedir. 727 yılında Çin İmparatorluğu, II. Türk Kağanlığına haraç ve değerli hediyeler gönderdi.¹⁵¹

731 yılında Kül Tigin öldü. Bilge Kağan ise 734 yılında zehirlenerek öldürüldü. Bilge Kağan'dan sonra devlette taht mücadelesi yaşandı. Tengri Kağan II. Türk

¹⁴⁷ S. G. Klyaştorıny, "Orta Asya Milletlerinin Araplar'a Karşı Mücadelelerine Dair (Orhun Yazıtlarına Göre)", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XXVI/104 (1962), s. 775-776.

¹⁴⁸ S. G. Klyaştorıny, "Orta Asya Milletlerinin Araplar'a Karşı Mücadelelerine Dair (Orhun Yazıtlarına Göre)", s. 14.

¹⁴⁹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kağanata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 223.

¹⁵⁰ S. G. Klyaştorıny, "The Second Türk Empire (682-745)", *History Of Civilizations of Central Asia*, III, Unesco Publishing, p. 335.

¹⁵¹ S. G. Klyaştorıny, "The Second Türk Empire (682-745)", p. 336.

Kağanlığı'nın başına geçse de onun 741 yılındaki ölümünden sonra imparatorluk içerisinde iç savaş çıktı. 745 yılında ise II. Türk Kağanlığı yıkıldı.¹⁵²

Klyaştorıny, Orhun yazıtlarında geçen ve II. Türk Kağanlığı için önem arz eden “Kengü-Tarban” terimi üzerinde de durmuştur. Yazar, yalnızca Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında “Böylelikle halkı ileriye (yani doğuya), Kadirkan ormanı ardına yerleştirerek nizamı kurduk, arkada (yani batıda) Kengü-Tarban yakınlarında Bilge Kağan'ın şerefine Kengü-Tarban abidesini diktik” şeklinde geçen “Kengü Tarban” adının coğrafi bir terim olduğunu ifade etmiştir. Klyaştorıny, yazıtlardaki bilgiler doğrultusunda “Kengü Tarban” teriminin, Çu ve Talas nehirleri havzası ile Sırderya'nın doğusunda kalan bölge olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹⁵³

Klyaştorıny'e göre “Kengü Tarban”, 712-713 yıllarında II. Türk Kağanlığı ordusunun ulaştığı en son noktaydı. Böylece Kengü-Tarban, Soğd ülkesinin doğusunu ve Türk Kağanlığı'nın batı bölümünü ifade ediyordu. Soğd dilinde “Tarband” olarak geçen “Tarban” kelimesi zamanla “Turband, Otrarbande, Turar, Otrar” gibi şekillere dönüştü.¹⁵⁴

2.5.3. Tonyukuk

Klyaştorıny, çalışmalarında Türk Devleti'nin ileri gelen devlet adamlarına da yer ayırmıştır. Bunlardan biri de II. Türk Kağanlığı'nın en önemli devlet adamlarından biri olan Tonyukuk'tur. Yazara göre, F. Hirth'in Tonyukuk hakkındaki önemli bir hipotezi mevcuttur. Bu hipoteze göre, Tang Hanedanlığı Tarihi'nde (Tang Shu) geçen “Ashide Yuanzhen” ile II. Türk Kağanlığı'nın en önemli devlet adamı olan Tonyukuk aynı kişiydi. Klyaştorıny, birçok bilim adamının bu hipotezi kabul ettiğini aktarmaktadır fakat F. Hirth'in bu hipotezinden dolayı oldukça sert eleştirilere maruz kaldığına da ileri sürmektedir.¹⁵⁵

Klyaştorıny, Yuan adının “ilk doğan-ilk”; Zheng adının “mücevher, hazine” olarak “İlk doğan hazine” anlamına geldiğini kabul etmekteydi. Ayrıca F. Hirth'in ortaya koymuş olduğu hipotezi kabul ederek, Ashide Yuanzheng ile Tonyukuk'un aynı kişi olabileceği görüşü üzerinde durur ve hem tarihsel hem de onomastik olarak bu isimlerin uyduğuna dikkat çeker.¹⁵⁶

¹⁵² S. G. Klyaştorıny, “The Second Türk Empire (682-745)”, p. 336-337.

¹⁵³ S. G. Klyaştorıny, “Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmi – Yer Adı (Etno-Toponimiği)”, çev. İsmail Kaynak, *Bellekten*, XVIII/69 (1954), s. 91-92.

¹⁵⁴ S. G. Klyaştorıny, “Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmi – Yer Adı (Etno-Toponimiği)”, s. 92-94, 97.

¹⁵⁵ S. G. Klyaştorıny, “Tonyukuk – Aside Yuanchen”, *Türkologičeskiy Sbornik*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1966, s. 202-203.

¹⁵⁶ S. G. Klyaştorıny, “Tonyukuk – Aside Yuanchen”, s. 204-205.

Klyaştorıny'e göre, F. Hirth tarafından savunulan bu hipotez sayesinde bilim adamları II. Türk Kağanlığı'nın ilk aşamalarını daha ayrıntılı inceledi ve olaylar senkronize edildi. Böylece birçok hata düzeltildi ve siyasi-kültürel analizlerin yapılması mümkün kılındı.¹⁵⁷

2.6. Uygur Kağanlığı

II. Türk Kağanlığı'nın yıkılmasıyla beraber bozkırdaki boşluğu Uygurlar doldurdu. Kırgızlar, Kıpçaklar gibi eski boy birliğine dâhil olan Uygurlar, ilk kez III. ve IV. yüzyılda Çin kaynaklarında "Gaoche", yani "Yüksek Tekerlekli Arabalılar" adıyla anıldı. Wei hanedan tarihine göre Gaocheler, Hun şanyüsünün kızı tarafından torunları olarak ifade ediliyordu. "Gaoche" lakabı Çin kroniklerinde "Tiele" adının yerini aldı. Klyaştorıny, J. Hamilton'un 1962 yılında savunduğu "tekerlek, araba" anlamına gelen "Tiele" sözcüğünün "Tegreg" kelimesine evrildiği düşüncesini savundu.¹⁵⁸

Klyaştorıny'e göre, Uygurların geç dönem Hun devletleri ile bağlantısı mevcuttu. III. ve IV. yüzyıllarda yukarıda da belirtildiği gibi Uygurlar Goache boy federasyonuna mensuptular. VI. yüzyılda ise Kuzey Moğolistan ve Doğu Türkistan'da Juan-Juanlara rakip olacak bir Uygur gücü vardı. Klyaştorıny'e göre Uygurlar, Eftalitler, Tabgaçlar ve Juan Juanlar ile büyük bir mücadele içindeydi. Çin yıllıklarında ve runik yazıtlarda Uygurlar, Dokuz Oğuzlar olarak geçmekteydi.¹⁵⁹ VII. yüzyılın ikinci çeyreği ile Uygurlar, Dokuz Oğuzların "hükümdar boyu" oldu.¹⁶⁰ 744 yılında Orta Asya'da Uygur Kağanlığı'nın kurulmasıyla göçebe çobanlar tarafından yaratılan ekonomik, kültürel ve sosyal bir medeniyetin temelleri şekillenmiş oluyordu.¹⁶¹

I. Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra güçlenen Dokuz Oğuzlar, Asya'da önemli bir siyasi güç olarak ortaya çıktı. Klyaştorıny, Dokuz Oğuzların reislerinin 647 yılında Orhun Nehri civarında kendi devletlerini kurduklarını aktarmaktadır. Fakat bu dönemde Çin'de hüküm süren Tang İmparatorluğu, Dokuz Oğuzların kurduğu bu devleti tanımadı. Ayrıca 660-663 yılları arasında Çin ve Dokuz Oğuzlar arasında mücadeleler

¹⁵⁷ S. G. Klyaştorıny, "Íz Opıta Sopostavitelnogo Ízuçeniya Drevnetürkskih Pamyatnikov i Kitayskih Ístoçnikov", s. 16.

¹⁵⁸ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 85.

¹⁵⁹ S. G. Klyaştorıny, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIX/I (1985), p. 150-151.

¹⁶⁰ S. G. Klyaştorıny, "Tes Abidesi", çev. Selcen Bozkurt, *Türk Kültürü Araştırmaları, Phil. Dr. Hamit Zübeyr Koşay'ın Hatırasına Armağan*, XXIV/2 (1986), s. 163-164.

¹⁶¹ S. G. Klyaştorıny, "Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii", *Ístoriya i Kultura Tsentralnoy Azii*, Nauka, Moskva 1983, s. 119.

yaşandı. 680’li yıllarda İleriş Kağan ile yapılan mücadeleler sonucunda Dokuz Oğuzlar yenildiler.¹⁶²

II. Türk Kağanlığı’nın kurulmasıyla beraber 688-689 yıllarında Dokuz Oğuzlarla mücadele edildi ve Dokuz Oğuzlar mağlup edildi. Bu dönemde Dokuz Oğuzların başında Baz Kağan bulunuyordu. Baz Kağan bu mücadeleler sonucunda öldürüldü. Klyaştorıny, Baz Kağan’a ait balbalın İleriş Kağan’ın mezarına gömüldüğünü belirtmektedir.¹⁶³

Klyaştorıny, Moğolistan bölgesinde yaşayan Dokuz Oğuzlar ile Türkmenler arasında genetik bağların olduğunu belirtmektedir. Bunun kanıtlarından biri olarak Terhin yazıtının 27. satırında geçen “İgder” boyunun zikredilmesi olduğuna değinir. “İgder” boyu, Oğuz boylarından biridir.¹⁶⁴

II. Türk Kağanlığı’na karşı isyan eden boyların arasında Uygurlar da vardı. 742 yılında başlayan isyanlar sonucunda II. Türk Kağanlığı yıkıldı. 744 yılında Kutlug Bilge Kül Kağan tarafından kurulan Uygur Devleti tarih sahnesine çıktı. Fakat Kül Kağan’ın saltanatı uzun sürmedi. 747 yılında yerine El Etmiş Bilge Kağan geçti. Klyaştorıny, El Etmiş Bilge Kağan’ın yazıtlarda Uygur Devleti’nin gerçek kurucusu olarak ifade edildiğine değinmektedir. Terhin Yazıtı, El Etmiş Bilge Kağan adına yazılmıştır ve bu dönem hakkında önemli bilgiler içermektedir.¹⁶⁵

Klyaştorıny, 1969-1975 yılları arasında katıldığı Sovyet-Moğol kültür ve tarih ekspedisyonu sırasında bulunan Tes ve Terhin yazıtlarının Uygurlar hakkında verdiği bilgileri değerlendirmiştir. El Etmiş Bilge Kağan ve Böğü Kağan adına dikilen Tes ve Terhin yazıtlarına göre, Uygur kağanları Oguz-Ogur boylarının halefleriydi.¹⁶⁶

El Etmiş Bilge Kağan emriyle yapılan Terhin Yazıtı’na göre, Uygur hükümdarının yazlık karargahı Tes Nehri’nin yukarı bölgesindeydi. Tes Nehri, çok sayıda küçük göle sahiptir ve bozkırın belli bir bölümünü sulamaktadır. Bu bölge Uygur kağanlarının yazıtları, mezarları, kalıntıları sayesinde önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Uygurlar, Orta Asya siyasetinde oldukça ön plana çıktılar. Bu dönemde Uygurların en büyük rakiplerinin Tibetliler olduğunu belirten Klyaştorıny, onların birbirleriyle oldukça şiddetli mücadelelerde bulduklarını aktarır. Tarım havzasında

¹⁶² S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 243.

¹⁶³ S. G. Klyaştorıny, “Tes Abidesi”, s. 164-165.

¹⁶⁴ S. G. Klyaştorıny, *Runişeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 246.

¹⁶⁵ S. G. Klyaştorıny, *Runişeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 243.

¹⁶⁶ S. G. Klyaştorıny, “Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi”, çev. Egemen Çağrı Mızrak, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1 (2014), s. 198.

yapılan mücadelede Tibetliler Karluklar tarafından desteklendi ve Uygurlar kayıplar verdi. Fakat kısa sürede Tibetliler güneye püskürtüldü.¹⁶⁷

756 yılında yapılan mücadelelerde Uygurlar galip gelerek büyük İpek Yolu'na hâkim olmayı başardılar ve kuzey kollarını kontrol altına aldılar. Klyaştorıny, bu mücadelelerin ve sonucunun Terhin Yazıtı'nda geçen iki komutanın batıya yapmış olduğu seferle ilgili olduğunu dile getirmektedir.¹⁶⁸

757 yılı yani, "Tavuk yılı", Uygur tarihinde büyük bir önem sahipti. Çünkü bu dönemde Tang Hanedanlığı Uygurların yardımlarına muhtaç oldu. Çin'de An Luşan İsyanı çıktı. İmparatorun güneye kaçmasıyla taht isyancılara kaldı. Tüm bu gelişmelerden sonra Tang İmparatorluğu, El Etmiş Bilge Kağan'dan yardım istedi. El Etmiş Bilge Kağan bu talebi cevapsız bırakmadı. Yapılan sefer sonucunda An Luşan öldürüldü ve Çin'de yeniden Tang imparatorunun hâkimiyeti sağlandı.¹⁶⁹

Terhin Yazıtı'nın verdiği bilgilere göre, Çin'e yapılan seferin komutanı El Etmiş Bilge Kağan'ın en büyük oğluydu. Çin kaynakları ondan "Ye-hu" olarak bahsetmektedir. Çin'e yapılan bu sefer zaferle sonuçlandı fakat Ye-hu isyan etmekle suçlandı. Babasının emriyle idam edildi. Bundan sonra El Etmiş Bilge Kağan'ın ikinci oğluna tahta çıkma hakkı verildi. Tes Yazıtı, El Etmiş Bilge Kağan'ın ikinci oğlunun tahta çıkışı hakkında bilgi vermektedir. Klyaştorıny, Şine Usu Yazıtı'nda Çin seferiyle ilgili bilgi verildiğini, fakat bu bölümün silindiğini aktarmaktadır.¹⁷⁰

759 yılında Uygur tahtına Böğü Kağan geçti. Klyaştorıny'e göre, Böğü Kağan döneminde Uygurlar askerî güçlerini arttırdılar. Böğü Kağan'a yalnızca taht değil, aynı zamanda Doğu Türkistan şehirleri de miras kaldı.¹⁷¹ Bu dönemin en önemli gelişmesi şüphesiz 763 yılında Böğü Kağan'ın Maniheizm'i devlet dini olarak kabul etmesidir. Klyaştorıny, bu yeni inancı Orta Asya'da yaygınlaştırmak için Soğdlu vaizlerden ve Doğu Türkistanlı Türk Maniheist topluluklardan destek aldığını belirtmektedir. Turfan bölgesinde Böğü Kağan'a ait olan Maniheist metinler vardı. Bu metinlerin birinde Böğü Kağan hakkında en gösterişli cümlelerden biri kaleme alınmıştı. Buna göre, Böğü Kağan Mani soyundan geliyordu ve Mani dininin yayılmasında büyük bir önem teşkil ediyordu.¹⁷²

¹⁶⁷ S. G. Klyaştorıny, "Vostochniy Turkestan i Kaganı Ordubalıka. K İnterpretatsii Çetırnadtsatoy Stroki Terhinskoy Nadpisi", *Türkskie i Mongolskie Pismennıe Pamyatniki*, Vostochnaya Literatura, Moskva 1992, s. 34.

¹⁶⁸ S.G. Klyaştorıny, "Vostochniy Turkestan i Kaganı Ordubalıka. K İnterpretatsii Çetırnadtsatoy Stroki Terhinskoy Nadpisi", s. 34.

¹⁶⁹ S. G. Klyaştorıny, "Tes Abidesi", s. 157.

¹⁷⁰ S. G. Klyaştorıny, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", p. 145.

¹⁷¹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 257.

¹⁷² S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 257.

778 yılında Uygurlar ve Çinliler arasındaki münasebetler ciddiyet kazandı. Böğü Kağan'ın ordusunda isyan çıktı. Böğü Kağan'ın en önemli komutanlarından biri olan ve Terhin Yazıtı'nda "iç buyruklar başı" olarak adlandırılan Ton Baga Tarkan bu isyana öncülük etti. Klyāštornıy, Ton Baga Tarkan'ın Çin'in güçlenmesi için çalışanlardan biri olduğuna değinmiştir ve ayrıca Uygur sarayında Maniheizm karşıtı muhalefetin başında yer aldığını belirtmiştir. Ton Baga Tarkan, Çin'in desteğini alarak isyan çıkardı. Bu isyan sonucunda Böğü Kağan, iki oğlu, Mani rahipleri, birçok Soğdlu öldürüldü. Ton Baga Tarkan "Alp Kutlug Bilge Kağan" unvanını alarak Uygur tahtına çıktı.¹⁷³ Klyāštornıy, bu darbenin tarım kentlerinde büyük bir hoşnutsuzluğa sebep olduğunu yazar. Uygur tahtına geçen Alp Kutlug Bilge Kağan ve sonrasında geçen Uygur kağanları dedelerinin politikalarını sürdürdü.¹⁷⁴

Böğü Kağan döneminde kabul edilen Tarım Havzası'nda kurulan birlik ve himaye ilkeleri Alp Kutlug Bilge Kağan döneminde ihlal edildi. Yeni Uygur kağanları tarafından Tien Shan (Tanrı Dağları) bölgesinde bulunan şehirlerde yaşayan Türk ve Soğdlulardan oldukça fazla vergi alınıyordu. Klyāštornıy, Yedisu'dan Çin'e kadar giden yollardaki ticari operasyonların Soğd ve Türk Maniheist topluluklarına karşı yapıldığı üzerinde durmaktadır.¹⁷⁵

Alp Kutlug Bilge Kağan döneminde Tibetliler ve Karluklar ile mücadeleler edildi. Halk arasında hoşnutsuzluklar mevcuttu. Alp Kutlug Bilge Kağan, küçük kardeşi tarafından öldürüldü ve kardeşi de isyan sırasında öldürüldü. Yağlakar Hanedanı'nda taht kavgası devam ederken Ordubalık'taki "Ediz Hanedanı" Uygur tahtını ele geçirdi. 795 yılında Uygur tahtına Kutlug Bilge Kağan çıktı. Klyāštornıy, kağanın Ediz hanedanına mensup olsa da eski hanedan olan Yağlakar hanedanı ile özdeşliğini yazmaktadır.¹⁷⁶

Alp Kutlug Bilge Kağan döneminde Kırgızlar ile mücadele edildi. Klyāštornıy, bu mücadelenin Karabalgasun Yazıtı'nda ele alındığını aktarmaktadır. Yazıtta verilen bilgilere göre, Kırgızlar bozguna uğratıldı. Uygurlar Beşbalık ile Kuça'yı ele geçirdi. Bundan sonra Tibetliler ve Karluklar yenilgiye uğratıldı. Klyāštornıy'e göre, Uygurların batıdaki son başarısı bu seferdi.¹⁷⁷

Uygurlar ile Kırgızlar arasındaki anlaşmazlıklar 840 yılından önce başlamıştı. 840 yılına gelindiğinde ise Uygurlar ile Kırgızlar arasında büyük mücadeleler gerçekleşti.

¹⁷³ S. G. Klyāštornıy, "Tes Abidesi", s. 160.

¹⁷⁴ S. G. Klyāštornıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 259.

¹⁷⁵ S. G. Klyāštornıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 259.

¹⁷⁶ S. G. Klyāštornıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 260.

¹⁷⁷ S. G. Klyāštornıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 260.

Oldukça zayıflayan ve eski gücünü yitiren Uygur Devleti, 840 yılında Kırgızların son darbesiyle yıkıldı.

Yaklaşık 100 sene boyunca Orta Asya’da hüküm süren Uygurlar askerî ve kültürel anlamda atalarından farklıydılar. Özellikle kültürel anlamda gelişen Uygurlardan günümüze çok önemli yazıtlar, arkeolojik malzemeler ve el yazmaları kaldı. Uygur döneminde tercüme faaliyetleri oldukça fazlaydı. Maniheizm sonucunda manastırlar yaygınlaştı. Klyaştorıny’e göre, tercüme faaliyetlerinin artması, Maniheist manastırların yaygınlaşması, Türk isimli şehirlerin ortaya çıkması gibi faktörlerin hepsi Türk nüfusunun arttığını gösteriyordu.¹⁷⁸

Uygur yazıtlarında birçok farklı kelime ve kelime grupları karşımıza çıkmaktadır. Klyaştorıny’in üzerinde durduğu kısım ise El Etmiş Bilge Kağan ve oğlu Begyu Kağan’ın Qasar-Qurug’da karargah kurmalarıdır. Uygur yazıtlarında kağanın emriyle inşa edilen yapılardan bahsedildiğini belirten yazar, bu yapıların nerede bulunduğu dair araştırmalar yapmıştır.

Klyaştorıny, Tes Yazıtı’nda “Qasar Qurug” (Kasar’ın korunan (yasak) toprakları) adında bir yerleşim bölgesinden bahsedildiğini aktarmaktadır. El Etmiş Bilge Kağan’ın yazıtında geçen “Qasar-Kordan” ifadesi ise farklı bir anlama geliyordu. Burası bir yerleşim yeri olabilirdi ve “Kordan (Qordan)” kelimesi coğrafi-etnik bir isimdi. Yazar, V. Rybatzki’nin “Kordan” okumasını kabul ettiğini dile getirmektedir.¹⁷⁹

Klyaştorıny, “Kasar” adının Uygur kağanlarının batıdaki karargahlarının adı olduğunu ifade etmektedir. “Kasar” adı eski Oğuz lideri Kadyr Kasar’dan gelmekteydi. Klyaştorıny, kimsenin yaşamadığı bu kaleye neden ihtiyaç duyulduğu sorusu üzerinde durmaktadır. Yazara göre, bu kale savaş, istila ve düşmanların ani saldırısına karşı tedbir amacıyla yapılmıştı. Çünkü Uygur yazıtları da dış tehditlerden bahsetmekteydi. Bundan dolayı Uygurlar için kale inşa etmek doğru bir girişimdi.¹⁸⁰

Yazarın üzerinde durduğu bir diğer yapı ise Tıvalıların “Por-Bazhyn” olarak adlandırdıkları kaledir. Klyaştorıny, El Etmiş Bilge Kağan ve oğlu Begyu Kağan’ın “Por-Bazhyn” olarak ifade edilen kaleyi gezi merkezi olarak kullandıklarını belirtmektedir.¹⁸¹

¹⁷⁸ S. G. Klyaştorıny, “Maniheyskie Obiteli v Strane Argu”, *Seriya Obsestvennih Nauk, 1* (2006), s. 124.

¹⁷⁹ S. G. Klyaştorıny, “Qasar-Qurug: Western Headquarters of the Uighur Khagans and the Problem of Por-Bazhyn Identification”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, XL/2 (1994), p. 96.

¹⁸⁰ S. G. Klyaştorıny, “Qasar-Qurug: Western Headquarters of the Uighur Khagans and the Problem of Por-Bazhyn Identification”, p. 97.

¹⁸¹ S. G. Klyaştorıny, “Qasar-Qurug: Western Headquarters of the Uighur Khagans and the Problem of Por-Bazhyn Identification”, p. 96.

Klyaştorıny, Terhin yazıtının kağanların isimleri hakkında bilgi verdiğine, bu kağanlardan birinin adının okunamadığına, diğer iki kağanın Yollug Kağan ve Bumin Kağan olduğuna değinmektedir. Terhin yazıtında ilk Uygur Kağanlığı yıkıldıktan sonra II. Uygur Devleti'nin kurulduğu yazılmıştır. Klyaştorıny, eski dönemlerde yaşamış Uygur tarihçilerinin I.-II. Uygur kağanlıkları hakkında bilgi verdiğine değinir. Buna göre, I. Uygur Kağanlığı dünya yaratıldıktan kısa bir süre sonra kuruldu. II. Uygur Kağanlığı ise VII. yüzyılda kurulmuş olmalıydı. 692 yılında Dokuz Oğuzların hükümdarı Baz Kağan ve II. Türk Kağanlığı'nın kurucusu İlteriş Kağan arasında mücadeleler gerçekleşti. Bu mücadeleler sonucunda Baz Kağan öldürüldü. Klyaştorıny, Baz Kağan'ın öldürülmesiyle II. Uygur Devleti'nin yıkıldığını yazmaktadır. Klyaştorıny'ın verdiği bilgiye göre, El Etmış Bilge Kağan II. Uygur Devleti'nden "benim ecdadım" diye bahsetmekteydi. II. Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra 740 yılında kurulan Uygur Devleti ise III. Uygur Devleti'ni oluşturuyordu. Uygur devletlerinin tümünün merkezi Ötüken idi.¹⁸²

Klyaştorıny'e göre, yazıtlarda Uygur devletlerinin kuruluş ve yıkılış tarihlerinde abartılı bir durum vardı. Çünkü yazıtların müelliflerine göre iki Uygur devleti 280 yıl kadar hüküm sürmüştü. Klyaştorıny, bu konunun çok mühim olduğunu belirtmekte ve mevcut bilgilerle karşılaştırılarak dikkatlice incelenmesi gerektiği üzerinde durmaktadır.¹⁸³

2.6.1. Uygur Şehirleri

Eski Türk yerleşim bölgeleri bozkır toplumunun sosyo-ekonomik ve siyasi yapısına göre şekillenmişti. Uygurlar yerleşik bir yaşam şekline sahipti. Ayrıca Budizm, Maniheizm gibi dinlere inanmaları nedeniyle Uygurlarda tapınak mimarisi de görülmekteydi.

1933-1934 yıllarında bölgede Türk yerleşim bölgelerini araştırmak için arkeolojik kazılar gerçekleştirildi. 1948-1949 yıllarında Kiselev, Karakurum yerleşimini inceleyen saha araştırmasına liderlik etti. Karabalgasun bölgesinde de bazı küçük kazılar gerçekleşti ve bir bina bulundu. Böylece bu tarihlerden itibaren Uygur dönemine ait yerleşim yerleri incelenmeye başlandı. Klyaştorıny, bu kazılar ve incelemeler sonucunda Uygur yerleşimlerinin yalnızca Orhun'da değil, aynı zamanda Selenge, Tıva, Kerulen gibi bölgelerde de ortaya çıktığını özellikle ifade etmektedir.¹⁸⁴

¹⁸² S.G. Klyaştorıny, "Tes Abidesi", s. 161-165.

¹⁸³ S.G. Klyaştorıny, "Tes Abidesi", s. 163.

¹⁸⁴ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 249-250.

Klyāştormıy, Uygur Devleti'nin başkenti hakkında Arap ve Fars kaynaklarında da bilgilerin mevcut olduğuna değinir. İbnü'l-Fakih'in verdiği bilgilere göre, Türklerin yaşadığı köylerde ateşe tapan birçok kişi vardı. Ayrıca Maniheizm'e inanan kişilerin sayısı da oldukça fazlaydı ve şehirde baskın bir durumdaydılar. Uygur şehirlerinde ekilen araziler de mevcuttu. Fakih'in gittiği bir şehirde 12 demir kapı vardı ve şehrin içinde çarşılar bulunuyordu. Uygur başkentinin harabelerini Cüveyni de gezmişti.¹⁸⁵

2.6.2. Uygur Maniheizm Manastırları

Türk Maniheizm'i ve Türk Maniheizm edebiyatının temelinde Türk-İran ilişkileri vardı. Maniheizm metinler ticari teşvik amacı güden ve faizlerin toplanmasına izin veren yazılardı. Orta Asya'da Maniheizm yazılar Dunhuang, Tarım Havzası ve Orhun kıyısında keşfedildi. Yazar, Çu ve Talas vadilerinde Türk Maniheizm'in oluşum ve gelişim alanları olarak sınıflandırmayı mümkün kılan başka yazılı kanıtlar olduğunu da aktarmaktadır. Fakat Uygurlar için önem arz eden Yedisu bölgesinde herhangi bir Maniheizm yazıya rastlanılmadı.¹⁸⁶

Türk Maniheizm misyonunun temelinde manastırlar vardı. Yar Hoto, Koço ve Solmi gibi dönemin büyük şehirlerinde Türk Maniheizm manastırlarının varlığını görmekteyiz. VIII-X. yüzyıllar arasında Uygurlara ait bölgelerde üç Türkçe yazılı eser bulundu. Bu eserler arasında Dunhuang'da keşfedilen *Irk Bitig* şüphesiz en önemli eserdir. Bu eserde "Büyük Bulut Manastır" adını görmekteyiz. Bir diğer eser ise *İki Jyltyz Nom (İki Yıltız Nom-İki Kök Kitabı)* adlı eserdir. *İki Jyltyz Nom* adlı eser A. Lekok tarafından yayımlandı. Eser, Argu ülkesinde bulunan Maniheizm manastırların listesini içermektedir.¹⁸⁷

*İki Jyltyz Nom*¹⁸⁸ adlı el yazmasında yazarın adı "Agduk" idi. Ayrıca kolofonda "On Ok Ülkesi", yani 766 yılında yıkılan Türgiş Kağanlığı'nın adı geçmektedir. El yazmasında Uygur kağanları ve Maniheizm unvanlarından da bahsedilmektedir. Bundan dolayı Klyāştormıy'e göre bu el yazması 805-839 tarihleri arasında yazılmış olabilir. Agduk, yalnızca Taraz ve yakın şehirlerde yoğun hâlde bulunan Argu ülkesinin Maniheizm manastırlarından bahsetmektedir. El yazmasının parçaları A. Von Le Coq tarafından

¹⁸⁵ S. G. Klyāştormıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 251-252.

¹⁸⁶ S. G. Klyāştormıy, "Maniheyskie Obiteli v Strane Argu", s. 122.

¹⁸⁷ S. G. Klyāştormıy, "Maniheyskie Obiteli v Strane Argu", s. 122.

¹⁸⁸ Bu kitap, yedi kitaptan biri olan Şabuhrağan'ın Uygurca çevirisidir. Mani tarafından yazıldığına inanılmaktadır. Din ile ilgili bilgiler, manastır kuralları ve Maniheizm kuralları hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Nurettin Demir, Emine Yılmaz, "Uygur Edebiyatı (VIII-XIV. yüzyıl): Nesir", *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2006, s. 61.

incelenmiş ve yayımlanmıştır. Fakat bu el yazmasını ayrıntılı olarak inceleyen bilim adamı A. Von Gabain olmuştur.¹⁸⁹

Klyāstorniy'in üzerinde durduğu bir diğer husus ise Mahistak Mar İşyazd adındaki Maniheist din adamıdır. Buna göre, bu din adamının ülkesindeki inancı uyandırmak ve yaymak için yazdıkları Agduk tarafından kopyalandı. Bundan dolayı İşyazd, IX. yüzyıl ortalarında yaşamış olmalıdır. Mahistak, Tohar ülkesindeki Maniheist manastır görevlisiydi. Klyāstorniy, Tohar'ın Doğu Türkistan'ın kuzey kısmında bir yer olduğunu düşünmektedir. Tohar, Beşbalık ve Koço bölgesinin arasındaki yerin adıydı.¹⁹⁰

2.7. Kıpçaklar

Orta Asya'nın en önemli boylarının biri şüphesiz Kıpçaklardır. Kıpçaklar doğuda "Kıpçak", Orta Avrupa'da "Kuman", Rusça kaynaklarda "Polovtsı" olarak isimlendirilmekteydi. Müslüman ve Rus tarihçiler Kıpçakların kendi adlarını bozkıra verdiklerini yazmaktaydı. Bundan dolayı Klyāstorniy, onların kalabalık ve güçlü bir boy olduğunu aktarmaktadır.¹⁹¹ Fakat Kıpçakların menşesine dair kesin bir bilgi yoktur. Kıpçak adı VII. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştı. Bundan dolayı Klyāstorniy'in Kıpçaklara dair önemli fikirleri mevcuttur. Bu kısımda Klyāstorniy'in Kıpçak menşei, Kıpçak adı ve yurtları, siyasi ve askerî politikaları hakkındaki düşüncelerine yer vereceğiz.

Eski Türk halklarından biri olan Kıpçakların kökenleri ve menşeleri hakkında birçok görüş mevcuttur. VIII.-X. yüzyıllarda Kimekler ve Kıpçaklar ilk olarak Altay, Doğu Kazakistan ve İrtiş bölgesinde, ardından Ural ve Kazakistan bölgesine yerleştiler. Kimek Devleti'nin yıkılmasıyla Kıpçakların birçoğu batıya yöneldi. Böylece İdil bölgesi ve Aral Denizi civarında Kimek-Kıpçak yerleşiminin yeni bir aşaması başladı.¹⁹²

XI-XII. yüzyıllarda Moğol öncesi dönemden önce Kıpçak göçlerinin son aşaması gerçekleşti. Klyāstorniy, bu dönemde "Altay-Sibirya", "Kazak-Ural", "Dinyeper", "Tuna" gibi ana grupların oluştuğunu belirtmektedir. Ayrıca Doğu Türkistan ve Fergana bölgesinde de Kıpçak grupları oluşmaktaydı. Klyāstorniy, Kaşgarlı Mahmud'un da eserinde Doğu Türkistan'da yaşayan Kıpçaklardan bahsettiğini aktarmaktadır.¹⁹³

¹⁸⁹ S. G. Klyāstorniy, "Maniheyskie Obiteli v Strane Argu", s. 122.

¹⁹⁰ S. G. Klyāstorniy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 268.

¹⁹¹ S. G. Klyāstorniy, "Runik Abidelerde Kıpçaklar", çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 89 (1994), s. 31.

¹⁹² S. G. Klyāstorniy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 167.

¹⁹³ S. G. Klyāstorniy, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 329.

IX. yüzyılda Bağdat'ta büyüyen İbn Hurdâzbih, il ve şehir adları, yol güzergahları, ekonomik hayat hakkında pek çok bilgi vermektedir. Çalışmasında Amuderya bölgesinde yaşayan Türk halkları hakkında da bilgi verdiğiğine değinen Klyaştorıny, Dokuz Oğuzlar, Kimek-Karluk gibi boyların şehirleri hakkında da bilgi verdiğini aktarmaktadır. İbn Hurdâzbih hakkında dikkat çeken diğer detay ise “Kıpçak” adından söz etmesidir. Klyaştorıny, Müslüman tarihçilerin “Kıpçak” adını bozkırdaki kalabalık bir grup olarak bildikleri üzerinde durmaktadır.¹⁹⁴

Klyaştorıny'nın üzerinde durduğu ilk husus VIII.-IX. yüzyıllarda Kıpçak adının hiçbir kaynakta geçmiyor olmasıdır. Kıpçak adı kalabalık ve güçlü bir boy adı olarak anılsa da hiçbir kaynakta “Kıpçak” ismine yer verilmemişti.¹⁹⁵ Bundan dolayı yazar, “Kıpçak” adının şifreli bir şekilde zikredildiğini düşünmekteydi. Yazar, bu iddiasını kanıtlamak için de yazıtlara ve kaynaklara başvurdu.¹⁹⁶ 1988 yılında *Central Asiatic Journal* dergisinde yayımlanan “Runik Abidelerde Kıpçaklar” adlı makalesinde Kıpçaklar hakkında oldukça önemli bilgiler ve görüşlere yer vermektedir. “Sirler Kimdi?”, “Sirler ne zaman, nerede yaşadı?”, “Türk ve Uygur arasındaki Sir-Kıpçak akıbeti ne oldu?” sorularına cevap arayarak Türk runik yazıtlarda ve metinlerde Kıpçak adının kökenine değindi.¹⁹⁷

1909 yılında G. Ramstedt, Şine Usu Yazıtı'nı buldu ve bu yazıtın kuzey kısmındaki dördüncü satırı “Türk-Kıpçak” olarak okudu. Klyaştorıny, 1974 yılında katıldığı ekspedisyona sonucunda yazıtın kuzey bölümündeki ifadeleri okuma fırsatı yakaladı. “Türk” adının kesinlikle doğru okunduğuna ve G. Ramstedt'in “bçak” harflerinin “Kıpçak” olarak okumasının doğru olduğu sonucuna vardı. Fakat dil bilgisi kurallarına uyduğu halde “Türk-Kıpçak” olarak iki etnonimin bir arada kullanılmasının yazıtlarda rastlanılmadığını ifade etti. Klyaştorıny'e göre, Şine Usu Yazıtı'nda geçen bu ifade “Türkler ve Kıpçaklar” şeklinde okunmalıydı. Türklerin ve Kıpçakların beraber bahsedilmesi askerî ve siyasi anlamda birlikte hareket ettiklerine işaret ediyor olabilirdi.¹⁹⁸

Klyaştorıny, Kıpçakların Türklerle bir arada bahsedilmesinin izahı için Orhun yazıtlarını da inceledi. Tonyukuk Yazıtı'nda “Türkler ve Sirler” ifadesi geçmektedir. Bilge Kağan Yazıtı'nda “Sir” adında bir boy grubundan bahsedilmektedir. Ayrıca Uygur

¹⁹⁴ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 226-227.

¹⁹⁵ S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 329.

¹⁹⁶ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 127.

¹⁹⁷ S. G. Klyaştorıny, “Runik Abidelerde Kıpçaklar”, s. 34.

¹⁹⁸ S. G. Klyaştorıny, “Runik Abidelerde Kıpçaklar”, s. 32-33.

kağanı El Etmış Bilge Kağan'ın diktirdiği yazıtta II. Türk Kağanlığı döneminde Türklerle Kıpçakların Uygurlar üzerinde hüküm sürdüğü yazılmıştı. Tüm bu ipuçlarını değerlendiren Klyaştorıny, Orhun Yazıtları'nda görülen "Sir" etnonimi ile Uygurlara ait olan Şine Usu Yazıtı'nda kullanılan "Kıpçak" etnoniminin aynı olduğu sonucuna vardı. Sonuç olarak, Orhun yazıtlarında "Türkler ve Sirlere" ifadesi kullanılırken Uygur yazıtında "Türkler ve Kıpçaklar" ifadesi kullanıldı. Klyaştorıny'e göre, Sir etnoniminin 735 yılından sonra hiçbir kaynakta bahsedilmemesi ve VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren runik metinlerde "Kıpçak" etnoniminin görülmesi bu görüşü desteklemektedir.¹⁹⁹

Klyaştorıny'nin üzerinde durduğu hususlardan biri de Uygurların Sirlere "Kıpçak" adıyla hitap etmeleriydi. Kıpçak adının kökeni üzerinde duran Klyaştorıny, "kıpçak, qıvçak" adının "başarısız, şanssız, yararsız" anlamına geldiğini belirtir.²⁰⁰ Uygurların Sirlere bu adı vermesini şu şekilde anlatmaktadır:

"Uygur Devleti'nin ilk döneminde Yaglakar kağanlarını tanımayı reddeden Oğuzların korkunç bir ayaklanma yapmış olmaları sebepsiz değildi. Sirlere adını unutmak, aşağılayıcı manası olan lakaplarını kullanmak siyasi bir avantajdı ve gerekliydi: Bu yüzden El Etmış Bilge Kağan'ın abidelerinde Türklerle birlikte iktidarı paylaşan boya Kıpçak denilmektedir."²⁰¹

Türkçe kaynaklarda Sir olarak adlandırılan bu boy Türk Kağanlığı ile beraber zikredilmekteydi. Sirlere hakkındaki bilgiler oldukça nettir. Sirlere Ordos'un doğusuna göç eden Hun boylarından biri olduğu bilinmektedir. Türk Kağanlığı'nın kuruluşu ile onların vasalı oldular.²⁰² Çin yıllıkları, Sirlere ile Türk Kağanlığına ait silahların, yönetim sisteminin ve geleneklerinin aynı olduğunu yazmaktadır. Ayrıca Sirlere birliğe her zaman bağlı kalmıştı. 735 yılından sonra bilinen hiçbir kaynakta Sir adının zikredilmediğini söyleyen Klyaştorıny, Kıpçak ve Sir adının aynı anlamda kullanıldığını, fakat bu kullanımın Sir kabilelerinin tarihî rolünden ötürü olduğunu belirtmektedir.²⁰³

2.8. Hazarlar

Hazarlar, Hazar Denizi çevresinde Karadeniz ile Kafkas Dağları'nın kuzeyinde kurulan ve Doğu Avrupa bölgesinde yerleşik bir yaşam süren Türk boyudur. Onlar hakkında neredeyse hiçbir bilgi olmadığını söyleyen Klyaştorıny, Hazar Kağanı Yosef'in mektubu sayesinde bazı bilgilere ulaşıldığını söylemektedir.

¹⁹⁹ S. G. Klyaştorıny, "Runik Abidelerde Kıpçaklar", s. 33-34, 39.

²⁰⁰ S. G. Klyaştorıny, "Runik Abidelerde Kıpçaklar", s. 39.

²⁰¹ S. G. Klyaştorıny, "Runik Abidelerde Kıpçaklar", s. 41.

²⁰² S. G. Klyaştorıny, "Kimekler ve Kıpçaklar", *Atlas Tartarica*, s. 140.

²⁰³ S. G. Klyaştorıny, "Kimekler ve Kıpçaklar", s. 141.

Onlar hakkında bilgi veren ilk kaynak “Pseudo-Zacharias Rhetor” adlı eserdir. M. S. VI. yüzyıla ait bu çalışmada “çadırda yaşayan” 13 halk isimden bahseder ve Hazarlar bu listede yedinci sırada yer alır. Klyaştorıny, Artamonov’ın verdiği bilgilerden yola çıkarak Hazarların düzenledikleri akınların VII. yüzyılın ortalarında gerçekleştiğini yazmaktadır.²⁰⁴

Klyaştorıny, kısıtlı kaynak ve bilgi olduğundan dolayı Hazarlar hakkında birçok sorunun mevcut olduğunu belirtmektedir. Theophanes’in *Chronography* adlı eserinde verdiği bilgiye göre, Bulgarlar bölündükten sonra Barsilya²⁰⁵ bölgesine Hazarlar gelmişti. Barsilya bölgesi birçok tarihçi tarafından tartışılan bir konuydu. Simocatta Barsilya bölgesini, Kama ve Volga bölgesinin Kuzey Hazar şeklinde tarif etmektedir. Klyaştorıny, Simocatta’nın Barsilya hakkındaki fikirlerinin kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.²⁰⁶

Klyaştorıny, ilk olarak Hazarların Barsillerin bir parçası olduğunu, VII. yüzyılın sonlarına doğru bu durumun değişerek Hazarların Barsilleri itaat altına aldığını aktarmaktadır. Buna ilaveten Hazar kağanları Barsil boyuna mensup kadınlar ile evlenmişlerdi. Böylece arada akrabalık bağları da söz konusudur.²⁰⁷ Bizans, Uygur ve Müslüman tarih yazım geleneğinde Barsil ve Hazar bey adları birlikte anılmıştır.²⁰⁸

Yazar, Tes Yazıtı’nı incelerken Hazarların ve Barsillerin erken tarihine dair bazı bilgilere rastladı. Tes Yazıtı’nın verdiği bilgilere göre, Türk Kağanlığı’ndaki doğu ve batı kanatlar arasındaki iç kargaşalar ve anlaşmazlıkların sebebi, Bozoklardı. Bozoklar kağanlığın batı kanadını temsil ediyordu ve Üçoklardan daha yüksek bir konumdaydı. Bu çatışmalar en çok Oğuz-Ogurları etkilemişti. Yazıtın müellifi yazıtta Barsil lideri Bedi ile Hazar başbuğu Kadir’in ölümlerine işaret etmiştir. Öyle ki Hazarlar ve Barsiller Üçoklar, yani Oğuz-Ogur boylarının batı kanadıyla ilişkilendirilmişti.²⁰⁹

Klyaştorıny’nın üzerinde durduğu bir diğer konu ise İbn Fadlan’ın 922 yılında Bulgarların başkentine yaptığı ziyaret esnasında Hazar kağanı ve vekillerini “Kağan Beg”, “Kündür Kağan” ve “Javsiğar” şeklinde adlandırmasıdır. Yazar, İbn Fadlan’ın seyahatnamesinde bahsettiği “Kündür Kağan” ve “Javsiğar” sözcükleri üzerinde araştırmalar yapmıştır. Buna göre, “Kündür” sözcüğünün kökeninin hiçbir Türk dilleri

²⁰⁴ S. G. Klyaştorıny, “Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi”, s. 196.

²⁰⁵ Klyaştorıny, Barsilya bölgesinin coğrafi konumu hakkında Peter Golden’in çalışmalarda bulunduğunu belirtmiştir. Müslüman etno-coğrafya geleneğinde Barsiller ve Hazarların soy yakınlığından bahsedildiğini belirtmektedir. Eski Uygur metinlerinin verdiği bilgilere göre Hazarlar ve Barsiller birbirleri ile bağlantılı boylardı. Ayrıca Ogur-Oğuz boyları ile bağlantıları olduğu yazılmaktaydı. Daha fazla bilgi için bkz. S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 172, 179.

²⁰⁶ S. G. Klyaştorıny, “Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi”, s. 196-197.

²⁰⁷ S. G. Klyaştorıny, “Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi”, s. 197.

²⁰⁸ S. G. Klyaştorıny, “Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi”, s. 200.

²⁰⁹ S. G. Klyaştorıny, “Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi”, s. 200.

ve lehçeleri temelinde açıklanamadığı, “Javsiğar” sözcüğünün yorumlanmasının güç olduğu üzerinde durmaktadır.²¹⁰ Fakat yazar, Rus bilim adamlarının “Çavuş” sözcüğünden yola çıkarak bu kelimenin “polis ve savaş görevlisi” olabileceği önerilerinde bulunduğunu aktarmıştır. Ayrıca “cav” kelimesi Yenisey yazıtlarında kaydedilmişti. Klyaştorıny’e göre, Kündür Kağan ve Javsiğar, idari işleri yerine getiren kişilere verilen isimdi.²¹¹

2.9. Bulgarlar

Doğu Avrupa bölgesinde hüküm süren Bulgarların ortaya çıkışı ve etnik birleşimleri hakkında ortak bir görüş yoktur. Klyaştorıny ise Avrupa Hun Devleti’nin yıkılmasıyla “Bulgar” adının kaynaklarda geçtiğine değinmektedir.²¹² 480 yılında Doğu Roma İmparatorluğu, Ostrogotlara karşı Bulgarlardan yardım istemişti. Bu dönemde Bulgar kabileleri siyasi açıdan önem arz ediyordu.²¹³

Bulgarların yaşadığı topraklar her ne kadar Karadeniz’in kuzeyi olarak görülse de bu bilgiler kesin değildir. VII. yüzyılda yaşamış Ermeni yazar Anania Şirakatsi’ye göre Bulgarlar, Batı Kafkasya’da yaşıyorlardı. Anatoli Novoseltsev ise Bulgarların en başta Türkleştirildiğini düşünüyordu. Fakat Klyaştorıny, Novoseltsev’in bu fikrini kabul etmemektedir.²¹⁴ Çünkü kronolojik olarak bir yanlışlık söz konusudur. Yazara göre Bulgarlar, Volga’nın batısına Avrupa Hun Devleti’nin yıkılmasıyla ortaya çıkan bir boydu.²¹⁵

Ermeni tarih yazımında ve Ermeni kaynaklarında Bulgarların boy adından sıklıkla bahsedilmektedir. Özellikle Transkafkasya bölgesindeki baskınlarla bağlantılı olarak kaynaklarda adı geçmektedir. Ancak Klyaştorıny, Ermeni tarihçilerinin vermiş olduğu bilgilere şüpheli yaklaşılması gerektiği üzerinde durmaktadır.²¹⁶

Klyaştorıny, Romalı diplomat Priskos’un verdiği bilgilerin önemli olduğu vurgulamaktadır. Verilen bilgilere göre Priskos “Ogurlar”, “Onogurlar” ve “Saragurlar” terimleri üzerinde durmuştur. Klyaştorıny’e göre, Bulgarların kökenlerinde Onogurların etkisi büyüktü.²¹⁷

²¹⁰ S. G. Klyaştorıny, “About One Khazar Title in Ibn Fadlan”, *Manuscripta Orientalia*, III/3 (1997), St. Peterburg-Helsinki, p. 22.

²¹¹ S. G. Klyaştorıny, “Drevnetürkskaya Runičeskaya Epigrafika: İtogi i Perspektivi İzüçeniya”, *Pismennie Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Nauka, Moskva 1970, s. 22.

²¹² S. G. Klyaştorıny, *Runičeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 165-166.

²¹³ S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 181.

²¹⁴ S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 181.

²¹⁵ S. G. Klyaştorıny, *Runičeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 167.

²¹⁶ S. G. Klyaştorıny, *Runičeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 166.

²¹⁷ S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 182-183.

Bulgarlar ortaya çıktıktan sonra çevre ülkeler için büyük bir tehdit oluşturdular. Örneğin Sirmium savaşında Bulgarlar, Bizans İmparatorluğu'nu Ostrogotların işgalinden kurtardılar. Fakat sonraki zamanlarda kendileri de Bizans İmparatorluğu için tehlike oluşturdular.²¹⁸

Doğu Avrupa'da varlıklarını devam ettiren Bulgarlar, VII. yüzyılda Avar hâkimiyetine girdiler. Fakat Kubrat önderliğindeki Bulgarlar, Avar hâkimiyetini kabul etmedi. 635 yılında Karadeniz bölgesindeki Avar gücü Bulgarlar tarafından bertaraf edildi.²¹⁹ Bundan sonra Kubrat'ın oğulları Bulgar topraklarını kendi aralarında paylaşarak devlet kurdular. Fakat Hazar saldırılarına maruz kaldılar. Yerleşik ve yarı yerleşik hayat tarzına geçen Bulgarlar Hazar gücüne boğun eğerek Hazar hâkimiyetine girdiler. Klyaştorıny, Bulgarların Hazar nüfusunun önemli bölümünü oluşturduğunu, Hazarların hâkimiyetine girmek istemeyen Bulgarların ise batıya ve kuzeye göç ettiğini aktarır.²²⁰

Bulgarların devlet yapısı hakkında dönemin kaynakları aynı bilgileri vermektedir. Elteber tebaası ile Suvar ve Esgel boyundan bahsedilmektedir. Klyaştorıny, Suvar ve Esgel boyunun Bulgarlar ile eşit haklara sahip olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Bulgar Devleti'nde Fin-Ugor halkları da yaşamaktaydı.²²¹

Volga bölgesindeki Bulgarlar hakkında eski Rus ve Müslüman kaynakları büyük önem taşımaktadır. Özellikle Bulgarlar, Slavlar ve Hazarlar arasında arabuluculuk yaptığından dolayı önem arz ediyordu. Bulgarlar için bölgedeki Volga ticaret yolu, Orta ve Batı Asya ülkelerine giden kısmın kontrolü ekonomik açıdan büyük önem taşımaktaydı. İdil Bulgar Devleti'nin siyasi ve ekonomik çıkarları da Bulgarların İslamiyet'i benimsemesine sebep oldu. Bundan dolayı Bağdat halifesinin elçilik heyeti 922 yılında İdil Bulgar ülkesine geldi. İdil Bulgarları böylece İslamiyet'i kabul ettiler.²²²

2.10. Diğer Boylar ve Kültürler

2.10.1. Ariler

Merkezî Moğolistan bölgesinde İskit öncesi dönemde (M. Ö. VIII- IV), M. Ö. III- II. yüzyıllarda, Hint-Avrupalı kavimler yaşıyordu. Tekerlekli arabaların benimsenmesi ve özellikle hayvancılığın gelişmesi ile batıdan doğuya doğru bir göç dalgası başladı. İdil ve Karadeniz bölgesinden doğuya doğru daha büyük göçler M. Ö. 1800-1600 yıllarında

²¹⁸ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 168.

²¹⁹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 169.

²²⁰ S. G. Klyaştorıny, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 184.

²²¹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 170.

²²² S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 170-171.

yaşandı. Bu dönemde Asya'da Andronovo Kültürü mevcuttu. Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta'da Arilerin Ülkesi'nden bahsediliyordu. Yapılan incelemeler sonucunda Arilerin Ülkesi, Andronovo Kültürü'nün hâkim olduğu coğrafya ile uyuşuyordu. Arilerin dualar okuyup ibadet ettiği dağlardan biri olan Anarhay Dağı, Almatı'nın yakınlarındadır.²²³

Klyaştorıny'e göre Ariler (Hint-Ariler) Andronovo kültürünün temsilcileriydi. Ariler güneye ve doğuya doğru büyük göçler gerçekleştirdi. Bu büyük göçlerin ardından Ön Asya'ya gelmeye başlayan Ariler sayesinde M. Ö. I. yüzyılda bölgenin "İranileşmesi" sağlandı. Bozkırdaki Arilerin mirasçıları ise Sakalar ve Sarmatlar idi.²²⁴

2.10.2. Andronovo Kültürü

Klyaştorıny'nin üzerinde durduğu bir diğer konu ise yaklaşık on asır boyunca varlığını devam ettiren Andronovo kültür bölgesi ve Andronovo halkıdır. Andronovo kültürü ve Andronovo halkının asıl yurdu Kazakistan ve Ural bölgesiydi.²²⁵

Klyaştorıny'e göre Andronovo halkı Kafkasya kökenliydi. Andronovo halkının yüz hatları keskin ve sert, elmacık kemiklerinin düz, yüzleri ve gözleri büyüktü. Kaba ve güçlü gözükrülerdi. Klyaştorıny, bu özelliklerin Kafkasoid tipine çok yakın olduğunu belirtmektedir.²²⁶

Andronovo halkı, nehirlerin kenarlarında kurdukları yerleşim bölgelerinde yaşıyorlardı. Nehirlerin ve toprağın yumuşak kısımları çapalanmak amacıyla kolayca işleniyordu. Özellikle meralar hızlı tükeniyordu ve kullanılamayacak hale geliyordu. Bundan dolayı halk 20-25 yıl içerisinde yeni bir toprağa göç etmek zorunda kalıyordu. Her evde büyük bir aile yaşıyordu. Halkın ana geçim kaynağı ise hayvancılık ve tarımdı. Arkeolojik kalıntılar sonucunda Andronovo yerleşim bölgesinde sığır, at, koyun gibi hayvanların kemikleri bulunmuştu. Halkın gıda ihtiyacı sığır eti sayesinde sağlanıyordu.²²⁷

Klyaştorıny, Andronovo kültürünün at kültüründen ibaret olduğuna değinmektedir. Andronovo halkı yıllık atlarına değer veriyordu. Yapılan kazılarda üç cins kemik kalıntısı bulundu. Bunlar; "Moğol tipi atlar", "yüksek boylu atlar" ve "küçük başlı uzun boyunlu asil atlar". Klyaştorıny, soylu atların sahibinin şöhretini temsil ettiğini söylemektedir. Bugün Ahal Teke atlarının ataları bu atlardı. Özellikle Andronovo

²²³ S. G. Klyaştorıny, "Arielerin Ülkesi", *Atlas Tartarica*, s. 40-41.

²²⁴ S. G. Klyaştorıny, "Arielerin Ülkesi", s. 41.

²²⁵ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 14.

²²⁶ S. G. Klyaştorıny, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 76.

²²⁷ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 15-16.

kültürünün geç dönemlerinde Kazakistan bölgesinde at oranının arttığı düşünülmektedir.²²⁸

Andronovo halkına ait olduğu tespit edilen mezarlar bu kültür hakkında sosyal tabaka, ideoloji ve din hakkında bilgi vermektedir. Andronovo kültürünün üyeleri arasında sosyal eşitlik yoktu. Bu kültürde cenazeyi gömme ve yakma şeklinde iki gelenek vardı. Bu iki ayrı defin tarzı Andronovo kültür bölgesinde yaşayan halkların menşeleri hakkında bilgi verir. Ayrıca mezar yapıları da “fakir” ve “zengin” olarak ikiye ayrılıyordu. Oyma mezarlara defnedilen zenginlerin kabirlerinde at iskelet ve takımları, silahlar ve hançerler bulunuyordu.²²⁹

Andronovo halkı cenaze merasimlerinde kurban kesiyorlardı. Özellikle at en çok kurban edilen hayvandı. Kurbanlar genelde kutsal yerlerde takdim edilirdi. Örneğin dağların yüksek kesimlerinde tapınaklarda birçok hayvan, insan, savaş arabası gibi resimlere rastlanıldı. Klyāstornıy, Andronovo insanların tapınma objesi olarak kült ocaıkları kullandıklarını aktarmaktadır.²³⁰

2.10.3. Massagetler

Asya bozkırlarında yaşayan ve birçok tarihinin eserine konu olmuş bir diğer topluluk ise Massagetlerdir. Bazı Helen tarihçilerinin eserlerinde verdiği bilgilere göre Massagetler, Ceyhun ve Seyhun bölgesinin alt bölgelerinde, Uzboy sahillerinde yaşayan bir topluluktu. Arrian’ın verdiği bilgilere göre Massagetler, Ceyhun’nun sol sahil şeridindeki topraklarda yaşıyorlardı. Klyāstornıy’e göre Massaget adı, aynı atalara ve mitolojilere sahip genel olarak genealojik gelenekleri bulunan Aral civarında yaşayan kabilelerin ortak adıydı.²³¹

Dönemin kaynaklarından yararlanan Klyāstornıy, Massagetlerin Perslerin ezeli düşmanı olduğunu, fakat Pers kaynaklarında Cyrus döneminden itibaren Massaget adının geçmediğini aktarmaktadır. Klyāstornıy’e göre bunun tek mantıklı açıklaması Helen tarihçilerinin eserinde Massaget olarak geçen ismin Pers kaynaklarında farklı bir şekilde zikrediliyor olmasıdır.²³² Birçok yazar Massagetleri, Pers kaynaklarında ismi geçen ve Saka boylarından biri olan Saka-Tigrahauda olarak adlandırıyordu. Fakat Klyāstornıy bu

²²⁸ S. G. Klyāstornıy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 16-17.

²²⁹ S. G. Klyāstornıy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 18.

²³⁰ S. G. Klyāstornıy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 19.

²³¹ S. G. Klyāstornıy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 43-45.

²³² S. G. Klyāstornıy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 41.

adlandırmayı doğru bulmamaktadır. Ahameniş yazıtlarındaki adlandırmadan dolayı Massagetlerin “Dai” olarak bilindiğini söylemektedir.²³³

Ünlü Pers hükümdarı Cyrus, 530 yılında Uzboy (Ceyhun) sahilinde gerçekleşen mücadele sonucunda ölmüştü. Klyaştorıny'e göre Cyrus, Massagetli Tomris tarafından öldürülmemişti. Herodot'a göre Cyrus ile mücadele eden kabile Massagetlerdi. Beros'a göre Dailerdi. Ctesius'a göre Debrıkları.²³⁴

Klyaştorıny, Massagetlerin göçebe, yarı yerleşik şekilde yaşadıklarını, sulamalı tarım sistemi kullandıklarını aktarmaktadır. Ayrıca Massagetlerin yaya birlikleri mevcuttu.²³⁵ Massagetler güneş tanrısı Mitra'ya tapıyorlardı.²³⁶

2.10.4. Yüeciler

Orta Asya'nın arkaik göçebe birliklerinden biri olan Yüeciler, M. Ö. VII.-VI. yüzyıllarda Uzak Doğu'da yaşıyorlardı. M. Ö. III.-II. yüzyıllarda Çin kaynaklarında “Yüeci” olarak adlandırılan topluluk, Kansu bölgesinde yaşayan bir kavim olarak anılmaktaydı. Klyaştorıny'e göre Yüeciler, Moğolistan, Cungarya, Tanrı Dağları, Yukarı Sarı Irmak bölgelerine de egemen olmuştu.²³⁷

Çin kaynaklarında Yüeciler ve yurtları hakkında araştırmacıların emin olamadığı bazı bilgiler mevcuttur. Bazı Çinli tarihçilerin “Yushi kuzeybatıda yaşayan barbarlara verilen isimdi” şeklinde bilgiler vermiştir. *Guanzi*'de yeşim taşı elde edilen dağda yaşayan bir halktan ve memleketten (Yuzhi) bahsedilmekteydi. Klyaştorıny “Yushi, Yuzhi” isminin “Yushi, Yuzhi, Yüeci” şeklindeki transkript edilen etnonimlere dönüşebileceğini aktarmaktadır.²³⁸

Yüeciler hakkındaki bir diğer problem ise etnik kimlikleriydi. Klyaştorıny; Namio Egami, Kazuo Enoki ve G. Haloun gibi araştırmacıların Yüeciler ile İskit-Saka arasında bir bağlantı olabileceğini savunduğunu aktarır. Başka bir görüş ise Hint kaynaklarında “Tohar” olarak geçen ismin Yüecilerle özdeş bir halk olduğunu savunanlardı. Klyaştorıny'e göre, Yüecilerin etnik kimliklerini belirlemek için halefi olarak sayılan Kuşan imparatorluğunun incelenmesi gerekiyordu. Livşiç'e göre Kuşanlar, Saka dilinin bir lehçesini konuşuyorlardı. V. V. İvanov'a göre Yüeciler, Doğu İran boylarından biriydi. Klyaştorıny, Yüeciler'in etnopolitik bakımdan homojen bir yapıya sahip

²³³ S. G. Klyaştorıny, “Sakalar”, s. 65.

²³⁴ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 37.

²³⁵ S. G. Klyaştorıny, “İskit Çağı”, s. 54-55.

²³⁶ S. G. Klyaştorıny, “Sakalar”, s. 65.

²³⁷ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 34, 36.

²³⁸ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 36.

olmadığını, yapılan incelemeler sonucunda Kuzey Yüceçileri'nin genetik olarak Kazakistan ve Ural bölgesindeki Sarmat boylarına benzediğini söylemektedir. Ayrıca Klyaştorıny, Çağanğol Geçidi'nde bulunan tamgalarda Yüceçilerin "Pazırıklılar" ile bağlantıları olduğunu aktarmıştır.²³⁹

2.10.5. Soğdlular

Orta Asya Türk kültürünün yapıtaşlarından biri de Soğdlulardır. Gezgin, tüccar, diplomat ve din adamı gibi çeşitli görevlerde bulunan Soğdlular Türk tarihi ve kültüründe önemli bir role sahipti. Karabalgasun, Bugut, Sevrey yazıtlarının keşfi, Soğdluların Türk siyasi ve kültür hayatında rolünü kanıtlamıştır. Soğdlular hakkında kesin bilgilere Türk Kağanlığı dönemindeki faaliyetleri ve yazıtlar sayesinde ulaşabilmekteyiz.

Klyaştorıny, Soğdluların Türk kağanlarının saraylarında yaşadığını ve bunların gayet eğitilmiş insanlar olduğunu aktarmaktadır. Memur, diplomat ve öğretmen gibi görevlerde yer alan Soğdlular Türk soylularına ait malları Çin, Bizans ve İran'a götürerek ticaret yapıyorlardı. Türkler Soğdlular sayesinde Asya'nın eski uygarlıkları ile tanışmıştı.²⁴⁰

I. Türk Kağanlığı'nın son dönemlerinde, Çinliler binlerce zanaatkar ve çiftçi Soğdluyu yakalayıp güneye götürdüler. Ordos bölgesine yerleştirilen Soğdlular, Çin sarayına kumaşlarla haraç öderlerdi. Zamanla yeni bölgelerde yerleşim alanları da kurmuşlardı.²⁴¹ II. Türk Kağanlığı kurulduktan sonra, 691 yılında İleriş Kağan, Tang İmparatorluğu sarayından Soğdluların geri dönmesini talep etti. Birçok Soğdlu Türk Kağanlığına geri döndü.²⁴²

Uygur Kağanlığı döneminde Uygur şehir kültürünün oluşumunda da Soğdlular önemli rol oynamıştı. Eski Uygur kent kültürünün oluşumu hakkında birçok sorun vardı. Klyaştorıny, bu sorunların çözümü için arkeolojik malzemenin yetersiz olduğunu söylemektedir. Fakat yazar, Uygur başkentlerinin mimarlarının Soğdlular olduğunu aktarmaktadır. Uygur Kağanı Bayan Çor'un yazıtında da Soğdluların şehirlerin inşasına katkılarından bahsedilmişti. Ordubalık, Beşbalık, Tıva'daki Uygur şehirleri Orta Asya

²³⁹ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 37-39.

²⁴⁰ S. G. Klyaştorıny, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 259.

²⁴¹ S. G. Klyaştorıny, "Rol Sogdiytsev v Ekonomičeskoj Jizni Türkskogo i Uygurskogo Kaganatov (VI-IX VV)", *Pismennie Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, İzdatelstvo Nauka, 1973, s. 21.

²⁴² S. G. Klyaştorıny, "Rol Sogdiytsev v Ekonomičeskoj Jizni Türkskogo i Uygurskogo Kaganatov (VI-IX VV)", s. 21.

şehir modellerinin etkisi altında inşa edildi. Öyle ki Moğolistan'da 7 büyük Uygur şehir, Tiva'da Uygur zamanına ait 16 yerleşim yeri kurulmuştu.²⁴³

Klyaştorıny, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinde Soğdlulardan bahsettiğini aktarmaktadır. Buna göre Karahanlı Devleti içinde Soğdlulara özel bir yer tahsis edilmişti. Özellikle Yedisu, Balasagun ve Taraz bölgesinde Soğd dili Türkçe kadar yaygın bir dildi. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Soğdluların Yedisu bölgesinde önceden de yaşadığını kanıtlamıştı.

Klyaştorıny'ın aktardığı bir diğer bilgiye göre, Soğdlular bu dönemde Semerkand ve Buhara bölgesinde kendi dillerini Fars etkisiyle, kültürlerini de İslam etkisiyle kaybettiler. Böylece Soğd kültürü yalnızca Türk Kağanlığı ve Uygur Devleti döneminde değil, Karahanlı döneminde de Türkleri etkilemiş olmalıydı.²⁴⁴

Talas bölgesinde Tereksay kanyonunda kaya üzerinde kitabeler bulundu. Bu kitabelerden biri, Kül Tigin Alp Tarkan'a aittir. Diğer kitabeler ise X. yüzyılda Karahanlı hükümdarlarını ziyaret eden kişiler tarafından yazılmıştı. Klyaştorıny, Soğd diliyle yazılmış bu kitabelerin Yezdicerd dönemine ait olduğunu belirtmektedir. Yine X. yüzyılda yazılmış Soğdlulara ait bir belge daha vardır. Klyaştorıny, Uygur alfabesiyle Doğu Türkistan bölgesinde yazılan bu yarıktta iki Soğd esirinden ve bunların cezalarından bahsedildiğini yazmaktadır.²⁴⁵

2.10.6. Tatarlar

Türk ve Moğol tarihinde şüphesiz en önemli topluluklardan biri de Tatarlardır. Birçok şarkiyatçı gibi Klyaştorıny da Tatar tarihi hakkında araştırmalarda bulunmuştur. Ona göre, Tatarlar hakkında bilgi alınabilecek kaynakların başında *Câmiu't-Tevârih* ve *Moğolların Gizli Tarihi* gelmekteydi. Yazar, bu kaynaklarda Tatarların çok sayıda kola ayrıldığını ve onların ana yurtlarının Moğolistan'ın doğusu olduğunu vurguladığını anlatmaktadır. Tatarlar, Cengiz öncesi dönemde Moğollar üzerinde güç sahibiydi. Ana kaynaklara göre, konumları ve başarıları nedeniyle onlara "Tatar" deniliyordu.²⁴⁶

Tatarlar altı kabileden oluşuyordu. Bu Tatar boyları arasında birlik yoktu. Fakat birçok boy ve birlik üzerinde güç sahibi olmuşlardı. Bundan dolayı Klyaştorıny, Reşîdüddîn'in Orta Asya bozkır halklarının tarihini üçe ayırdığını söyler:

²⁴³ S. G. Klyaştorıny, "Rol Sogdiysev v Ekonomiçeskoj Jizni Türkskogo i Uygurskogo Kaganatov (VI-IX VV)", s. 21-22.

²⁴⁴ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 174.

²⁴⁵ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 174.

²⁴⁶ S. G. Klyaştorıny, "Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doçingisova Epoha)", *Mongolica*, Nauka, Moskva 1993, s. 139.

I) Türk bozkır halklarının ve devletlerinin hâkimiyet aşaması;

II) Tatarlar tarafından Türk boylarına boyun eğdirme ve Tatar adının ortak bir politonime dönüşme aşaması;

III) Moğolların yükselişi ve Tatar gücünün azalması.²⁴⁷

Klyaştorıy, Tatarların erken tarihine dair pek bilgi olmadığını, onlardan Türk runik yazıtlarında bahsedildiğini dile getirmektedir. Kül Tigin Yazıtı'nda Tatarlardan düşman kabile olarak bahsedilmektedir. Buna göre, Tatarlar ile Kırgızlar Türklere karşı savaşan Dokuz-Oğuzları destekledi. Ardından Tatarlarla Dokuz-Oğuzlar, Bilge Kağan'a karşı isyan etti. Klyaştorıy, Türk runik yazıtlarda Tatarlardan en son bahseden kitabenin Şine-Usu olduğunu aktarmaktadır. Şine Usu Yazıtı'na göre, Tatarlar Dokuz-Oğuz boyları ile Uygur kağanına karşı ayaklanmıştı. Klyaştorıy, Orhun yazıtlarında Tatar kabile birliğinin "Otuz Tatar", VIII. yüzyılın ortalarında Yenisey yazıtlarında "Dokuz Tatar" olarak belirtildiğini aktarmaktadır.²⁴⁸

IX. yüzyılda Uygur-Kırgız mücadeleleri başladı. Bu mücadeleler sonucunda Uygur kağanlarının gücü zayıfladı. Bundan sonra Doğu Türkistan ve Kansu bölgesinde Kırgız egemenliği Tatarlar tarafından kabul edildi. Fakat Klyaştorıy, haraç ödeme sebebinden dolayı Kırgızlarla Tatarların karşı karşıya geldiğini vurgular. Bundan sonra Uygurlar ile Tatarlar arasında karşılıklı diplomatik faaliyetler gerçekleşti.²⁴⁹

Klyaştorıy, X. yüzyılda Kansu ve Doğu Türkistan bölgesinde bir Tatar devletinin kurulduğundan bahsetmektedir. Bu Tatarlar hakkında IX.-X. yüzyıla ait Hotan-Saka belgelerinde ve 965-981 tarihli iki Çince el yazmasında bilgiler mevcuttu. *Hudûd el-Âlem*'de de Tatarlar hakkında birkaç detay göze çarpmaktadır. Buna göre, Tatarlar Uygurların komşusuydu ve Doğu Türkistan'ın "Dokuz-Oğuzların ve Tatarların Ülkesi" olarak anılıyordu.²⁵⁰

IX-XII. yüzyıllarda Kansu ve Doğu Türkistan topraklarında hem Çinli diplomatların hem de Müslüman tüccarların bildiği bir Tatar Devleti vardı. XI. yüzyılda Kuzey Çin ile Doğu Türkistan arasındaki geniş topraklar "Tatar Bozkır" olarak adlandırılıyordu. Klyaştorıy'e göre, "Tatar Bozkır" terimi, Moğollara Tatar denilmesinde etkili olmuştu.²⁵¹ Klyaştorıy, Moğol öncesi dönemde, X.-XII. yüzyıllarda,

²⁴⁷ S. G. Klyaştorıy, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 348.

²⁴⁸ S. G. Klyaştorıy, "Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doçingisova Epoha)", s. 141.

²⁴⁹ S. G. Klyaştorıy, "Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doçingisova Epoha)", s. 142-143.

²⁵⁰ S. G. Klyaştorıy, "Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doçingisova Epoha)", s. 143.

²⁵¹ S. G. Klyaştorıy, "Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doçingisova Epoha)", s. 144-145.

“Tatar” etnik adının İran’da da çok iyi bilindiğine, dolayısıyla Fars şiirlerinde Tatar adından sıklıkla söz edildiğine değinmektedir.²⁵²

Fars şiirlerinde “Tatar” adının birçok kez anıldığını aktaran yazar, Türk-Tatar görünümünün şiirlere konu olduğunu vurgulamaktadır. Klyaştorıny, “Tatar” adının Karahanlı Türkleri arasında da çok iyi bilindiğini belirtmektedir.²⁵³

2.10.7. Karahanlılar

Türk-İslam tarihinin önemli bir halkasını oluşturan Karahanlılar, Doğu Türkistan ve Maverâünnehir bölgesinde yaşadılar. 840 yılında kurulan bu devletin erken tarihi hakkında Klyaştorıny, önemli noktalar üzerinde durmaktadır.

Uygur Devleti’nin 840 yılında tarih sahnesinden çekilmesiyle Türk boylarının yönetimi Karluklara geçti. Karluk Hanedanı’nın Aşina soyu ile akrabalıkları mevcuttu. Klyaştorıny, X. yüzyılda yaşamış olan tarihçilerin Karlukların eskiden “Yabgu” unvanı taşıdıklarını yazdığını belirtmektedir. Zamanla Karluklar, “Yabgu” unvanını bırakıp “Kağan” unvanını kullanmaya başladılar.²⁵⁴

Klyaştorıny, Karahanlıların ortaya çıkışı ile ilgili yedi görüşün olduğunu aktarmaktadır. Barthold’a göre Karahanlılar Karluklar, Çigiller ve Yağmalardan oluşuyordu. Klyaştorıny’e göre, Çigiller ve Yağmalar, Karluk boy konfederasyonu içinde yer alıyordu ve bu boylar arasında herhangi bir kopukluk yoktu.²⁵⁵

Karahanlı Devleti’nde tarih yazma geleneği yoktu. Onlar hakkındaki bilgileri Arap ve Acem yazarlarından öğrenmekteyiz. Karahanlı Devleti, İslam öncesi Türk kültürünün izlerini taşımaktadır. Kaynaklarda verilen bilgiler doğrultusunda, Karahanlılar Türk Kağanlığında olduğu gibi doğu ve batı olarak ikili yönetim şeklini benimsemişti. Doğu her zaman üstündü ve hükümdarın otağı buradaydı. Klyaştorıny’in belirttiğine göre, doğuda bulunan hakanın kökeni Çigil boyuna, batıda bulunan hakanın kökeni ise Yağma boyuna dayanıyordu.²⁵⁶

Klyaştorıny, erken Karahanlı döneminde gerçekleşen en önemli olayın, hanedan ve boyların İslam’ı kabul etmesi olarak görmektedir. Özellikle Arap kaynaklarının belirttiğine göre, Karahanlı devletinin iç bölgelerinde ciddi bir nüfus İslamiyet’i kabul etmişti. Hatta kaynaklar, Türklerin topluca İslamiyet’i kabul ettiklerini de yazmıştı.

²⁵² S. G. Klyaştorıny, “Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doçingisova Epoha)”, s. 144.

²⁵³ S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 351.

²⁵⁴ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 163.

²⁵⁵ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 122.

²⁵⁶ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 122-123.

Klyāştornıy, Karahanlı Devleti'nin resmî olarak İslamiyet'i kabulünün 955 yılında Musa döneminde gerçekleştiğini aktarmaktadır.²⁵⁷

Yazar, Karahanlı Türklerinin çok hızlı bir şekilde İslam dinine ayak uydurduklarına değinmektedir. Yeni hanedanlar tarafından siyasi yönden İslamiyet'in kabul görmesi için zemin hazırlanıyordu. Türk boyları bu sistemin bir parçası haline geldi ve Orta-Ön Asya'da yaygınlaşmış bir kültür ortamında devam ediyordu.²⁵⁸

Bu dönemde çok belirgin olaylar yaşanmıştı. Örneğin Seyhun bölgesinde yaşayan bin kadar aile İslamiyet'i kabul etti. Yedisu'da 200 bin çadırılık Türk halkı da İslamiyeti'i kabul ederek büyük bir gelişme kaydedildi. Klyāştornıy, bu durumun Satuk Buğra Han ile alakalı olduğunu belirtmektedir.²⁵⁹

Klyāştornıy, erken dönem Karahanlı Devleti'nin İslamiyet'i kabul etmesi hakkında da bazı görüşlerini paylaşmaktadır. Buna göre, Satuk Buğra Han'ın oğlu Musa döneminde İslamiyet'in resmî olarak kabul edilmesinde sarayda yaşayan Nişaburlu Müslüman Ebu'l-Hasan Muhammed b. Sufyân Kelamâtî'nin büyük bir rolü vardı. Klyāştornıy'e göre, Karahanlılar İslamiyet'i bir misyon sonucunda değil, kademeli olarak kabul ettiler. Türklerin ekonomik ve politik çıkarları öndeydi. Özellikle Satuk Buğra'nın İslamiyet'i kabul etmesinin nedeni amcasıyla girmiş olduğu mücadeleydi. Satuk Buğra kendi güvenliğini sağlamak ve Sâ mânilerden destek almak için İslamiyet'i kabul etmiş olabilirdi.²⁶⁰

2.11. Eski Türk Askerî, Siyasi ve Kültürü

Türkler devlet bilincine ve geleneğine ilk dönemlerden itibaren sahip olmuş medeniyetlerden biridir. Türkler için devletin devamlılığı ve bağımsızlığı çok önemliydi. Türkler erken dönemlerden itibaren devlet kurmuşlar ve devletsiz geçen zamanları ise neredeyse olmamıştır. Büyük Hun Devleti ile başlayan bir serüven Türk Kağanlığı, Uygur Devleti, Hazarlar, Bulgarlar, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti gibi devlet ve boylar ile devam etmiştir.

Eski Türklerin siyasi, askerî ve kültürel özellikleri bozkır iklimine göre gelişim göstermiştir. Sosyal yapısı benzer tarzda kurumlardan oluşmuştur. Eski Türklerin toplumsal yapısı, askerî hayatın amaçlarına göre şekillenmişti. Bu bölümde

²⁵⁷ S. G. Klyāştornıy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 123.

²⁵⁸ S. G. Klyāştornıy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 124.

²⁵⁹ S. G. Klyāştornıy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 165.

²⁶⁰ S. G. Klyāştornıy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 165.

Klyāştormıy’ın eski Türklerin devlet ve toplum yapısı, Türk ekonomisi, Türk kozmolojisi, Türk inançları ve Türk mitolojisi hakkındaki fikirlerini ele alacağız.

2.11.1. Eski Türk Devlet Yapısı

Eski Türk halklarındaki “devlet” kavramının temelinde Türklerin boyun eğmeden yaşamak ve hür olmak isteği vardı. Töre, gelenek-görenek, aile yapısı ve nizam gibi farklılıklar olsa da Türklerde “devlet” her zaman en önemli kurumdu. Türk tarihinde devlet geleneği her dönemde devam etmiştir.

Eski Türk devletlerinde “Kağan” en önemli kavramdı. Klyāştormıy, eski Türklerde kağan adının devlet adıyla eşanlamlı olduğunu söylemektedir. Kağan, Türk ülkesi için gece uyumamalı ve gündüz oturmamalıydı. Orhun Yazıtları’nın verdiği bilgilere göre, kağanın askerî ve diplomatik yetkileri mutlaktı. Türk kağanı, fethedilen topraklara ve “Ötüken Ülkesi” olarak adlandırılan Türk ülkesine Türkleri yerleştirmekle görevliydi. Halkın kağana karşı en büyük suçu, başka bir ülkeye göç etmek, kağanın hâkimiyetinden çıkmaktı.²⁶¹

Devletin yönetiminde kağan kadar kağanın eşi de önem arz ediyordu. Antik kaynakların verdiği bilgilere göre, Saka ve İskit kraliçeleri önemli yetkilere sahiptiler. Savaş veya barışa karar verebiliyorlardı. İttifaklar yapıp elçiler gönderebiliyorlardı. Fakat tahta kadınların geçtiği veya miras bırakıldığı hakkında kesin bir bilgi yoktu. Bu konuyla ilgili bilgiler efsaneye dayanıyordu.²⁶² İskitlerde ve Sakalarda hâkimiyet tek bir soy üzerinden ilerliyordu. Kral öldükten sonra tahta kardeşi geçiyordu.²⁶³

Hun Devleti’nin başındaki hükümdar “yabgu”, “şanyü”, “tanhu” gibi unvanlar taşıyordu. Hun yabgusu, devletin kutsal merkezinde yaşıyordu. Her sabah otağdan çıkıp güneşe karşı saygıyla eğiliyor ve akşamları aya ibadet ediyordu. Yabgudan sonra sağ ve sol eligler²⁶⁴ önemliydi. Bu eligler, yabgunun oğulları veya çok yakın akrabaları oluyordu.²⁶⁵

Hun şanyüsünün gücünün ilahi bir güç tarafından verildiğine inanılırdı. Çin kaynaklarında Hun şanyülerinden “Göğün Oğlu” ve “Gökte ve yerde doğmuş, güneş ve ay tarafından konulmuş, güçlü Hun yabgusu” olarak resmî unvanlarla bahsedilmekteydi. Hun şanyüsünün görevleri arasında Hun topraklarını korumak, savaş ve barış ilan etmek,

²⁶¹ S. G. Klyāştormıy, “Obraz Kagana v Orhonskih Pamyatnikah”, *Pismennıe Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Moskva 1977, s. 15.

²⁶² S. G. Klyāştormıy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 52.

²⁶³ S. G. Klyāştormıy, “İskit Çağı”, s. 55.

²⁶⁴ “Elig” ya da “İlig” sözcüğü, bir devletin veya bir bölgenin idaresinden sorumlu kişilere verilen unvandır. Bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 19.

²⁶⁵ S. G. Klyāştormıy, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 70.

devletin dış ilişkilerini tanzim etmek, her Hun vatandaşının yaşaması ve ölmesi için karar vermek vardı.²⁶⁶

Hun Devleti'nin doğusu ile batısında tümen komutanları yer alırdı ve bunlar 24 tünden oluşurdu. Bu tümen komutanları şanyüye bağlıydılar. Bir tümen komutanının emri altında on bin ile birkaç bin savaşçı mevcuttu. Her Hun, bir askerdi ve askerî görevinden kaçmanın cezası ölümdü. Çocukluktan itibaren her erkek küçük birliklere dâhildi.²⁶⁷

Hunlarda devlet ve toplum yapısı hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Çin yıllıklarında verilen bilgilere göre, Hun devlet ve sosyal yapısının katı bir hiyerarşiye sahip olduğunu vurgulamaktadır. M. Ö. IV.-V. yüzyıllarda Hunların gücü Jun kabile birliğinden ortaya çıkmıştı. Hun Devleti'nin kurucularının temel amaçları arasında tüm göçebelere hâkim olmak vardı.²⁶⁸

Klyaştorıny, Hun Devleti'ni ilkel olmayan, gelişim gösteren sosyal karaktere sahip bir devlet olarak tanımlamaktadır. Hun toplumunun nitelikli tabakası dört aristokrat boydan meydana geliyordu. Hun şanyüleri, bu aristokrat boylardan en ünlüsü olan “Luandi” soyundan geliyordu. Bundan dolayı Klyaştorıny, Hun Devleti'nde soy hiyerarşisinin çok önemli olduğunu dile getirmektedir.²⁶⁹ Hun Devleti içindeki soyluların siyasi gücü, toplumsal düzen üzerinde etki sahibiydi. Örneğin soylular, meraların dağıtılması, göçlerin yönlendirilmesi, otlaklar üzerindeki mülkiyet hakkını şekillendirebiliyorlardı.²⁷⁰

Hun Devleti'nden sonra kurulan Türk Kağanlığı da Hunlarla aynı yapıya sahip sosyal bir devlettir. Türk Kağanlığı döneminde devletin sınırları oldukça genişledi. Bundan dolayı idarenin kolaylaşması için devlet “Doğu” ve “Batı” olmak üzere iki gruba ayrıldı. Kağan her zaman devletin doğu bölümünü idare ediyordu. Savaş döneminde sağ ve sol kanatların askerleri ordunun düzenini oluşturuyordu. Kağanın yakın akrabaları her kanadın en etkili boy lideri olarak görev alıyordu. Boyların yönetiminde aristokrat aile üyeleri önemliydi.²⁷¹ Sınıflar ve boylar arası çatışma, devletin zayıflamasına yol

²⁶⁶ S. G. Klyaştorıny, “Problemi Ranney Gosudarstvennosti u Koçevnikov Tsentralnoy Azii”, s. 150.

²⁶⁷ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 46-47.

²⁶⁸ S. G. Klyaştorıny, “Problemi Ranney Gosudarstvennosti u Koçevnikov Tsentralnoy Azii”, s. 149.

²⁶⁹ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 44.

²⁷⁰ S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 47.

²⁷¹ S. G. Klyaştorıny, “The Second Türk Empire (682-745)”, p. 331-332.

açıyordu. Bundan dolayı yöneticilerin ve boy beylerinin en mühim görevleri arasında boylar ve sınıflar arasındaki birliği korumak vardı.²⁷²

Orhun yazıtlarında I. Türk Devleti'nin kağanlarından bahsedildiğini görmekteyiz. Yazıtlarda, I. Türk Kağanlığı'nın kurucusu olan Bumin Kağan ve devletin batısının idaresinden sorumlu olan İstemi Yabgu, Türk ülkesinin toprak ve zenginlik elde eden figürleri olarak tasvir edilmişti. Klyaştorıny, Bizans, Çin ve Arap kaynaklarının da bu kağanları aynı şekilde tasvir ettiklerini aktarmaktadır. Fakat diğer kağanlar hakkında korkak ve cesaretsiz tanımlamaları mevcuttur.²⁷³

Klyaştorıny, II. Türk Kağanlığı döneminde İleriş Kağan tarafından Türk devletinin geleneksel yapısının restore edildiğini belirtmektedir. İleriş ve halefleri tarafından yaratılan imparatorlukta boylar hiyerarşik olarak koordine edildi ve bölgesel bir birlik oluşturuldu. Boylar inanç ve şecere olarak birbirine bağlıydılar.²⁷⁴ Orhun yazıtlarında da bu boy birliğinden bahsedilmektedir. Türk halkı kağanlarına bağlıydı.²⁷⁵

2.11.2. Türk Toplum Yapısı

Klyaştorıny'nin üzerinde durduğu bir diğer konu da Türk toplumunun yapısı hakkındadır. Türk toplumunun karakteristik özelliklerine değinen Klyaştorıny, birçok tarihçiden farklı düşünmekteydi. Bu kısımda Klyaştorıny'nin Türk toplumu hakkındaki fikirlerine yer vereceğiz.

Klyaştorıny eski Türk toplumunda aristokrat sınıfının gelenekler tarafından kutsanmış ve boy işlerinin yönetimi hakkında da özel bir konuma sahip olan insanların var olduğunu aktarmaktadır. Türk ülkesinde kan yoluyla aristokrat sınıfın seçkinleri, Aşina ve Yağlakar idi. Bazı soylu aileler ile beraber “Bey” en ayrıcalıklı kesimi oluşturuyordu.²⁷⁶ Soylu aileler, kabile ve topluluk yönetebilirler, onların refahlarıyla bile ilgilenebilirlerdi.²⁷⁷

İskitler hakkında kaynaklardaki bilgilerin sınırlı olmasından dolayı onların toplum yapısı hakkındaki bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Klyaştorıny Antik Çağ kaynaklarının ve arkeolojik malzemelerin incelenmesi sonucunda İskitler hakkında bazı fikirlerini

²⁷² S. G. Klyaştorıny, “İmushestvennaya i Sotsialnaya Differentsiatsiya v Drevnetürkskoy Obsine (Po Dannım Runičeskih Pamyatnikov)”, *Pismennie Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Nauka, Moskva 1982, s. 93.

²⁷³ S. G. Klyaştorıny, “Obraz Kagana v Orhonskih Pamyatnikah”, s. 15.

²⁷⁴ S. G. Klyaştorıny, “The Second Türk Empire (682-745)”, p. 331.

²⁷⁵ S. G. Klyaştorıny, “Customary Law in the Ancient Turkic States of Central Asia: The Legal Documents and Practical Regulations”, *Central Asian Law An Historical Overview (A Festschrift for The Nientieth Birthday of Herbert Franke)*, Topeka – Kansas 2004, p. 22.

²⁷⁶ S. G. Klyaştorıny, “İmushestvennaya i Sotsialnaya Differentsiatsiya v Drevnetürkskoy Obsine (Po Dannım Runičeskih Pamyatnikov)”, s. 92.

²⁷⁷ S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 253.

paylaşmıştır. Klyaştorıny, İskitlerin seyyar arabalara çok fazla önem verdiğini aktarmaktadır. Hatta birçok Antik Çağ tarihçisinin verdiği bilgilere göre İskitlerde ev kültürü yoktu ve halk seyyar arabalarda yatıyordu.²⁷⁸

Klyaştorıny, İskit coğrafyasının batı kısmında yaşayan halkın yerleşik hayata geçtiğini aktarmaktadır. Belskoe, Kamenskoe, Nemirovskoe kentleri ile Bugskiy limanının yakınındaki yerleşim bölgesi İskitlerin en bilinen yerleşim yerleriydi. İskitler evlerini ağaçtan ya da kerpiçten yapıyorlardı. Bununla beraber, İskit halkının günlük hayatlarında sade giyindiklerini belirten yazar, dar pantolon, yakasız kruvaze mont ve sivri uçlu ayakkabı giydiklerini aktarmaktadır. Ayrıca İskitler sivri uçlu şapka takıyorlardı. Bundan dolayı, Yunanlar İskitleri “başlıklı”, Herodot ise “Sivri Şapkalı Sakalar” olarak adlandırıyordu.²⁷⁹

Türk Kağanlığı’nda birçok boy yaşıyordu ve bunlar “Töles Boyları” olarak adlandırılıyordu. Bu boylar arasında en kudretli boy, Dokuz Oğuzlar idi. Klyaştorıny, Türk Kağanlığı içerisinde Dokuz Oğuzların sayısının diğer Türk boy sayısından oldukça fazla olduğunu, fakat siyasî olarak daha az birlik içinde olduklarını vurgulamaktadır.²⁸⁰

Eski Türk toplulukları ve Orta Asya’nın diğer göçebe boyları için “mülkiyet” kavramı çok önemliydi. Türk aristokrasisi için zenginlik, gurur kaynağı idi. Klyaştorıny, Türklerde özellikle hayvan mülkiyetinin ön planda olduğu üzerinde durmaktadır. Yazar, Orhun, Yenisey ve Kırgız yazıtlarından hayvan mülkiyeti ile ilgili bilgilerin olduğunu vurgulamaktadır. Bilhassa Kırgız yazıtlarında çarpıcı bilgiler aktarılmıştı. Örneğin yazıtlarda sayısız sürülerden, binlerce atlardan, sayısız sayıda deve ve sığırlardan bahsedilmektedir.²⁸¹

Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Türk toplumunda sosyal farklılaşmanın mevcut olduğu anlaşılmıştır. Buna soylu mezarları ile halk mezarları örnek verilmektedir. Soyluların mezarları silahlar, atlar, eyerler ile doluyken sıradan bir savaşçının mezarı özensizdi.²⁸²

Klyaştorıny, runik yazıtlarda da zengin-fakir ayırımından bahsedildiği üzerinde durmaktadır. Runik yazıtlara göre, yoksulluk sempati duyulacak bir şey değildi, hor görülmeliydi. Bir insan servetini silahlar ile kazanabilirdi. Hayvanlarını kaybeden bir er

²⁷⁸ S. G. Klyaştorıny, “İskit Çağı”, s. 56.

²⁷⁹ S. G. Klyaştorıny, “İskit Çağı”, s. 56.

²⁸⁰ S. G. Klyaştorıny, “The Second Türk Empire (682-745)”, p. 331.

²⁸¹ S. G. Klyaştorıny, “İmushestvennaya i Sotsialnaya Differentsiatsiya v Drevnetürkskoy Obsine (Po Dannım Runičeskih Pamyatnikov)”, s. 93-94.

²⁸² S. G. Klyaştorıny, “İmushestvennaya i Sotsialnaya Differentsiatsiya v Drevnetürkskoy Obsine (Po Dannım Runičeskih Pamyatnikov)”, s. 94.

ise maddi yardıma her zaman muhtaçtı.²⁸³ Klyaştorıny'ın belirttiği bir diğer hususa göre, yalnızca asil ve zengin olan kişiler sığır kiralayabilirdi. Sığırını kaybeden fakir er, boy beyinin yardımını ve koruması olmadan yaşayamazdı. Yalnızca zengin beylerin birçok bağımlı akrabası olabilirdi. Bir beyin zengin ve prestijli görünmesi savaşçıların ve hizmetkarlarının sayısına bağlıydı.²⁸⁴

Klyaştorıny'e göre eski Türk halklarında kölelik mevcuttu. Eski Türk toplumlarında köleler, yaşadıkları yerden zorla alınmış, kabilesinden kopartılmış, efendilerinin kaderine terk edilmiş kişilerdi. Kadınlar genelde savaş ganimeti olarak alınır, tazminat olarak istenirdi. Klyaştorıny'e göre, eski Türk toplumunda özellikle kadınların bu şekilde köle olarak kullanılması, ataerkil bir kültürü ve ev köleliğini gözler önüne sermekteydi. Kadın köle, sosyal üretimde ve ekonomik faaliyetlerde oldukça ön plandaydı. Hatta yapılan etnografik gözlemlere göre kadın kölelerin, günlük faaliyetlerde erkeklerden daha fazla önemli rol oynuyordu. Plano Carpini'nin Cengiziler döneminde yapmış olduğu gözlemlerde bu durumun aynısını aktardığını ifade etmiştir.²⁸⁵

Ataerkil bir göçebe toplumda hayvanların bakımı, korunması, çoğalması oldukça önemliydi. Bundan dolayı, kadın kölelerin hayvancılık, avcılık gibi görevleri de mevcuttu. Klyaştorıny özellikle Hunlarda ve Moğollarda erkek kölelerin çoban olduğunu, fakat atın kesin surette emanet edilmediğini vurgular. Kadınların ayrıca tarım ürünlerinin yetiştirilmesi, korunması, kullanılması ve saklanması gibi görevleri olduğunu aktarır. Çiftlikler veya tarım alanları ne kadar büyükse o kadar kadın gücüne ihtiyaç duyulurdu. Kadın köleler, erkekler savaşa ve sefere gittiğinde onların işlerini üstlenirlerdi. Yenisey Kırgızları, sulu tarım yapmak ve küçük şehirler kurmak için erkek kölelerin emeğini kadın kölelere göre kısmen daha fazla kullanıyordu.²⁸⁶

Klyaştorıny, kölelerin Çin'e satıldığını veya fidye karşılığında serbest bırakıldığını aktarmaktadır. Bu bağlamda Klyaştorıny'e göre, Orta Asya Türk ekonomisi ev içi köleliğin ötesine geçememiştir. Türk toplumunun yaşamı ve savaşma gücü, kölelerin sömürülmesiyle ilişkilidir.²⁸⁷

²⁸³ S. G. Klyaştorıny, "İmushestvennaya i Sotsialnaya Differentsiatsiya v Drevnetürkskoy Obsine (Po Dannım Runičeskih Pamyatnikov)", s. 94-95.

²⁸⁴ S. G. Klyaştorıny, "Customary Law in the Ancient Turkic States of Central Asia: The Legal Documents and Practical Regulations", p. 28.

²⁸⁵ S. G. Klyaştorıny, "Sotsialnoe Soderjanie Terminov Kul "Rab" i Kün "Rabınyä" v Drevnetürkskih Runičeskih Pamyatnikah", *Pismennıe Pamyatniki i Problemy İstorii Kultury Narodov Vostoka*, Nauka, Moskva 1985, s. 168.

²⁸⁶ S. G. Klyaştorıny, "Sotsialnoe Soderjanie Terminov Kul "Rab" i Kün "Rabınyä" v Drevnetürkskih Runičeskih Pamyatnikah", s. 168-170.

²⁸⁷ S. G. Klyaştorıny, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 258.

Moğolistan ve Yenisey bölgesindeki eski Türk runik yazıtlarda “kul” ve “kün” olarak geçen terimler araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Klyaştorıny, bu kelimelerin kölelik ile ilgili olduğunu aktarmaktadır. Klyaştorıny’e göre, eski Türklerde “kul” kelimesi özgür olmayan erkek için; “kün” kelimesinin ise özgür olmayan kadın için kullanılıyordu.²⁸⁸

2.11.3. Eski Türk Ekonomisi

Klyaştorıny’nin üzerinde durduğu bir diğer konu ise eski Türk halklarının ekonomik faaliyetleridir. Türk ve Oguz kabilelerinin ekonomik faaliyetlerinin temelinde göçebe hayvancılık vardı. Klyaştorıny, yazılı birçok kaynağa dayanarak Türklerin cevher madenciliği, metal eritme ve işleme konusunda da uzman olduklarını söylemektedir. Yazar, Türk yazıtlarında başka bölgelerden gelen “ipek, tarım aletleri, pamuklu kumaşlar, takılar” gibi ürünlerin kendi isimleriyle adlandırıldığını aktarmaktadır.²⁸⁹

Savaş ganimetleri esas olarak Türk aristokrasi sınıfını zenginleştirmişti, fakat hiçbir zaman göçebelerin ihtiyacını karşılayamamıştı. Çin, Türklerin ortağıydı. Türkler ve Çinliler arasında yapılan sınır ticareti, Çin’in Türkleri siyasi bir kontrol aracıydı.²⁹⁰

Sima Qian’a göre, Hun toplumunun ekonomisi ilkeldi. Hayvanları avlayarak askerlik eğitimi alırlardı. Klyaştorıny, Sima Qian’ın görüşüne katılarak Hun toplumunun ekonomisini “ilkel” olarak değerlendirmektedir. Arkeologlar, Transbaykal bölgesinde İvolga Nehri’nin Selenga ile birleştiği yerde Hun kasabasının izlerini keşfetmişlerdi. Bölgede yapılan çalışmalar sonucunda demir oraklara, taş öğütücülere, saban döküm kalıplarına ve bronz döküm izlerine ulaşmışlardı. Sürgülerin izlerinden Hunların saban demirlerinin küçük olduğuna ve toprağa sığ bir şekilde kazıldığına ulaşıldı. Bu da Hunların toprağı derinden sürmediklerine işaret ediyordu. Hunların birçok kasabası olmasına rağmen sert koşullar nedeniyle tarım gelişmemişti. Bundan dolayı kendi tahıl üretimleri halkın ihtiyacını karşılayamadı. Mısır ve arpa halka yetmiyordu. Hun kasabalarında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Hun nüfusunun 1.5 milyon kadar olduğu ortaya çıktı.²⁹¹

Göçebe hayvancılığın önem arz ettiği Hunlarda at çok önemliydi. Hun kurganlarında at iskeletleri bulunmuştu ve bu atlar Moğol atlarıydı. Hunların temel

²⁸⁸ S. G. Klyaştorıny, “Sotsialnoe Soderjanie Terminov Kul “Rab” i Kün “Rabınyä” v Drevnetürkskih Runičeskih Pamyatnikah”, s. 168, 170.

²⁸⁹ S. G. Klyaştorıny, “Rol Sogdiytsev v Ekonomičeskoj Jizni Türkskogo i Uygurskogo Kaganatov (VI-IX VV)”, s. 19-20.

²⁹⁰ S. G. Klyaştorıny, “Rol Sogdiytsev v Ekonomičeskoj Jizni Türkskogo i Uygurskogo Kaganatov (VI-IX VV)”, s. 20.

²⁹¹ S. G. Klyaştorıny, *Runičeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evrazijskih Stepey*, s. 123-124.

zenginlik kaynağı ise öküz, deve, koyun, keçi sürüleriydi. Hunların zirve döneminde her ailenin 19 baş sığırı vardı. Hunların çöküş döneminde ise 5-9 baş hayvanı olduğu düşünülmektedir.²⁹² Sığırlar aile malıydı. Her ailenin, boy topraklarının belirli bir kısmında otlatma hakkı vardı. Hunlar aile mülkünün bölünmemesine önem veriyordu. Hunlarda mal bölünmesi olmaması için, çok eşlilik mevcuttu. Baba öldükten sonra çocuklar üvey annelerini eş alabilirler, büyük veya küçük kardeş ölünce onun eşiyle evlenilirdi.²⁹³

2.12. Eski Türk Kozmolojisi

2.12.1. Eski Türklerde Evren Kavramı

Eski Türklerin uzay hakkındaki görüşleri yine onların metinlerinden ve yazıtlardan anlamaktayız. Klyaştorıny bu konu hakkında oldukça önemli noktalar üzerinde durmuştur. Ona göre eski Türk boylarında kozmoloji, arkaik makro kozmos kavramının uzamsal ve zamansal durumlarının oldukça farklılaşmış haliydi. Türklerin makro kozmos hakkında fikirlerinin ilk halkasını “dünyanın yaratılışı” oluşturur. İkinci halkayı “ortaya çıkma-büyüme-bozulma-ölüm” olarak döngüsel bir kozmolojik yapı oluşturur. Son halkayı ise başlangıçta Türk milletine düşman olan köşeli bir dünya modeli oluşturur.²⁹⁴

Türkler mekânlara duygusal özellikler de vermişti. Örneğin bir mekân yabancı, düşman ya da kurtarıcı olabilirdi. Dünyanın etnopolitik durumu fiziksel haritasıyla ilgiliydi ve her insan topluluğu kendi ülkesi ile ayrılmaz, duygusal bir bağlantıya sahipti. Bundan dolayı Klyaştorıny eski Türk Uygarlığını, yüksek dinamizme sahip, hareketli ve gelişmiş yapıları içeren karmaşık bir kültür sistemi olarak tanımlar.²⁹⁵

Türk runik yazıtlarında dünyanın yaratılışı ile insanların ortaya çıkışı eşzamanlı ifade edilmişti. İnsanların yaratılması ilk Türk kağanlarının saltanat dönemleri ile oldukça yakındı.²⁹⁶ Türk runik yazıtlarında gökyüzü uzayın bir parçasıydı ve “Kök Tengri” olarak adlandırılıyordu. Runik yazıtlarda dünyanın dörtgen olduğu, dörtgenin çevresinde Türkler ve düşmanları yaşamakta olduğu anlatılmıştır. Dünyanın kenarlarını belirlemek için “tört buluğ” ve “qop jayı ermiş” (dört bucak hep düşman imiş) ifadeleri kullanılmıştır. Uygur yazıtlarında da “buluğ”, “jynaq” (ülkelerin etrafını, yönünü

²⁹² S. G. Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 44.

²⁹³ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 124.

²⁹⁴ S. G. Klyaştorıny, “Predstavleniya Drevnih Türkov O Prostranstve”, *Pismennie Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Nauka, Moskva 1975, s. 29.

²⁹⁵ S. G. Klyaştorıny, “Predstavleniya Drevnih Türkov O Prostranstve”, s. 29-30.

²⁹⁶ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 180.

belirlemek için) ve “buluğ jygaq barca bütürü qarardy” (dünya ülkeleri köşe bucak kasvete büründü) cümlelerine yer verilmiştir.²⁹⁷

Klyaştorıny'e göre, denizlerle çevrili dörtgen düz dünya modeli, Türk mitolojisinde pek özgün değildi. Orta Asya ve Sibiry'a da bilinen bu inanış biçimi eski çağ toplumları arasında yaygın bir inanış biçimiydi. Klyaştorıny, yazıtlarda bu modelden bahsedilmesini eski Türk toplumunun kültürel bağlarının çok çeşitli olmasıyla ilgili olduğunu vurgulamaktadır. Yer su bir düzlem olarak, dağ sistemi ise dikey olarak algılanıyordu.²⁹⁸

2.12.2. Eski Türklerin Zaman ve Mekân Kavramı

Eski Türkler arasında zaman kavramına değinen Klyaştorıny, Türklerde astronomik bir takvimin bulunmayışına dikkat çeker. Türklerin zaman kavramını “çimlerin yeşillenmesine göre” belirlendiğini aktarır. I. Türk Kağanlığı döneminde dikilen Bugut anıtına göre, Türkler tarafından 12 yıllık döngüsel bir takvim kullanılıyordu. Ayrıca yazıtta tavşan yılından bahsedilmektedir. Yapılan incelemeler sonrası araştırmacılar tavşan yılının 571 yılına denk geldiğini hesapladı. İşbara Kağan'ın mektupları da aynı takvime göre tarihlendirildi.²⁹⁹

Klyaştorıny, I. Türk Kağanlığı'na ait olan Bugut Yazıtı'nın Türklerin kullandığı “12 Hayvanlı Türk Takvimi” hakkında ilk bilgi veren kaynak olduğunu belirtmektedir. Bugut Yazıtı'ndan bir buçuk asır sonra yazılan runik yazıtlarda 12 hayvanlı takvim sistemi korundu, hatta bazı durumlarda olayların ayları ve günleri bile eksiksiz bir şekilde belirtildi.³⁰⁰

Türklerin devlet takvimi olarak kullandığı “12 hayvanlı Türk takvimi”, güneş yılı esaslıydı. Fakat bir bireyin yaşı takvim ile hesaplanmıyordu. Yazıtın kahramanının yaşına göre olaylar tarihlendirilmekteydi. Bu tarihlendirme yöntemi ise Orhun bölgesindeki yerleşim yerlerinde ve arkaik Yenisey yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır.³⁰¹

Eski Türk devletlerinde doğrusal bir zaman hesabının varlığı ile nicel özellikler siyasi olarak bazı dönemlerle kanıtlanabilir. Klyaştorıny, bu duruma örnek olarak Türklerin Tang İmparatorluğu'na tâbi oldukları dönemin kesin olarak belirtildiği üzerinde durur. Taryat anıtlarında Uygur şehzadeleri ile Yağlakar boyunun saltanat dönemi doğru

²⁹⁷ S. G. Klyaştorıny, “Eski Türk Abidelerinde Mitolojik Konular”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/4 (2020), s. 501.

²⁹⁸ S. G. Klyaştorıny, “Eski Türk Abidelerinde Mitolojik Konular”, s. 501-502.

²⁹⁹ S. G. Klyaştorıny, “Predstavlenie O Vremeni v Drevnetürkskih Pamyatnikah”, *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Nauka, Moskva 1977, s. 63.

³⁰⁰ S.G. Klyaştorıny, “Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii”, s. 116-117.

³⁰¹ S. G. Klyaştorıny, “Predstavlenie O Vremeni v Drevnetürkskih Pamyatnikah”, s. 64.

şekilde aktarılmıştı. Böylece sabit bir doğrusal kronoloji sayesinde tarih yazım geleneği oluşmuştu. Bu döngüsel ve kişisel kronoloji sistemi runik yazıtlara da yansdı.³⁰²

2.13. Eski Türk Dini, İnançları ve Kurganları

2.13.1. Eski Türk Dini ve İnançları

Din, tarih boyunca insanların yaşamlarının bir parçası olmuştur. Toplumların şekillenmesinde önemli bir faktör olan din olgusunun insan hayatına etkisi fazladır. Türkler çok zengin kültürel mirasa sahip bir millettir. Asya, Avrupa, Uzak Doğu, Orta Doğu ve Anadolu gibi geniş bir coğrafyaya yayılarak devletler kurdular. Yaşadıkları bölgenin kültürleriyle etkileşim haline giren Türkler birçok din ile tanıştılar. Oluşan yeni şartlar sayesinde inançlara yeni anlamlar yükleyerek kültürel birliğin sağlanmasına katkıda bulundular. Kendi dinleri Tengricilik başta olmak üzere Hristiyanlık, Budizm, Maniheizm, Musevilik ve İslamiyet Türklerin inandığı dinler arasındadır.

Klyaştorıny, runik yazıtlar ve arkeolojik malzemeler sayesinde Türklerin dinleri ve inanışları hakkında daha doğru sonuçlara ulaşıldığını belirtmektedir. Ayrıca yabancı kaynaklarda da Türklerin inançları hakkında bilgi mevcuttur.

Eski Türk boyları arasında Gök Tanrı, Budizm ve Maniheizm dinleri önemlidir. Türk halkları arasında en köklü ve en çok inanılan din sistemi Gök Tanrı dini olmuştur. Budizm ve Maniheizm dinlerinin izlerini Uygurlarda görmekteyiz. Özellikle Maniheizm dininden etkilenen Uygurların kültürel ve mimari yapılarında Maniheizm etkisi görülmektedir.

Türklerin dinî inanışları hakkındaki bilgileri yazıtlardan, arkeolojik malzemelerden, dönemin kaynaklarından ve sözlü gelenekten öğrenmekteyiz. Klyaştorıny, runik yazıtların Yenisey Kırgızları, Oğuz ve Doğu Türkistan Türk kabileleri ile Moğol kabilelerinin inançları hakkında bilgi verdiğini belirtmektedir.³⁰³

Klyaştorıny, Hunlarda Gök, Ay ve Güneş'in saygı duyulan cisimler olduğunu belirtmektedir. Hunlarda ve Uygurlarda şimşek ve yıldırım kutsaldı. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Hunlar, yıldırımın düştüğü yerde kurbanlar kesiyordu ve tahtalardan putlar yapıp tapıyorlardı. Ayrıca Hun panteonunun belirgin özelliklerinden biri de “Yol Tanrısı” olarak adlandırılan tanrının varlığıydı. Hunlarda “Alt Dünya” tanrıları hakkında ise bilgi mevcut değildir.³⁰⁴

³⁰² S. G. Klyaştorıny, “Predstavlenie O Vremeni v Drevnetürkskih Pamyatnikah”, s. 64-65.

³⁰³ S. G. Klyaştorıny, “Eski Türk Abidelerinde Mitolojik Konular”, s. 500.

³⁰⁴ S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 266-267.

Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında dünyanın yaratılış efsanesine yer verilmiştir. Fakat yazıtlarda bir yaratıcıdan bahsedilmemişti. Klyaştorıny, VII. yüzyıl Bizans tarihçisi Teofilakt Simokata'nın "Türkler sadece yer ve göğün yaratıcısına ibadet ederlerdi." alıntısıyla büyük bir varlığa inancın olduğunu vurgulamıştır. Mavi kubbeli çatı "gökyüzü", yaşanılan dünya ise "yağız toprak" olarak adlandırılmıştı. Bu bağlamda Türklerin dini buna göre şekillenmişti.³⁰⁵

Klyaştorıny, konuyla ilgili çalışmasında farklı bilim adamlarının görüşlerine yer vermektedir. G. Doerfer'e göre, eski Türk dini "Totemcilik", "Şamanizm" ve "Tengricilik" olarak üçe ayrılıyordu. Orhun stelleri üstünde "Tanrıça Umay, Iduk, Yer Sub" adında üç tanrının ismi yer almaktadır. İ. V. Stebleva, eski Türk inanışındaki tanrıları bir düzene yerleştirmişti. En üst düzeyi "Tengri", bir sonraki "Tanrıça Umay", üçüncü düzeyi "Yer Sub", en son düzeyi ise "Atalar kültü" oluşturuyordu. Sibiryaya ve Orta Asya teolojisinin kendine özgü bir sınıflandırma sistemi olduğunu söyleyen Klyaştorıny, "Yukarı", "Orta" ve "Alt" dünyalarda tanrıların ve ruhların olduğunu belirtmektedir. "Yukarı", "Orta" ve "Alt" olarak üçe ayrılan ve "Üç Dünya" olarak adlandırılan bu sistem yalnızca Türk inanışlarında değil, Moğol ve Tunguz inanışlarında da önemli bir yer tutmaktaydı.³⁰⁶

Klyaştorıny için eski Türk dinî metinlerindeki göz kamaştırıcı kişilik, Erlik Han idi. Eski Türk mitolojisine ve eski Türk metinlerine göre, alt dünyada Erlik Han yaşıyordu. VIII.-X. yüzyıllardaki Budist çeviri metinlerinde Erlik Han, yer tanrısı olarak anılıyordu. Klyaştorıny'e göre, onu diğer tanrılardan ayıran özellik, ismiydi. "Erlik", Türkçe kökenli bir isimdi. Erlik Han, alt dünyanın ve ölümler diyarının efendisiydi. Erlik Han hem ölüm habercisi gönderen hem de insanları ayıran tanrıydı. İnsanların yaşam süresini belirleyen Erlik, onların yaşamlarına son verip ruhlarını alıyordu. Runik yazıtlarda da Erlik Han'ı görmek mümkündür. Altın Köl-I yazıtında "Biz dört soylu idik. Erklig bizi ayırdı. Çok yazık!" şeklinde Erlik Han'ın ölümler diyarının efendisi olduğuna yer verilmişti.³⁰⁷

Orta dünyanın başlıca tanrısı ise Yer ve Su'dur. Klyaştorıny, Hunlarda su ve toprak faktörlerinin kutsal olduğuna değinmektedir.³⁰⁸ Orhun yazıtlarında Yer ve Su tanrısıyla ilgili herhangi bir ifadeye yer verilmemişti. Fakat yabancı kaynaklar Türk

³⁰⁵ S. G. Klyaştorıny, "Eski Türk Abidelerinde Mitolojik Konular", s. 500-501.

³⁰⁶ S. G. Klyaştorıny, "Eski Türk Abidelerinde Mitolojik Konular", s. 502.

³⁰⁷ S. G. Klyaştorıny, "Eski Türk Abidelerinde Mitolojik Konular", s. 502-503, 505.

³⁰⁸ S. G. Klyaştorıny, "Stepnaya İmperiya Türkovi i Yeye Nasledniki", s. 266.

boylarının toprağa ilahiler söylediğinden, toprağa ve suya kurban sunduklarından bahsetmektedir.

2.13.1.1. Tengricilik (Gök Tanrı) Dini

G. Doerfer'e göre eski Türk dini "Totemcilik", "Şamanizm" ve "Tengricilik" olarak üçe ayrılıyordu. Türkler tanrını "Tengri" olarak adlandırmıştı. Klyaştorını, Tengri dininin tek tanrıçılık inancına yakın olduğunu söylemektedir. Eski Türk inancına göre Tengri, insanın kaderini belirliyordu. Dünya üzerinde olup biten her şeyi izliyordu. Türk kağanlarına güç ve bilgelik, halkına güçlü bir kağan veriyordu. Kağanlara karşı çıkanları ve günah işleyenleri cezalandırıyordu. Göktürk kağanlarının da devlet işlerinde Tengri'ye yöneldikleri mezar stellerinde yazılmaktadır.³⁰⁹

Yukarı dünyada "Tengri" yaşıyordu. Tanrıça Umay ise doğurganlığın simgesiydi. Yeni doğmuş bebekleri koruyordu. Türk kağanları Tengri'ye, kağan eşleri de Umay'a benzetilirdi. Umay Hatun, eski Uygur metinlerinde "edgölüg Uma-qatun", günümüz Türkçesiyle "Hayırsever Umay Hatun" olarak ifade edilirdi. Klyaştorını, Hristiyan bir gözlemcinin eserinde Hunlarda tanrıçaya saygı duyulduğunu yazdığını belirtmektedir. Yazar, Hunlardaki Tanrıça ile Tanrıça Umay arasındaki bağlantı olduğunu aktarmaktadır.³¹⁰

Türklerin bir diğer tanrısı ise "Yol Tengri"dir. İrk Bitig'de "ala atlyy jol tenri" ve "qara (atlyy) jol tenri" olarak iki cümle bulunmaktadır. Bunların çevirisi "Yolların Tanrısı alaca at üstünde" ve "Yolların tanrısı yağız (at) üstünde" şeklinde çevrilmiştir. M. Kagankatwatzi, VII. yüzyılda Batı Türkleri arasında bazı yol tanrıalarının olduğunu belirtmiştir. Hatta Klyaştorını, yol tanrısının Batı Türkleri arasında baş tanrı kabul edildiğini aktarmaktadır.³¹¹

Budist öncesi Tibet edebiyatının yaygın türlerinden biri de şaman ritüel ve kehanet kitaplarını anlatan metinlerdi. Bin Buda Mağarası'nda bulunan kehanet kitaplarının birinde eski Tibet ve komşu topraklarının yarı efsanevi listeleri bulundu. Korunmaya alınan bu kataloğun bir parçasında "Yol-Tengri" adı verilen Türklerin tanrısının adı da geçmekteydi. Buna ilaveten Bin Buda Mağarası'nda bulunan ve IX. yüzyıla ait olduğu düşünülen Türk kehanet kitabında "Yol Tengri" adı görülmekteydi. Bundan dolayı

³⁰⁹ S. G. Klyaştorını, "Eski Türk Abidelerinde Mitolojik Konular", s. 502-506.

³¹⁰ S. G. Klyaştorını, "Stepnaya İmperiya Türkovi i Yeye Nasledniki", s. 266.

³¹¹ S. G. Klyaştorını, "Eski Türk Abidelerinde Mitolojik Konular", s. 506-507.

Klyaştorıny, Tibetlilerin Türklerin devlet kültürüne dair bilgilerinin olduğunu vurgulamaktadır.³¹²

Bin Buda Mağarası'nda bulunan eski Türk kehanet kitabında iki tane “Yol Tanrısı”ndan bahsedilmektedir. Yol tanrısından ilki, kişiye kut veriyordu. Diğer yol tanrısı ise halk arasında egemenliği mümkün kılabiliyor ve Tengri'nin elçileri ile buyruğunu yerine getiriyordu. Bundan dolayı Klyaştorıny, Irk Bitig'de bahsedilen “Yol Tengri”yi “üst ve alt dünyaları birbirine bağlayan Tengri'nin akrabaları olan küçük tanrılar” olarak tanımlamaktadır.³¹³

Proto-Bulgarlar tanrısı “Tangra” olarak adlandırmaktaydı. Orta Asya ve Proto-Bulgarların tanrısının adı hakkında ortak kökenlerin olduğu açıktır. Fakat yakınlık dereceleri hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Klyaştorıny'e göre, “Tangra” ve “Tengri” sözcüklerinin benzerlikleri genetik bağlarla açıklanabilirdi. Fakat özellikle Tuna Bulgarları hakkında bilgiler yetersiz olmasından dolayı panteon açıklanamamaktadır.³¹⁴

2.13.1.2. Maniheizm Dini

Uygurların Maniheizm ile tanışmasında Soğdluların rolü çok büyüktü. Turfan bölgesinde bulunan Maniheist el yazmaları Soğdluların Maniheizm misyonundaki önemini göstermektedir.³¹⁵ Klyaştorıny, Uygurların Maniheizm dinini resmî olarak kabul etmeden önce bu dinin Doğu Türkistan ve Yedisu bölgesinde Türk nüfusu arasında yayıldığına değinir.³¹⁶

Uygurların Maniheizm'i kabul etmesi hakkında yazıtlarda önemli detaylar mevcuttur. Tes, Karabalgasun, Sevrey yazıtlarında Maniheizm izlerini görmekteyiz. Karabalgasun Yazıtı'nın Çince versiyonunda 762 yılında Çin'e yapılan sefer sonucunda Maniheizm'in kabul edildiği aktarılmıştır. Hemen ertesi sene başkente dönen Böğü Kağan ülkesindeki din adamlarından Çin'de yaşayan Soğdluları getirmesini istemiştir. Sevrey Yazıtı'nın Soğdca versiyonunda da Böğü Kağan'ın yoldaşlarının Maniheist Soğd kökenli olduğundan bahsedilmektedir.³¹⁷

Klyaştorıny, Böğü Kağan'ın Maniheizm'i neden kabul ettiğini, yeni bir dinin kabulü için nerede ve ne zaman hangi şartlar doğrultusunda karar verdiği soruları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Araştırmacılar Uygur Maniheist metinlerin bu anlamda

³¹² S. G. Klyaştorıny, “İz Drevnetürkskogo Panteona”, *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kultury Narodov Vostoka*, Nauka, Moskva 1981, s. 98.

³¹³ S. G. Klyaştorıny, “İz Drevnetürkskogo Panteona”, s. 99.

³¹⁴ S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 263.

³¹⁵ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 21.

³¹⁶ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 299.

³¹⁷ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 265.

önemli olduğu üzerinde durur. Uygur metinlerinin ve el yazmalarının verdiği bilgiye göre, Çin'deki isyancılar ile savaşmak için gelen Uygurlar arasında Maniheist vaazlar veriliyordu. Bu vaazlar sonucunda Böğü Kağan ve birçok Uygur Maniheizm'den etkilendi. 762-763 yıllarında Uygurlar arasında Maniheizm dini yayılmaya başladı. Fakat Uygurlar arasında Maniheizm dinini kabul etmeyen kalabalık bir grup da vardı.³¹⁸

Klyaştorıny, bir el yazmasının verdiği bilgilere göre, Böğü Kağan'ın Maniheizm'i kabul ettikten sonra pişman olduğunu, bu inançtan vazgeçtiğini ve halkın desteğini yeniden aldığını aktarır. Fakat kısa bir süre sonra Böğü Kağan ikinci kez Maniheizm'i kabul etmişti. Karabalgasun Yazıtı'nın verdiği bilgiye göre, Böğü Kağan'ın Maniheizm dinine geri dönmesi 7-8 sene içinde gerçekleşti.³¹⁹

Maniheist misyon, Soğdlu Maniheist tüccarların faaliyetleri ile bütünleşmekteydi. Ticarî ve malî işlemler Soğd-Maniciler ile manastır hiyerarşisi tarafından yürütülüyordu.³²⁰

2.13.1.3. Budizm Dini

Budizm, Türk devlet ve boyları arasında ilk olarak Doğu Türkistan bölgesinde ortaya çıkan geç Hun eyaletlerinde (IV.-V. yy) karşımıza çıkmaktadır. Moğolistan'da Türk Budist toplulukları VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Budizm dinini kabul etmişlerdi. Özellikle Türk Kağanlığı ve Uygur Devleti, Budizm dininden etkilendiler.³²¹

Budizm hakkında da önemli hususlar üzerinde duran Klyaştorıny, Budizm'in kabulü konusunda ilk adımın Mukan Kağan döneminde atıldığını, Taspar Kağan döneminde de siyasi ve kültürel olarak uygun ortamın sağlandığını aktarmaktadır. Hatta Taspar Kağan döneminde bazı sutralar Türkçeye çevrildi ve yazıya geçirildi. Fakat Türk Kağanlığı'nda Budizm hiçbir zaman devletin dini olarak kabul edilmedi.³²² Moğolistan topraklarında Budizm dinini bir devlet dini olarak ortaya çıkmasını ele alan ilk kitabe Bugut Yazıtı'dır. Bugut Yazıtı'ndan Taspar Kağan'ın karargahında bir Budist sanghanın kurulmasını istediğini öğrenmekteyiz.³²³

Budizm dininin Uygur boyları arasında yayılması da oldukça erken tarihlerde gerçekleşti. Uygur Devleti'nde yaşayan boylar arasında VII. yüzyılın ikinci yarısında

³¹⁸ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 272.

³¹⁹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 273.

³²⁰ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 298.

³²¹ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostočnogo Turkestana", *Rossiyskie Ekspeditsii v Tsentralnuü Aziyü v Kontse XIX- Naçale XX Veka/Sbornik Statey*, İzdatelstvo Slaviya, St. Peterburg 2008, s. 56.

³²² S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostočnogo Turkestana", s. 57.

³²³ S. G. Klyaştorıny, "Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii", s. 118.

Budizm yayılmaya başlandı. Uygur hükümdarı Böğü Kağan tarafından Maniheizm'in kabul edilmesine kadar, Uygur boyları arasında Gök Tengricilik ve Budizm önemini korudu. Kimek ve Kırgız boylarında da Budizm inancının izleri görülmektedir.³²⁴

Klyaştorıny, Budizm'in Türkler arasında diğer dinlerden önde olduğunu fakat çok uzun soluklu olmadığını belirtir. Budizm, Türklerin yaşadığı bölgede devlet dini olarak kabul edilmedi. Yalnızca Uygurlar devlet dini olarak Maniheizm'i kabul etmişlerdi.³²⁵

2.13.2. Eski Türk Kurganları

Kurganlar, İslamiyet öncesi Türk tarihinin mezar yapılarına verilen isimdir. Fakat kurganlar yalnızca bir mezar yapısı değildi. Yaşar Çoruhlu'ya göre kurganların ortaya çıkmasında insanı toprağa gömme geleneği vardı. Kurganın ortaya çıkması ilk olarak toprağa açılan çukur ile başladı. Daha sonra bu mezar yapıları genişledi ve büyüdü. Defin odaları oluşturularak içine değerli eşyalar ve ölünün atları konulmaya başladı. Bu mezar odalarını korumak için en yukarıya toprak ve taş yığını örtüldü.³²⁶

Bozkır kültürünün bir parçası olan kurganlara en çok Asya ve Avrasya bölgesinde rastlamaktayız. Fakat kurganların kapsadığı alan itibariyle en çok Altay bölgesinde çalışmalar yapıldı. Yapılan çalışmalar sayesinde kurganların gelişimi İç Asya kültürü ile yakından bağlantılıydı.

2.13.2.1. İskit Kurganları

İskitler ile diğer Türk devletlerinde kurganlar ve ölü gömme gelenekleri oldukça benzerlik göstermektedir. Klyaştorıny, İskitlerin cenaze törenlerindeki ritüellerinin Hint-İran gelenekleri ile bağlantılı olduğunu ve onlardan etkilendiklerini aktarmaktadır. İskitlere ait kurganlarda yapılan çalışmalar sonucunda İskit toplumunun homojen bir yapıya sahip olmadığını belirten Klyaştorıny, İskitlerde soylular ile halk mezarları arasında farklılıkların olduğunu belirtmektedir. Sıradan halk toprak mezara gömülüyordu. İskit hükümdarları ve soyluları ise özenle hazırlanan mezarlara gömülüyordu. Çeşitli aromalar sürülen hükümdar naaşı, hâkimiyet altında olan kabilelerin topraklarında gezdiriyordu. Daha sonra hükümdar naaşı ile hükümdarın atları dört köşeli kurganlara gömülüyordu. Ayrıca bazı kurganlarda hükümdarın yardımcılarının iskeletlerine de rastlanıldığı belirtilmektedir.³²⁷

³²⁴ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostočnogo Turkestana", s. 57.

³²⁵ S. G. Klyaştorıny, *Runičeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 299.

³²⁶ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2019, s. 67-68.

³²⁷ S. G. Klyaştorıny, "İskit Çağı", s. 55.

Klyāştorny, İskit kurganlarına sıradan eşyaların konulmadığını, silahların ve ritüellerde kullanılan kapların oldukça önem taşıdığını belirtmektedir. Bu önemli eşyalar üzerine hayvanlar ve efsanevi varlıklar resmedildi ve bunlar İskit hayvan sanatının üslubunu oluşturdu. Nitekim İskit kültüründe at çok önemliydi ve diğer birçok hayvan gibi sanat eserlerinde de kullanıldı. Yırtıcı hayvanlar ise savaş sahnelerinde resmedildi. Klyāştorny, İskitlerin resim sanatını “iyiliğin galip geleceği iyilikle kötülüğün mücadelesini ve ebedî hareketliliği yansıtan” olarak değerlendirmektedir.³²⁸

Klyāştorny, Ön Asya’daki eserler arasında özellikle İran’ın Saggız şehrinde bulunan İskit mezarını örnek vermiştir. Bu bölgenin hem İskit hem de Kimmer akınlarına uğradığını belirten yazar, bulunan Saggız Hazinesi’nin çok zengin bir define olduğunu vurgulamaktadır. İskit sanatının oluşması için bütün koşullar sağlandığı bu yerde başka kültürlerin de izleri mevcuttu.³²⁹

Klyāştorny, yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda İskitlerin Issık Göl kıyısında ve Çu Nehri vadisinde tören yaptıkları kutsal mekânlarının izlerine rastlandığını aktarmaktadır. Törenlerde kurban kestikleri hayvanların etlerini pişirmek için bronz kaplar kullanıyorlardı. Kurban olarak kestikleri hayvanın derisi ile kemiklerini de ayırıyorlardı.³³⁰

2.13.2.2. Hun Kurganları

Klyāştorny, Türk kültüründe Hun kurganlarının farklı bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir. Özellikle Pazırık Kurganı’nı bu anlamda bir baş yapıt olarak görmektedir. Yazar “Hunlar Mongoloid olabilir mi?”, “Pazırık kurganından çıkarılan insan yüzü tasvirleri, Hunların yüz hatları hakkında ipucu verebilir mi?” soruları üzerinde durmuştur. Klyāştorny, kurganlardan elde edilen antropolojik malzeme sonucunda Hunların, Mongoloid özellikler taşıdığını belirtmektedir. Özellikle Pazırık Kurganı’ndan çıkarılan yüz tasvirlerinin bu görüşü desteklediğini açıklamaktadır. Ünlü Çinli savaşçı Huo Qubing’in mezarının Zoltan Takacs tarafından incelenmesi sonucunda Hunların yüz tasvirleri hakkında önemli bilgiler elde etmekteyiz. Klyāştorny, bu mezarı incelemesinden sonra tasvir edilen Hun yüzlerinin Pazırık Kurganı’ndakilere benzediğini ve Mongoloid izler taşıdığını ileri sürmektedir.³³¹

³²⁸ S. G. Klyāştorny, “İskit Çağı”, s. 54-55.

³²⁹ S. G. Klyāştorny, “İskit Çağı”, s. 55.

³³⁰ S. G. Klyāştorny, “İskit Çağı”, s. 56.

³³¹ S. G. Klyāştorny, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 41.

2.14. Eski Türk Mitolojisi

Toplumların inandıkları tanrıları, kahramanları, olay örgülerini öğrenmek ve kültürel mirasın ana hatlarını çizebilmek için mitoloji önem arz etmektedir. Her toplumun kendine özgü mitoloji kültürü bulunmaktadır. Eski Türk mitolojisinde de birçok tanrı, tanrıça, kahraman ve olay örgüsü mevcuttur. Bu mitolojik unsurları Türk, Çin, Bizans, Ermeni gibi birçok kaynaktan öğrenmekteyiz.

Klyaştorıny, runik metinlerde korunan eski Türk mitolojisi hakkındaki bilgilerin yetersiz olduğunu, bundan dolayı birçok yabancı kaynağın bu anlamda önem arz ettiğini aktarmaktadır. Yazar, Türk mitolojisini altı mitolojik olay örgüsüne ayırarak incelemenin mümkün olduğunu belirtmektedir. Bu sınıflandırmayı şu şekilde aktarmaktadır:

1. Kozmogoni

1.1. Dünyanın Yaratılışı ve Düzenlenmesine Dair Mit

1.2. Kozmik Felakete Dair Mit

2. Panteon ve Toplum

2.1. Tanrılar ve İlahi Güçler Hakkındaki Mitler

2.2. Devletin İlahi Yaratılışı ve Kağanların Göksel Doğuşu Miti

3. Şecere

3.1. Türk Boyunun Kökeni Hakkındaki Mitler

3.2. Akraba Boyların Kökeni Hakkındaki Mitler³³²

2.15. Eski Türk Sanatı

2.15.1. Eski Türk Balbaları

Orta Asya bölgesinin uçsuz bucaksız bozkırında insan şeklinde yapılmış balballar (heykeller) geçmişin en güzel tanıkları olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihî süreç içerisinde balballar gizemlerini korumuşlardı. Mezarların yakınlarında ve kültür merkezlerinde bulunan bu dikili taşlar birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bunlardan biri de ünlü Türkolog Klyaştorıny'dir.

³³² S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskaya Mifologiya. K Postanovke Problemi", *Pismennye Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Moskva 1979, s. 91-92.

Yapılan arkeolojik kazılarda erken dönem Türk kültürüne ait mezar külliyelerinde “balbal” olarak adlandırılan heykeller bulundu. Bu balballar mezar külliyesinde ve kült merkezlerinde insanların cenaze törenine katılıyormuş gibi yapılan dikilitaşları andırmaktadır. Türk kağan mezar kompleksinin ana unsurlarını tapınak, balbal ve stel oluşturmuştur.³³³

Klyaştorıny, Türk yazıtların çevresinde balbalların oldukça az olduğuna dikkat çekmektedir. Yazara göre, “balbal” olarak adlandırılan bu taş sütunlar mezar kompleksinde uzun sıra halinde diziliyordu ve gömülü savaşçının öldürdüğü düşmanları sembolize ediyordu.³³⁴ Örneğin, İhe-Hanın Nur Yazıtı’nın kahramanının ölümünden sonra birçok balbal dikildi. Klyaştorıny, özellikle Türk aristokrasinin mezar külliyelerinde uzun balbal zincirleri olduğu üzerinde durmaktadır. İhe-Hanın Nur, İhe Aşete, Uybat Yazıtı’nda bu taş heykeller hakkında bilgiler verildiğini aktarmaktadır.³³⁵

2.15.2. Bediz Sözcüğü

Klyaştorıny’nın üzerinde durduğu bir diğer konu ise, eski Türk runik yazıtlarında ve metinlerinde ortaya çıkan “Bediz” kelimesi ve anlamıdır. Klyaştorıny, “bediz” sözcüğünün “süslemek”, “bir yapıyı süslemek”, “sanatsal olarak düzenlemek” anlamına geldiğini aktarmaktadır. Bedizci ise, “sanatçı”, “usta” anlamlarına gelmekteydi. Hatta “Bediz” teriminin anlamı hakkında daha fazla ayrıntı vermektedir. Buna göre, eski Türk runik yazıtlarında geçen “bediz” sözcüğü “oyma”, “süsleme”; eski Uygur metinlerinde ise “süsleme”, “imge”, “resim” gibi anlamlara geliyordu.³³⁶

Özellikle runik metinlerde geçen “bediz” kelimesinin metinlerin ve mezar komplekslerinin karşılaştırılması ile belirlenebilirdi. Kül Tigin, Bilge Kağan ve Küli Çor onuruna yazılan kitabelerde “bediz” terimi “süslemek”, “oyma süslemeler” ve “heykel süslemeler” anlamına gelmektedir. Kül Tigin ve Bilge Kağan’ının cenaze mabetlerinin inşası söz konusu olduğunda “bediz” sözcüğü bir tür “mimari yapı” olarak

³³³ S. G. Klyaştorıny, “Hram, İzvayaniya i Stela Drevnetürskom Pogrebalnom Obryade. Svidetelstva Runiçeskih Tekstov”, *Pismennie Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1974, s. 68.

³³⁴ S. G. Klyaştorıny, “Hram, İzvayaniya i Stela Drevnetürskom Pogrebalnom Obryade. Svidetelstva Runiçeskih Tekstov”, s. 69.

³³⁵ S. G. Klyaştorıny, “Hram, İzvayaniya i Stela Drevnetürskom Pogrebalnom Obryade. Svidetelstva Runiçeskih Tekstov”, s. 70.

³³⁶ S. G. Klyaştorıny, “Hram, İzvayanie i Stela v Drevnetürkskih Tekstah (K İnterpretatsii İhe-Hanın-Norskoy Nadpisi)”, *Türkologičeskiy Sbornik 1974*, Nauka, Moskva 1978, s. 245.

kullanılmıştı.³³⁷ Sonuç olarak runik metinlerde geçen “bediz” terimi cenaze töreninin sahibi olan kişinin heykeli veya kabartmasını ifade ediyor olabilirdi.³³⁸

2.15.3. Tamgalar

Tamga başta Türk ve Moğol kültüründe kullanılmakla beraber Orta Asya göçebe toplumlarda yaygın olarak kullanılan bir simgedir. Klyaştorıny, tamganın anlamsal gelişiminin sığır mülkiyetinin ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Birçok Türk lehçesinde bu terim “mülk alameti” olarak geçmektedir. Türk tarihinin en eski anıtlardan biri olan Yenisey yazıtlarında da tamgaların kullanıldığı görülmektedir.³³⁹

Eski Türk geleneğinin bir parçası olan tamgalar hakkında birçok kaynak bilgi vermekteydi. Bu kaynaklar eski Türk geleneğini korunduğuna ve tamgaların boy mülkü olarak kullanıldığını yazmaktadır. Örneğin Kaşgarlı Mahmud eserinde Oğuz boylarının tamgaları hakkında bilgi vermiştir. Klyaştorıny’e göre tamgalar, basit bir mülkiyet işareti değildi. Tamgalar, bir ailenin veya bir boyun evrensel bir sembolü olarak görülüyordu.³⁴⁰

Tamgaların izlerini birçok yazıtta görmekteyiz. Örneğin Terhin Yazıtı ve Selenga taşında yönetici boyun tamgaları mevcuttu. Klyaştorıny Tes Irmağı vadisinde tamgaların ortaya çıkışının araştırılması gerektiğini, runik yazıtlarda bunlarla ilgili bilginin ve bazı sembollerin olduğunu aktarmaktadır.³⁴¹

Görüldüğü gibi Klyaştorıny Türk devletleri ve boyları, siyasi ve askerî yapıları, Türk kültürü ve inanç sistemi hakkında araştırmalar yaparak Türk tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. İskitler, Asya Hunları, Türk Kağanlığı, Uygurlar ve diğer Türk devlet ile boyları hakkında fikirlerini her zaman dile getirmiştir. İslam öncesi Türk tarihine ait yazılı kaynakların az olması ve arkeolojik malzemelerin yorumlarının zorluğu nedeniyle Klyaştorıny Türkçe konuşan halkların en genel dönemlerine değinmiştir. Türk, Çin ve Rus kaynaklarından yararlanarak Türk tarihini bir bütün olarak incelemiştir.

Klyaştorıny Hun, Türk Kağanlığı, Uygur, Kıpçak, Hazar, Bulgar, Türkiş gibi Türk tarihinin kadim devletleri hakkında çalışmalarında kendi fikirlerine yer vermektedir. Özellikle İskit, Hun ve Uygur devletleri hakkında önemli noktalara değindiğini görmekteyiz. Ayrıca Türk tarihinin önde gelen isimleri üzerinde de durmaktadır. İstemi

³³⁷ S. G. Klyaştorıny, “Hram, İzvayaniya i Stela Drevnetürskom Pogrebalnom Obryade. Svidetelstva Runičeskih Tekstov”, s. 68.

³³⁸ S. G. Klyaştorıny, “Hram, İzvayanie i Stela v Drevnetürkskih Tekstah (K İnterpretatsii İhe-Hanın-Norskoy Nadpisi)”, s. 249.

³³⁹ S. G. Klyaştorıny, “Drevnetürskaya Nadpis Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena”, *Strani i Narodi Vostoka*, Nauka, Moskva 1980, s. 92.

³⁴⁰ S. G. Klyaştorıny, “Drevnetürskaya Nadpis Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena”, s. 92-93.

³⁴¹ S. G. Klyaştorıny, “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, p. 138.

Yabgu, İleriş Kağan, Tonyukuk, El Etmiş Bilge Kağan gibi Türk tarihinin önde gelen kağanları ve devlet adamları hakkında da araştırmalar yapmıştır.

Klyaşorniy'in Türk tarihine en büyük katkılarından biri de Uygur tarihi ve kültürü hakkındaki araştırmalarıdır. Yazar Uygur tarihini geniş bir perspektiften inceleyerek siyasi tarihini dönemlere ayırarak ele almıştır. Ayrıca Maniheizm dininin Türk kültürü üzerindeki etkilerine de çalışmalarında yer vermiştir. Özellikle Türk Maniheist dininin ve manastırlarının Türk yazılı kültürü üzerindeki etkisine değinerek Türk kültürünün gelişimine değinmiştir.

Klyaşorniy çalışmalarında Türk siyasi ve askerî tarihine önem vermekle beraber kültür tarihine de ağırlık vermiştir. Türk mitolojisi, Türklerin dinleri ve inanç sistemleri, Türk kurganları, Türk kozmolojisi, Türk sanatı ve tamgaları, Türklerde kölelik gibi birçok konuyu ele almıştır. Bu anlamda en dikkat çekici araştırmalarından biri de Türklerde Yol Tengri adında bir tanrıdan bahsetmesidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KLYAŞTÖRNIY VE TÜRK YAZILI KÜLTÜRÜ

Konargöçer bir yaşam şeklini benimseyen ve yüzyıllar boyunca hayatlarını bu şekilde devam ettiren Türklerden günümüze birçok yazılı kaynak ulaşmıştır. Türk Kağanlığı, Uygur, Türkiş, Kırgız gibi Türk topluluklarına ait runik yazıtlar ve el yazmaları Türk kültürünün en önemli kaynaklarıdır.

Kadim Türk tarihi kültürünün araştırılmasında ve incelenmesinde büyük emekler veren Klyaşörnıy birçok yazıtın bilim dünyasına kavuşması ve Türklerin kültürel geçmişini ortaya koymak için Sibiry, Moğolistan, Kazakistan, Çin gibi birçok ülkede çalışmalarda bulundu. Klyaşörnıy bu saha çalışmaları sırasında Türklerin hayat tarzında bozkırın etkisine tanık oldu. Bundan dolayı Klyaşörnıy birçok eserinde Türklerin devlet ve boylarını tanımlarken “Bozkır İmparatorlukları” ifadesini kullandı.

Türklerin yaşadıkları coğrafyanın kültürel izlerini runik yazıtlarda, el yazmalarında, mimarî yapılarında görmekteyiz. Erken dönem Türk tarihi ve kültürü Türk devlet ve boylarının ortak mirasını kapsamaktadır.

Bu bölümün konusunu Klyaşörnıy’ın İslamiyet öncesi Türk runik yazıtları, eski Türk el yazmaları, yazılı eski Türkçe eserler, Orta Çağ Türk edebiyatının önemli isimleri, Rus Türkoloji’sinin önde gelen isimleri ve SSCB dönemi Türk halklarının tarihinin araştırılması hakkındaki fikirleri oluşturacaktır.

3.1. Türk Runik Yazıtları

Erken dönem Türk tarihinin şüphesiz en önemli kaynakları, yazıtlardır. Türk etnogenezi, tarihi, kültürü, gelenek ve göreneklere hakkında en önemli ve net bilgileri Türk runik yazıtları içermektedir. Moğolistan başta olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan, Rusya gibi birçok bölgede eski Türk yazıtlarına rastlamaktayız. Runik yazıtlar şüphesiz çağının ana hatlarını özetleyen metinlerdir.

Türk runik yazıtlar, XVIII. yüzyıldan itibaren keşfedilmeye başlandı. Özellikle XIX. ve XX. yüzyıllarda Rus ve Fin bilim adamları tarafından yazıtların araştırmaları ve okumaları yapıldı. Bundan dolayı Orta Asya’da birçok ekspedisyona gerçekleştirildi. Bu ekspedisyonlar sırasında önceden birçok yazıt bulunarak literatüre kazandırıldı. Orta Asya’da gerçekleşen birçok ekspedisyona Klyaşörnıy da katıldı. Türk runik yazıtlarının keşfedilmesi, araştırılması ve incelenmesinde büyük katkıları oldu. Katıldığı saha

çalışmaları sayesinde özellikle Türk Kağanlığı ve Uygur Devleti yazıtlarını inceleyerek okumalar yaptı.

Klyaştorıny, eski Türk runik yazıtlarını “Orta Asya ve Sibirya’nın geniş topraklarında meydana gelen tarihî olayları anlatan, Çin tarih yazım geleneği ile bağlantısı olmayan ilk yazılı belgeler” olarak tanımlamaktadır. Runik yazıtların tüm belgelerden daha canlı bir şekilde Türk medeniyetlerinin oluşum sürecini ve erken devletleşmeyi anlattığını aktarmaktadır. Türk runik yazıtları, Orta Asya ve Sibirya halklarının Çin’e karşı siyasi ve kültürel bağımsızlıklarını savunarak güçlendikleri döneme tanık olmuşlardır.³⁴²

Türk runik yazıtlarının keşfi, yazıtlar hakkında yapılan çalışmaları ve yazarın kendi fikirlerine yer verilecektir. Orta Asya ve Avrasya bölgesinde bulunan Türk Kağanlığı, Uygur Devleti, Yenisey, Altay yazıtlarını Klyaştorıny’nın gözünden inceleyeceğiz.

3.1.1. Türk Runik Yazıtlarının Keşfi

Runik yazının keşfi ilk olarak 1721-1722 yıllarında Yukarı Yenisey bölgesinde kurganlardan çıkan eşyalar üzerindeki yazıların ve dikilitaşların bulunmasıyla başladı. Sibirya bölgesinde de hazinelerin bulunması dönemin Rus Çarı I. Petro’nun dikkatini çekti. Runik yazıtların ilk keşifleri ise I. Petro tarafından Sibirya bölgesinin incelenmesi için çağırılan D. G. Messerschmidt ve F. J. Strahlenberg idi. Onlar keşfettikleri bu yazıyı İskandinav halklarının yazı sistemine benzediği için “Runik” olarak adlandırdılar.³⁴³ Klyaştorıny’e göre Messerschmidt, Sibirya’ya gelmeden önce burada eski Türk yazıtlarının varlığından haberdardı.³⁴⁴

1883 yılında Fin-Ugor Topluluğu kuruldu. Fin halklarının ataları Altay ve Sibirya bölgesinde yaşadı. Bu hipotezle bağlantılı olarak Fin bilim adamları özellikle Yenisey Yazıtları üzerinde çalışmaya başladılar. Bu çalışmalar esnasında bilim adamları 32 yazıt kopyaladılar. Bu anlamda Otto Donner ön plana çıkmaktadır. Otto Donner yapmış olduğu çalışmalar sonucunda Yenisey Yazıtları hakkında bir külliyat yayımladı.³⁴⁵

Runik yazının çözümü N. M. Yadrıntsev tarafından 1889 yılında Orhun Nehri vadisindeki yazıtların bulunmasıyla gerçekleşti ve yazı kısmen deşifre edilmeye başlandı.

³⁴² S. G. Klyaştorıny, “Drevnetürkskaya Runičeskaya Epigrafika: İtogi i Perspektivi İzüçeniya”, s. 84.

³⁴³ S. G. Klyaştorıny, “Drevnetürkskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostoçnogo Turkestana”, s. 54.

³⁴⁴ S. G. Klyaştorıny, *Runičeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 11.

³⁴⁵ S. G. Klyaştorıny, *Runičeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 14.

Yadrintsev, bulmuş olduğu tüm stellerin kopyalarını çıkardı. Daha sonra Karabalgasun bölgesini inceledi. Yadrintsev, bu bölgede oyulmuş bazı kabartmalar, arkeolojik malzemeler ve runik yazıyla yazılan yazıt gördü. Tüm bu incelemelerden sonra Yadrintsev tekrardan Rusya'ya döndü.³⁴⁶

Yadrintsev, kopyaladığı yazıtın örneklerini başka bilim adamlarına gönderdi. Başka bilim adamları tarafından yazıtların incelenmesi başlandı. Fakat keşfedilen yazıtların ve mezar komplekslerinin eksiksiz araştırmasını ve kopyalamasını yapmak için Rusya Bilimler Akademisi harekete geçti. 1891 yılında gerçekleşen Orhun Seferi'nin başkanı ise Radlov idi.

25 Kasım 1893 tarihinde Danimarkalı dil bilimci Vilhelm Thomsen, yazıtların okunuşu için birkaç ipucu buldu. 1894 yılında Wilhelm Radlov, runik yazıtlarla ilgili tercüme yaptı ve çalışmasını Petersburg'da neşretti. Takip eden yıllarda birçok runik yazıt bulundu ve bu yazıtlar menşei meselesine dikkat edilerek incelendi.³⁴⁷ Klyaştorıny, Thomsen'in eski Türk runik yazıtları hakkında en fazla çalışan bilim adamlarından biri olduğunu belirtmektedir.³⁴⁸

1894 yılında Radlov, Thomsen'in keşiflerine atıflarda bulunarak yazıtları okuma deneyimini Rusya Bilimler Akademisi'ne sundu. Bilge Kağan ve Kül Tigin adına dikilmiş yazıtların her ikisi de tespit edildi. Radlov, 1894-1895 yılları arasında Kül Tigin Yazıtı hakkında çalışmalar yayımladı. D. A. Klements, Doğu Türkistan bölgesinde araştırmalarda bulundu. 1897'den itibaren Radlov'un öğrencilerden P. M. Melioransky, eski Türk yazıtlarının incelenmesinde aktif bir rol aldı. Bundan sonra Radlov, Doğu Türkistan'daki kalıntılar ve Türk lehçeleri hakkında çalışmalar yaptı.³⁴⁹

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türk runik yazıtlarına olan ilgi azaldı. Bu dönemde çalışmalarıyla öne çıkan isim G. J. Ramstedt oldu. 1909 yılında G. J. Ramstedt, Moğolistan bölgesine giderek Tonyukuk Yazıtı'nı inceledi. Selenga Taşı olarak da adlandırılan Şine Usu Yazıtı'nı keşfetti. Klyaştorıny, Ramstedt'in Türk tarihinden daha çok Moğol tarihiyle ilgilendiğini aktarmaktadır.³⁵⁰

³⁴⁶ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 12-13.

³⁴⁷ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostočnogo Turkestana", s. 54.

³⁴⁸ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 18.

³⁴⁹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 15-16.

³⁵⁰ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 17.

1912 yılında V. L. Kotviç tarafından Küli Çor yazıtı keşfedildi. Bu keşiften sonra yazıt ve buluntuların incelenmesine bir müddet ara verildi. Artık Türk runik yazıtlarının çözümlenmesi ve önceden ortaya konulmuş sonuçların incelenmesi önem arz etmişti.³⁵¹

1930-1940 yılları arasında Türk filolojisinde önemli gelişmeler kaydedildi. Klyaştorıny, bu dönemde eski Uygur metinlerinin, Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk lehçeleri ve diğer birçok yazıt metinlerinin incelenmesiyle Türk filolojisinde çalışmaların genişlediğini ve ilerlediği üzerinde durmaktadır. Klyaştorıny, bu dönemde Hüseyin Namık Orkun'un Türk runik yazıtları hakkında yazdığı eserlere değinmiştir. Fakat Hüseyin Namık Orkun'un runik yazıtlar hakkındaki girişimlerini yeterli görmüyor olsa da Radlov'dan sonra runik yazı külliyatı derleme deneyiminin övgüyü hak ettiğini belirtmektedir. Özellikle bu dönemde Türk dillerinin karşılaştırılmalı tarihsel araştırmaları hız kazandı.³⁵²

1960 yılında Klements sayesinde Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde Yar-Hoto harabelerinde yazıt keşfedildi. Buradaki en belirgin yazıtların bile okunmasındaki zorluğa dikkat çeken Radlov bazı okuma önerileri yayımladı. Bölgede yapılan saha çalışmaları sonucunda bölgede fresk de bulundu. Klyaştorıny, bu freskin VIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğunu düşünmektedir.³⁵³

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında keşfedilen runik yazıtlarının incelenmesi Rus, Moğol ve Avrupalı birçok bilim adamı tarafından gerçekleşti. 1950 ve 1960'lı yıllarda keşfedilen epigrafik metinler hakkında kaynak analizi, kodlama ve derleme yapılmaya başlandı. Klyaştorıny'e göre bu durumun sebebi, UNESCO bünyesinde kurulan Orta Asya medeniyetlerini araştırma dernekleri ve bu medeniyetler arasındaki ilişkileri incelemesinden kaynaklanan ilerlemeydi.³⁵⁴ 1960-1970 yıllarında runik yazıtların araştırılması ve kültürel sorunların çözülmesi için harekete geçildi. Klyaştorıny, yapılan birçok saha araştırması sonucunda eski Türk yazıtlarının Moğolistan dışında da yaygın olduğunu aktardı.³⁵⁵

A. P. Okladnikov önderliğinde gerçekleşen Sovyet-Moğol tarihçilerinin saha çalışmalarından sonra da epigrafik çalışmalara devam edildi ve Türk-Soğd dillerindeki anıtlar üzerine çalışıldı. 1969 yılında epigrafik bir birim oluşturuldu. Bu bağlamda bilim

³⁵¹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 18

³⁵² S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 19.

³⁵³ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 277.

³⁵⁴ S. G. Klyaştorıny, "Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii", s. 112.

³⁵⁵ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 20.

adamları, keşfedilen birçok anıt hakkında yayınların olduğunu ve bu yayınlar ile anıtların yeniden incelenerek revizyon gerektirdiğini fark ettiler.³⁵⁶

Arhangay, Altay, Güney ve Orta Gobi bölgesi, Övörhangay, Bulgan, Kobdo gibi birçok bölgede Klyaştorıny, H. Lubsanbaldan, B. Bazilkhan, M. Şinekhüü gibi birçok Türkolog ve tarihçi tarafından araştırma yapıldı. 1969-1975 yılında gerçekleşen bu ekspedisyona sonucunda eski Türkçe, Soğdca ve Moğolca olmak üzere 70’den fazla yazıt incelendi.³⁵⁷

Klyaştorıny, özellikle Moğolistan’da runik kaya yazıtlarının oldukça yaygın olduğunu belirtmektedir. 1968-1969 ve 1974-1975 yıllarında gerçekleşen ekspedisyona sonucunda birçok eski Türk runik kaya yazıtı keşfedildi ve bir kısmı yeniden incelendi. Klyaştorıny, bu kaya yazıtlarının az bilgi içerdiğini ve tarihî-kültürel açıdan önem arz ettiğini vurguladı.³⁵⁸

3.1.2. Runik Yazının Kökeni

XVIII-XIX. yüzyıllar arasında Türk runik yazıtlarının keşfedilmesiyle runik yazının kaynağı hakkında birçok görüş ortaya atıldı. Klyaştorıny, araştırmacılar arasında en popüler görüşün runik yazının kaynağının yabancı bir kökenden geldiğini ve diğer medeniyetlerden ödünç aldığı fikri olduğunu belirtmektedir.³⁵⁹

V. Thomsen, O. Pritsak, V. A. Livşic, A. Rona Tas, V. V. Radlov gibi ünlü tarihçilere göre Türk runik yazısı, İrani dillerden biri olan Sami (Arami) alfabesi kaynağından doğmuştu. G. Clauson’a göre Türk runik alfabesinin temelinde Soğdca alfabe vardı.³⁶⁰ V. A. Livşic’e göre, Türkler runik alfabeyi Soğd alfabesinden ödünç almışlardı. Örneğin sağdan sola doğru yazma stili bile oldukça benzerdi. J. H. Bredsdorff’a göre, runik yazıların birbirine olan benzerliği ağaca oyulmuş olmalarından kaynaklı olabilirdi.³⁶¹

Klyaştorıny bazı araştırmacıların runik yazının ortaya çıkmasında Türklerin günlük hayatlarındaki gerçek nesnelere taklidinden geliştiği fikrini savunduklarını

³⁵⁶ S. G. Klyaştorıny, “Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii”, s. 112-113.

³⁵⁷ S. G. Klyaştorıny, “Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii”, s. 113.

³⁵⁸ S. G. Klyaştorıny, “Naskalnye Runičeskie Napisi Mongolii”, *Türkologičeskiy Sbornik 1975*, Nauka, Moskva 1978, s. 151-152.

³⁵⁹ S. G. Klyaştorıny, V. G. Guzev, “Drevnyaya Pismennost Velikoy Stepi”, *Türkologičeskiy Sbornik 2007-2008*, Vostočnaya Literatura, Moskva 2009, s. 149.

³⁶⁰ S. G. Klyaştorıny, V. G. Guzev, “Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, XLI/1993 (1993), s. 27-33.

³⁶¹ S. G. Klyaştorıny, V. G. Guzev, “Drevnyaya Pismennost Velikoy Stepi”, s. 149-150.

aktarmaktadır. Bu gibi durumların eski Mısır, Hitit, Sümer gibi uygarlıklarda da var olduğuna değinen Klyaştorıny bu fikri mantıklı bulmaktadır. Klyaştorıny, Eski Türk runik metinlerinde resimsel özellikleri dolayısıyla en az 6 piktogramın bulunduğunu aktarmaktadır. Buna örnek olarak “at, ok, ant” piktogramlarını vermiştir.³⁶²

Merkezî ve Orta Asya’da Türk dilli boyların kendilerine ait bir yazı sistemi vardı. Türklerin ihtiyacı olan kelimeleri tahtaya bir çizik attığını yabancı kaynaklar yazmaktaydı. Klyaştorıny, bulunan birkaç eser ve belgeye de değinmektedir. Yazarın bu konu hakkında bahsettiği ilk belge M. Ö. IV. asra ait Issık Kurganı’nda bulunan ve üzerine yazılar yazılmış gümüş fincandır. Buna ilaveten Daşt-i Navur’da (Afganistan) üç yazılardan oluşan bir dikilitaş bulundu. Bu dikilitaş üzerinde runik yazıya benzer bir yazı sistemi mevcuttu. Klyaştorıny, Türklerin kendi yazı sistemlerini icat etmesi için bu resimli yazılardan faydalandığını ve bu resim fonlarının oldukça eski olduğunu belirtmektedir.³⁶³

568 yılında II. Justinianos’a Türk kağanı tarafından Soğdlu elçi Maniah ile bir mektup gönderildi. Klyaştorıny, Bizans tarihçisi Menandros’un bunun bir “İskit yazısı” olduğunu belirttiğini aktarmaktadır. Yazar, bu yazının anlaşılması için Bugut Yazıtı’nın önemli bir örnek olduğunu ifade etmiştir. Yazıtın üç tarafının Soğdca, diğer tarafının ise Sanskritçe olduğunu belirten Klyaştorıny, bu Soğd yazısının daha sonra değişikliklere uğrayarak “Uygur” adını aldığını kaydetmiştir. O halde Türkler, runik yazıdan önce Soğd alfabesini kullanıyorlardı. Bundan dolayı Soğd alfabesi Türklerin kullandığı ilk resmî alfabeydi.³⁶⁴ Türkler bu dönemde Soğd alfabesini çok iyi biliyorlardı. Fakat taş üzerine yazı yazılırken Soğd alfabesini nadiren kullanmışlardı.³⁶⁵

Klyaştorıny’e göre, eski Türk runik yazısı Uzak Doğu ve Yakın Doğu’da büyük medeniyetlerin temas ettiği sahada ve şartlarda ortaya çıktı. Bu yazının oluşumunda Türk devletlerinin siyasi ve ideolojik anlamda ortaya çıkan haberleşme ihtiyacı vardı ve I. Türk Kağanlığı iç ihtiyaçlarını düzenlemek için yabancı bir dil kullanmalıydı. Bundan dolayı Türkler, Soğd yazısını benimsediler ve kullandılar. Fakat zamanla millî bir yazı icat edildi. Türkler, bu yazıyı Çin hieroglifleri ve Soğd yazı sisteminden etkilenerek ortaya

³⁶² S. G. Klyaştorıny, V. G. Guzev, “Drevnyaya Pismennost Velikoy Stepi”, s. 161-163.

³⁶³ S. G. Klyaştorıny, V. G. Guzev, “Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşununun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla)”, s. 32.

³⁶⁴ S. G. Klyaştorıny, “Göktürk İmparatorluğu”, s. 103.

³⁶⁵ S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 259.

çıkardılar.³⁶⁶ Eski Soğd alfabesinin Türk diline olan adaptasyon süreci IV-V. yüzyıllarda Doğu Türkistan bölgesinde gerçekleşti. Bu adaptasyon sürecinde ise Soğd alfabesi önemli değişikliklere uğradı ve runik alfabe de yeni işaretlerle zenginleşti.³⁶⁷

Klyaştorıny'e göre, G. Clauson ve L. Bazin'in Türk Runik yazısının VI. ve VII. yüzyılda ortaya çıktığına dair belirttikleri görüş kabul edilmelidir. Bununla beraber bir itirazda bulunarak şu cümleyi ilave etmiştir:

“İcat kelimesi burada runik yazının artık mevcut olan türlerinin bir reformunu kastetmelidir. Bu reformun özü, alfabenin tasnif edilmesi, tek bir standarda uydurulması ve herhalde önceden kullanılan işaretlere başka fonetik muhtevanın verilmesinden ibaret olmalıydı.”³⁶⁸ Ayrıca Klyaştorıny, Türk runik yazı sistemini “kelime-hece-fonem” olarak tanımlamıştır.³⁶⁹

Türk runik yazıtlarının Kuzey Moğolistan bölgesinde yoğunlaştığını aktaran Klyaştorıny'e göre, bu yazılı kültür “dar bir aristokratik” çevrenin başarısıydı ve bundan dolayı yayılım alanı oldukça sınırlıydı. Fakat 1970-1980 yıllarında yapılan saha araştırmalarında runik yazının eski Türk boylarının yaşamış olduğu tüm bölgeye yayıldığını ve aktif olarak kullanıldığı sonucuna ulaşıldı. Bundan dolayı Türk nüfusunun önemli bir kısmı yazıya hâkimdi hatta günlük hayatlarında da pek fazla kullanıyordu.³⁷⁰

Beşbalık, Kuça, Turfan gibi bölgelerde Türk yazıtlarına rastlanılmadı. Mahzenlerde bulunan anıtlara bakıldığında Türk dilini kaydetmek için belirli bir yazı sisteminin kullanıldığı görülmektedir. Klyaştorıny, bu durumun dinî ihtiyaçlardan kaynaklandığını belirtmektedir. Doğu Türkistan ve Kansu bölgesinde bulunan eski Türk yazıtlarının temelinde günah çıkarma durumu vardı. Çeviriler her zaman doğru olmamakla birlikte çoğu tercüme edilmiş dinî eserleri oluşturuyordu.³⁷¹

Klyaştorıny, Türk runik yazısının X.-XI. yüzyıllardan sonra kullanılmadığının üzerinde durmaktadır. Çünkü Orta Asya'da önce Uygur alfabesi, İslamiyet'in kabul edilmesiyle Arap alfabesi kullanılmaya başlandı. Eski Uygur alfabesi, Doğu Türkistan

³⁶⁶ S. G. Klyaştorıny, V. G. Guzev, “Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla)”, s. 30-31.

³⁶⁷ S. G. Klyaştorıny, “K Voprosu O Proishojdenii Drevnetürkskoy Runičeskoj Pismennosti”, *Pismennie Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Leningrad 1965, s. 47.

³⁶⁸ S. G. Klyaştorıny, V. G. Guzev, “Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla)”, s. 32.

³⁶⁹ S. G. Klyaştorıny, V. G. Guzev, “Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla)”, s. 33.

³⁷⁰ S. G. Klyaştorıny, “Eski Türk Runik Anıtları ve Onların Yazarları”, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 2010, s. 474.

³⁷¹ S. G. Klyaştorıny, *Runičeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 293.

şehirlerinde IX. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başladı. Bu yazı genel olarak “Türkçe” olarak adlandırıldı.³⁷²

Klyaştorıy Doğu Türkistan’da bulunan belgelerden yola çıkarak Uygur dilinin daha gelişmiş bir dil olduğunu aktarmaktadır. Geniş kelime dağarcığı, dil bilgisi ve üslup olarak runik yazıdan daha gelişmiş bir yapıya sahipti. Uygur yazısı, Orta Asya ve Kazakistan bölgesinde daha az yaygındı.³⁷³

Orta Asya’da Soğdlular tarafından başlatılan yazı sistemi sırasıyla Türkler, Uygurlar ve Moğollar tarafından devam ettirildi. Moğollar döneminde Uygurca da kullanıldı. Klyaştorıy, Moğol yazısının temelinde Uygurca olduğunu belirtmektedir. Daha sonra Moğollar yazı dillerini Mançulara devretti.³⁷⁴

Klyaştorıy’ın üzerinde durduğu konulardan biri de runik yazıtlarının yazılma amacıdır. Bengü taşa anılan kahraman için olaylar dizisini anlatmak, methiyeler dizmek ve gözyaşı dökmek, sosyal ve siyasal fikirlerini bildirmek, dinleyicilere kendi değerlendirmelerini kabul ettirme isteği gibi sebepler mevcuttu.³⁷⁵

3.1.3. Birinci Türk Kağanlığı Yazıtları

Birinci Türk Kağanlığı’na ait şüana kadar yalnızca Bugut Yazıtı keşfedildi. Klyaştorıy, “Eski Türk Runik Anıtları ve Onların Yazarları” adlı makalesinde 1968 yılında katıldığı ekspedisyona sonucunda keşfettiği ve “Bugut” adını verdiği yazıttan bahsetmektedir.

Bugut Yazıtı üzerinde yaptığı çalışmalar sonucunda I. Türk Kağanlığı’na ait bir yazıt olduğunu belirten Klyaştorıy, Vladimir A. Livşic ile ele aldığı “Bugut’taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış” adlı makalesinde Bugut Yazıtı’nın I. Türk Kağanlığı’nın devlet yapısı ve kültürü hakkında önemli bilgiler içerdiğini aktarmaktadırlar.

3.1.3.1 Bugut Yazıtı

Bugut Yazıtı, ilk olarak 1956 yılında Moğol arkeolog Dorjsuren tarafından Arhangay’da (Moğolistan) keşfedildi.³⁷⁶ 1968 yılında B. Rinçen tarafından Bugut Yazıtı’nın bazı satırlarının fotoğrafları yayımlandı. 1969 yılında Sovyet-Moğol ekspedisyona katılan Klyaştorıy, Bugut mezar külliyesini yerinde inceleme fırsatı

³⁷² S. G. Klyaştorıy, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 260-261.

³⁷³ S. G. Klyaştorıy, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 262.

³⁷⁴ S. G. Klyaştorıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 21

³⁷⁵ S. G. Klyaştorıy, “Eski Türk Runik Anıtları ve Onların Yazarları”, s. 475.

³⁷⁶ S. G. Klyaştorıy, “Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii”, s. 115.

buldu. Bugut Yazıtı'nı detaylı bir şekilde inceleyen yazar, yazıtın fotoğraflarını çekti ve kalıplarını çıkardı. Bugut Yazıtı hakkındaki ilk ilmi neşir ise Klyaştorıny ve V. A. Livşic tarafından yapıldı.³⁷⁷

Klyaştorıny, Bugut Yazıtı hakkında yapmış olduğu çalışmalar sonucunda Bugut dikilitaşının bir kaplumbağa sırtına oturtulması dolayısıyla ölen kağanın ailesine mensup olduğunu düşünmektedir. Klyaştorıny'in aktardığı bir diğer husus ise Bugut Yazıtı'nda ikinci Türk hanedan soyunu simgeleyen dağ keçisi tasviriydi. Yazıtın üstünde kabartmalar mevcuttu ve bu kabartmalardan biri dişi kurt idi.³⁷⁸

Bugut Yazıtı'nda Taspar Kağan, Nivar Kağan, Kutsat gibi isimlerin geçmesi ve Bugut Yazıtı'nın "Bu stel, Kutsat Çin'de hükümdar iken Türkler tarafından dikilmiştir" sözleriyle açılması önemli ipuçları sunuyordu. Buna ilaveten Bugut Yazıtı'nda Türkçe ve Sanskritçe sözcüklerin çiftli kombinasyonu dikkat çekmektedir.³⁷⁹ Klyaştorıny, VII-VIII. yüzyıllarda Soğd metinlerinde kullanılmayan bazı ideogramların Bugut Yazıtı'nda kullanıldığını aktarır.³⁸⁰

Tüm bu incelemeler sonucunda Klyaştorıny, Bugut Yazıtı'nın Aşina hanedanlığına ve I. Türk Kağanlığı'na ait olduğu sonucuna vardı ve Bugut mezar külliyesinin 572 yılında yapılmaya başladığını belirledi.³⁸¹ Bugut Yazıtı, VI. yüzyılın üçüncü ve dördüncü çeyreğinde Türk Kağanlığı içindeki olayları anlatmaktadır. I. Türk Kağanlığı dönemine ait olması ve Türk tarih geleneğini anlatması bakımından önemli bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır.³⁸²

Bugut Yazıtı Türk Kağanlığı'nın dış politikası, kağanların başa gelme sırası, sosyal teşkilat ve hiyerarşik tabakalanma hakkında önemli bilgiler içermektedir. Klyaştorıny Bugut Yazıtı'nda geçen "Mahan-Tegin" adı üzerinde de durmaktadır. Bugut Yazıtı'nın ithaf edildiği ve hiçbir kaynakta adı geçmeyen Mahan Tegin, Muhan Kağan'ın küçük kardeşiydi ve belli bir süre onunla ortak hükümdarlık yaptı.³⁸³

³⁷⁷ S. G. Klyaştorıny, V. A. Livşic, "Bugut'taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, XXXV/1987 (1987), Ankara 1992, s. 202-203.

³⁷⁸ S. G. Klyaştorıny, V. A. Livşic, "Bugut'taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış", s. 202-204.

³⁷⁹ S. G. Klyaştorıny, "Gosudar Kitaya v Bugutskoy Nadpisi", *Pismennie Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Nauka, Moskva 1986, s. 47-49.

³⁸⁰ S. G. Klyaştorıny, V. A. Livşic, "Novaya Sogdiyskaya Nadpis İz Mongolii (Predvaritelnoe Soobseme)", *Pismennie Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Harodov Vostoka*, Leningrad 1969, s. 52.

³⁸¹ S. G. Klyaştorıny, V. A. Livşic, "Bugut'taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış", s. 204-206; S. G. Klyaştorıny, "Gosudar Kitaya v Bugutskoy Nadpisi", s. 47.

³⁸² S. G. Klyaştorıny, "Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii", s. 115.

³⁸³ S. G. Klyaştorıny, V. A. Livşic, "Bugut'taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış", s. 208, 226.

Livşic ile Klyaştorıny'ın üzerinde durdukları bir diğerk husus ise Bugut Kitabesi'nin runik veya başka bir yazı biçimiyle Türkçe olarak yazılmamasıdır. Klyaştorıny bu durumu şu sözlerle ifade etmişlerdir:

“Maalesef yazılı Soğd edebiyatında Bugut kitabesi bu çeşidin tek abidesidir, bu güne kadar ne Soğdların hudutları dâhilinde, ne de Sogtçanın ticaret, yazı ve kültür dili olduğu bölgelerle Soğd mezar kitabeleri bulunmamıştır.”³⁸⁴

Bugut kitabesinin paleografik tahlilinin yapılması için Nikolay Yadrıntsev gibi birçok arkeolog ve Türkolog çalışmalarda bulundu. Bu çalışmalar esnasında ise Soğdlara ait olan eserlerden yararlanıldı. Özellikle Nikolay Yadrıntsev, Soğdlara ait olan Karabalgasun yazıtı ile Bugut yazıtını karşılaştırdı ve yapmış olduğu çalışma sonucunda ise Bugut kitabesinin daha erken tarihli olduğu sonucuna vardı.³⁸⁵

Klyaştorıny, Bugut Yazıtı'nın Budizm'e dair verdiği birkaç bilgiye değinmektedir. Yazar, Budizm'in Moğolistan topraklarında bir devlet dini olarak ortaya çıkışından bahseden ilk kitabenin Bugut yazıtı olduğunu vurgulamaktadır. Kitabenin verdiği bilgilere göre, Taspar Kağan karargahında bir Budist sanghanın kurulmasını istedi.³⁸⁶

Klyaştorıny'ın üzerinde durduğu bir diğerk husus ise Türklerde taş dikme geleneği idi. Klyaştorıny bengü taş dikme geleneğinin yalnızca II. Türk Kağanlığı'nda değil, I. Türk Kağanlığı döneminde de var olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumu ise şu cümlelerle açıklamıştır:

“Şimdi hiç şüphemiz yok ki Birinci Kağanlık, prens cenazeleri sırasında yazılı bengü taş dikme âdetini, takvimi ve kendi tarihini yazma geleneğini biliyordu ve VI. asırda Türk toplumunun ideolojik hayatı hiç de ilkel değildi.”³⁸⁷

3.1.4. İkinci Türk Kağanlığı Yazıtları

681 yılında kurulan ve 745 yılına kadar Orta Asya'da hüküm süren II. Türk Kağanlığı döneminde birçok yazıt dikildi. Çoyren, Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk Yazıtları bu dönemin en önemli yazıtlarıdır. Bu yazıtlar sayesinde Türklerin devlet ve toplum yapısı, düzenlenen seferler, Türk devlet sınırları, Türk kağanları ve boylar hakkında bilgiler öğrenmekteyiz.

³⁸⁴ S. G. Klyaştorıny, Vladimir A. Livşic, “Bugut'taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış”, s. 229-230.

³⁸⁵ S. G. Klyaştorıny, Vladimir A. Livşic, “Bugut'taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış”, s. 231.

³⁸⁶ S. G. Klyaştorıny, “Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii”, s. 118.

³⁸⁷ S. G. Klyaştorıny, “Eski Türk Runik Anıtları ve Onların Yazarları”, s. 474.

Bu bölümde II. Türk Kağanlığı'na ait Çoyren, Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk yazıtları hakkında Klyaştorıny'ın fikirlerine ve incelemelerine yer vereceğiz.

3.1.4.1. Çoyren Yazıtı

1928 yılında SSCB Bilimler Akademisi üyeleri, MNR Bilim Komitesi tarafından kayalık çölde bulunan bir höyüğün ve tepesinde bulunan taş kadın figürünün fotoğraflarını çekti. Figürün ön yüzündeki eski Türk runik yazısı neredeyse okunmuyordu. Ardından bu fotoğraflar 1933 yılında Malov'a teslim edildi. 1936 yılında Malov yazıtla ilgili bazı okumalar ve çeviriler yayımladı. Fakat Klyaştorıny'e göre bu çalışmalar yetersizdi. Çünkü yazıtın üzerinde silinmiş harfler vardı ve yazıt parçalı bir yapıdaydı.³⁸⁸

Klyaştorıny, Malov tarafından yayımlanan fotoğraflardan yola çıkarak Çoyren taş heykelinin bulunduğu mezar höyüğünün büyük olduğunu ve büyük taş parçalarından oluşan bir eskiz ile inşa edildiğini düşünmektedir. Heykelin ikonografik özelliklerine bakıldığında eski Türk taş heykel geleneğini yansıtıyordu. Heykelin yüzü erkek şeklinde tasvir edilmişti. Heykelin kafa kısmında kaş, burun, ağız, kulak hatları, uçları kalkık bıyık ve seyrek sakal betimlenmişti. Fakat heykelde saç modeli işlenmemişti. Klyaştorıny, heykelin üzerine yazı yazılmadan önce gövdesinin ön kısmının kabaca yontulduğunu düşünmektedir. Yazar, bu tarz eski Türk heykellerinin VI.-VIII. yüzyıllarda yaygın olduğunu yazmaktadır.³⁸⁹

Yazılar, heykelin ön kısmına oyulmuştu. Fakat yazıt bulunduğu bir çok işaret aşınmış bir hâldeydi. 1962 yılında Polonyalı Türkolog E. Tryjarski bu işaretlerden bazılarını restore etmek istedi. Fakat Klyaştorıny'e göre, bu durum yazıtı deşifre etmek için zorluğu ortadan kaldırmazdı. Yazar, yazıtın fotoğraflarının 1968 yılında B. Rinchen tarafından yayımlandığını aktarmaktadır fakat görüntünün kalitesiz olmasından ve işaretler üzerinde yapılan rötuşlar nedeniyle bu fotoğrafların kullanılmadığını belirtmektedir.³⁹⁰

Çoyren Yazıtı, Ulan Batur'un 180 km. güneydoğusunda bulunan II. Türk Kağanlığı'na ait olan bir yazıttır. Klyaştorıny, bu yazıtın Türk Kağanlığı'nın merkezinin Hangay'a taşınması ile İteriş Kağan'ın ölümü (687-691) arasında yazıldığını düşünmektedir. Çoyren Yazıtı, Tonyukuk tarafından derlendi. Yazıt korunamadığı için

³⁸⁸ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskaya Nadpis Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena", s. 90.

³⁸⁹ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskaya Nadpis Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena", s. 90-91.

³⁹⁰ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskaya Nadpis Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena", s. 95.

okunması oldukça zordu fakat üzerinde birçok çalışma yapıldı. 72 karakterden oluşan Çoyren Yazıtı, Hangay'daki Oğuz boylarının liderlerine yapılan siyasi bir çağrıydı.³⁹¹

II. Türk Kağanlığı'nın ilk yazılı anıtı olan Çoyren Yazıtı, biçimsel olarak Tonyukuk Yazıtı'na benzemektedir. Klyaştorıny'e göre, Çoyren Yazıtı ile Orhun epigrafi kompleksi beraber incelenmelidir. Çünkü Orhun yazıtları ile Çoyren Yazıtı, Türk Kağanlığı'nın kuruluş dönemindeki Orta Asya'daki siyasi durumu yeniden inşa edebilir.³⁹²

Klyaştorıny, Çoyren Yazıtı'nın ilk satırında iki damgaya dikkat çekmektedir ve bu tip damgaların Moğolistan ve Yenisey runik yazıtlarında da görüldüğünü ifade etmektedir. Klyaştorıny'e göre, bu damgalar Çoyren Yazıtı'nın II. Türk Kağanlığı dönemine ve Aşina boy liderine ait olduğunu kanıtlamaktadır.³⁹³ Bir taş heykel olarak bulunan Çoyren Yazıtı, 1929 yılından bu yana Ulan Batur Devlet Müzesi'nde korunmaktadır.³⁹⁴

3.1.4.2. Orhun (Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk) Yazıtları

Orta Asya'nın eski Türk runik yazıtları arasında Orhun yazıtları önem teşkil etmektedir. Bu yazıtlar Orhun Nehri vadisinde bulunduğundan dolayı Orhun Yazıtları olarak adlandırıldı. II. Türk Kağanlığı döneminde dikilen bu yazıtlar Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk olarak üç yazıttan oluşmaktadır. Barthold, Pellio, Radlov gibi birçok bilim adamı tarafından başlatılan ve uzun yıllar boyunca süren araştırmalar sonucunda bu yazıtların tarihî kaynak olarak analizi gerçekleştirildi.³⁹⁵

Klyaştorıny'e göre, Orhun yazıtları tekdüze bir biçime sahipti. Türk Devleti'nin genel tarihinin arka planı hakkında, kahramanların hayatı ve eylemleri hakkında bilgi veriyordu. Bu yazıtlar diğer birçok yazıt gibi, eski Türk boylarının tarihini, kültürünü, dillerini ve ideolojisini öğrenmek adına zengin materyaller içermektedir.³⁹⁶

Orhun yazıtlarında kağanın askerî ve diplomatik yetkilerinin mutlak olduğu görülmektedir. Yazıtlar kağanın belirli eylemlerini sürekli olarak kaydettiğinden dolayı

³⁹¹ S. G. Klyaştorıny, "Runičeskaya Nadpis Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena", *Pismennie Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Leningrad 1969, s. 46-47.

³⁹² S. G. Klyaştorıny, "Runičeskaya Nadpis Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena", s. 46-47.

³⁹³ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskaya Nadpis Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena", s. 92, 98.

³⁹⁴ Cengiz Alyılmaz, 2003 yılında ele almış olduğu makalesinde Çoyren Yazıtı'nı, Ulan Batur Tarih Müzesi'nde bulunduğunu belirtmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Cengiz Alyılmaz, "Moğolistan'da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Buldukları Yerler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, X/21 (2003), s. 188.

³⁹⁵ S. G. Klyaştorıny, "Obraz Kagana v Orhonskih Pamyatnikah", s. 14.

³⁹⁶ S. G. Klyaştorıny, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 260.

bizlere kağanın hükümet sistemindeki yerini görebilme şansı verir.³⁹⁷ Örneğin Bugut Yazıtı'nda Mukan Kağan hakkında “insanlarla ilgilendiği” belirtilmişti. Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında ise kağanların Türk halkı için “uyumak ve yorulmak bilmez” ifadesi ön plana çıkmaktadır. Orhun yazıtlarında ayrıca çıplakların giydirildiği, açların doyurulduğu, gündüz boş oturulmadığı, gece uyumadığı mesajları verilmektedir.³⁹⁸

Klyaştorıny, Orhun yazıtlarının diğer runik yazıtların aksine birbirlerini içerik olarak tamamlayan II. Türk Devleti'nin önemli şahsiyetleri adına dikilen abideler olduğunu vurgulamaktadır.³⁹⁹ Yazara göre, Orhun yazıtları Orta Çağ tarihçiliğinin diğer eserleri gibi ortak bir sosyal ideal etrafında belirlenen siyasi eğilim ile ortaya çıktı. Bu toplumsal ideal, yazıtlarda “Türklerin ebedî ülkesi” olarak belirtildi.⁴⁰⁰

Klyaştorıny, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında II. Türk Kağanlığı'nın kurucusu olan İleriş Kağan'dan ve faaliyetlerinden methiyelerle bahsedildiğini aktarmaktadır. Klyaştorıny, Tonyukuk Yazıtı'nda Tonyukuk'un isteği üzerine İleriş Kağan'ın Türk tahtına çıkararak kağan olduğunu belirttiğini aktarmaktadır.⁴⁰¹

732 ve 735 yıllarında dikilen bu yazıtlarda Türk halkının çalkantılı dönemleri anlatıldı. Klyaştorıny'e göre, Orhun yazıtları insanoğlunun yaratılışı ve dünyanın dört bir yanındaki halklardan bahsediyordu. Ayrıca devletin kurulma döneminden sonraki tarihi dönem efsaneleriyle birleştirildi.⁴⁰²

Klyaştorıny'e göre Yollığ Tegin, bu taşı kazıdı ve ardından Çin mürekkebiyle yazdı. Kuli Çor Yazıtı'nın yazarı ise Bintir'dir ve onu gayretleriyle geçmiş nesillerin kahramanları hakkındaki yarı efsanevi tasavvurları biçimlendiren ve destekleyen, aktüel mücadelelerin katılımcılarının numunelerini oluşturan okuryazarlardan biriydi” şeklinde tanımlamaktaydı.⁴⁰³

Bilge Kağan Yazıtı'nda, kağanın Türk milletine karşı verdiği tarih dersini görmekteyiz. Yazıtın ilk kısımlarında I. Türk Kağanlığı hakkında bazı bilgiler dikkat çeker. Sonraki satırlarda II. Türk Kağanlığı'nın kuruluşu ve Bilge Kağan'ın kahramanlıkları ele alınır. Klyaştorıny'e göre, bu satırlar sayesinde Türk aristokrat

³⁹⁷ S. G. Klyaştorıny, “Stepnie İmperii Drevnih Koçevnikov Tsentralnoy Azii (Etapı Politogeneza)”, *Doklady Rossiyskih Uçenih k IX Mejdunarodnomu Kongressu Mongolovedov*, 2006, s. 457.

³⁹⁸ S. G. Klyaştorıny, “Stepnie İmperii Drevnih Koçevnikov Tsentralnoy Azii (Etapı Politogeneza)”, s. 458.

³⁹⁹ S. G. Klyaştorıny, “Drevnetürkskaya Runičeskaya Epigrafika: İtogi i Perspektivi İzuçeniya”, s. 83-84.

⁴⁰⁰ S. G. Klyaştorıny, “Stepnie İmperii Drevnih Koçevnikov Tsentralnoy Azii (Etapı Politogeneza)”, s. 456.

⁴⁰¹ S. G. Klyaştorıny, “Obraz Kagana v Orhonskih Pamyatnikah”, s. 16.

⁴⁰² S. G. Klyaştorıny, “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, s. 218.

⁴⁰³ S. G. Klyaştorıny, “Eski Türk Runik Anıtları ve Onların Yazarları”, s. 475-476.

sınıfının görüşlerine de tanık olmaktadır. Orhun yazıtlarına göre Türk milletinin refahı, kağına tâbi olmasıyla mümkündür.⁴⁰⁴

Orhun yazıtları arasında bir diğer önemli yazıt da devletin veziri olan Tonyukuk'un adına dikilen Tonyukuk yazıtıdır. Klyashorniy Tonyukuk'un kendisi tarafından yazılan bu yazıtı 716 yılından sonrasına tarihlendirmektedir. Fakat yazıtın hangi tarihlerde yazıldığına dair kesin bir sonuç yoktur.⁴⁰⁵

3.1.4.3. İhe-Hanın Nur (İhe Nur) Yazıtı

İhe-Hanın Nur Yazıtı, D. A. Klements'in bağımsız ilk keşfi sırasında bulundu.⁴⁰⁶ Bu keşiften hemen sonra yazıt, Kelementz tarafından kopyalandı. Ardından 1974 yılında Klyashorniy tarafından İhe-Hanın Nur Yazıtı'nın olduğu kompleks araştırıldı ve incelendi.⁴⁰⁷ Yazara göre, İhe-Hanın Nur Yazıtı hakkında Klements, Radlov ve H. N. Orkun'un çalışmaları yetersizdi. B. Bambaev'in çalışmaları ise eksiksiz ve güvenilirildi.⁴⁰⁸

İhe-Hanın Nur Yazıtı'nın günümüze ulaşan bir parçasının çok iyi korunduğunu belirten Klyashorniy, bu parçanın 28 runik karakterden oluştuğunu aktarmaktadır. Klyashorniy, İhe-Hanın Nur Yazıtı'nın paleografik olarak İhe Ashete Yazıtı ile aynı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, İhe-Hanın Nur Yazıtı'nda kelime ayracı olarak "a-e" harflerinin kullanıldığı üzerinde durmuştur.⁴⁰⁹

Klyashorniy'e göre, İhe-Hanın Nur Yazıtı Türk terminolojisi ve Türk cenaze gelenekleri hakkında ipuçları vermesinden dolayı Türk tarihi açısından büyük önem teşkil etmektedir.⁴¹⁰

3.1.5. Uygur Yazıtları

Türk Kağanlığı'ndan sonra Orta Asya bölgesinde kurulan Uygur Devleti'nde kültür ve uygarlık tarihi oldukça gelişmiş bir yapıdaydı. Yerleşik hayata geçilmesi,

⁴⁰⁴ S. G. Klyashorniy, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 261.

⁴⁰⁵ S. G. Klyashorniy, V. G. Guzev, "Drevnyaya Pismennost Velikoy Stepi", s. 148.

⁴⁰⁶ S. G. Klyashorniy, "Formirovanie Fonda Pamyatnikov Drevnetürkskoy Pismennosti SPBF İV RAN (Otkritiya i Nahodki D. A. Klements)", *Arhivnye Materialy o Mongolskikh i Türkskikh Narodakh v Akademicheskikh Sobraniyah Rossii*, Peterburg 2000, s. 147.

⁴⁰⁷ S. G. Klyashorniy, "Formirovanie Fonda Pamyatnikov Drevnetürkskoy Pismennosti SPBF İV RAN (Otkritiya i Nahodki D. A. Klements)", s. 147.

⁴⁰⁸ S. G. Klyashorniy, "Hram, İzvayanie i Stela v Drevnetürkskikh Tekstah (K İnterpretatsii İhe-Hanın- Norskoy Nadpisi)", s. 242-243.

⁴⁰⁹ S. G. Klyashorniy, "Hram, İzvayanie i Stela v Drevnetürkskikh Tekstah (K İnterpretatsii İhe-Hanın- Norskoy Nadpisi)", s. 241-242.

⁴¹⁰ S. G. Klyashorniy, "Formirovanie Fonda Pamyatnikov Drevnetürkskoy Pismennosti SPBF İV RAN (Otkritiya i Nahodki D. A. Klements)", s. 147.

tarımın yapılması, Budizm ve Maniheizm dinlerinin yayılması sonucunda Uygurlar döneminde ciddi bir kültürel birikim yaşandı.

Uygurlar kendilerinden sonraki nesiller için yazıtlar dikti. Budizm ve Maniheizm dininin devlet içerisinde yaygınlaşması sonucunda birçok el yazması kaleme alındı. Dönemin askerî ve siyasi olayları için büyük önem teşkil eden Uygur yazıtlarında Türk dilinin gelişimine de şahit olmaktadır.

Bu bölümde Uygurlara ait olan Hangıta-Hat, Terhin, Tes, Karabalgasun, Şine-Usu, Gürbelcin, Sevrey ve Suci yazıtları ele alınacaktır.

3.1.5.1. Hangıta-Hat (Hangiday) Kaya Yazıtı

Yazıt, ilk olarak 1968 yılında B. Rintchen tarafından kaleme alındı. Klyaştorıny, bu çalışmada bazı belirsizliklerin olduğunu ve bundan dolayı metni yorumlamanın mümkün olmadığını söylemektedir. Hangıta-Hat Yazıtı, 1974-1975 yıllarında Klyaştorıny tarafından incelendi.

Klyaştorıny, Hangiday yazıtının aşınmış olduğuna dikkat çekmektedir. Yazar yazıtta korunabilmiş bir satırı okuyarak “Baz Kağan” adlı birinden bahsedildiğini aktarmaktadır. Klyaştorıny’e göre Baz Kağan, Dokuz Oğuzların önderiydi ve İlteriş Kağan’ın 678-691 yılları arasında mücadele ettiği düşmanıydı. Bundan dolayı Klyaştorıny yazıtın VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılın başında yazıldığını düşünmektedir.⁴¹¹

3.1.5.2. Terhin Yazıtı

1957 yılında Dorjsuren tarafından Terhin Nehri kıyısında keşfedildi. Daha sonra 1969 yılında yazıt Klyaştorıny tarafından yeniden incelendi. Bu incelemeler sırasında Klyaştorıny, yazıtın fotoğraflarını çekti ve sıkma pervazlar yaptı. Yazar yapılan kazı çalışmaları sırasında yazıtın kaplumbağa şeklinde bir taş kaide üzerine dikildiğini ve yazıtın üzerinde bir tamganın olduğunu belirtmektedir.⁴¹²

1970 yılında ise Ser-Odjav ve Volkov tarafından yazıtın iki parçası keşfedildi. Bu süreçten sonra yazıtın okumaları yapılmaya başlandı. Yazıt ilk kez M. Şinekhoo⁴¹³

⁴¹¹ S. G. Klyaştorıny, “Naskalme Runičeskie Nadpisi Mongolii”, s. 156.

⁴¹² S. G. Klyaştorıny, “The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, XXXVI/1-3, 1982, p. 335.

⁴¹³ Klyaştorıny, M. Şinekhoo’nun eski Türk ve klasik Moğol dillerinin karşılaştırmalı çalışma yöntemini ilk uygulayan kişi olduğunu söylemektedir. Bkz. S. G. Klyaştorıny, “Novie Epigrafičeskie Raboti v Mongolii”, s. 120.

tarafından neşredildi.⁴¹⁴ Moğolca kaleme alınan bu eserde Terhin yazıtının okuması ve yorumu yayımlandı.⁴¹⁵ Klyaştorıny, 1970 yılından sonra Terhin Yazıtı'nın MHR Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'ne nakledildiğini aktarmaktadır.⁴¹⁶

Klyaştorıny, Terhin yazıtının yorumlanmasını 1975 yılında tamamladığını, aynı yıl yazıtı kontrol ettikten sonra metne birkaç düzenleme getirdiğini belirtmektedir. Kendisinin bu yazıtı ilk olarak "Taryat" olarak adlandırdığını ve bu adın Şinekhoo tarafından da devralındığını belirtir. Fakat Moğolistan bölgesinde aynı adı taşıyan steller olduğu için yazıt "Terhin" olarak adlandırıldı. Bundan dolayı kendisinin de eserlerinde "Terhin" adını kullandığını aktarmaktadır.⁴¹⁷

Talat Tekin, Terhin Yazıtı hakkında 1982-1983 yıllarında okumalar yaptı.⁴¹⁸ Yazar, onun Terhin Yazıtı hakkında farklı bir okuma düzeni önerdiğini belirtmektedir. Talat Tekin, Terhin Yazıtı'nı günümüz düşünce tarzına uygun bir bakış açısıyla okudu. Uygurların erken dönem tarihleri, kronolojik sıra ve belirli kişilerin isimlerini sıralayarak inceledi. Klyaştorıny, Talat Tekin'in bu okumasının önemli olduğunu, fakat göz ardı edildiğini düşünmektedir.⁴¹⁹

Yazar, Terhin Yazıtı hakkında birçok çalışmanın yayımlandığını belirtmektedir. Bunlardan biri de 1999 yılında Japon bilim adamı Akio Katayama'nın yaptığı çalışmadır. Klyaştorıny, Katayama'nın bir ön okuma ve çeviri yaptığına değinmektedir. Klyaştorıny, M. Şinekhoo ile Terhin Yazıtı'nın hasarlı işaretleri üzerinde yaptıkları çalışmaları karşılaştırdıklarını aktarmaktadır. Fakat Klyaştorıny ile Şinekhoo'nun yorumlamaları oldukça farklıydı.⁴²⁰

Terhin Yazıtı'nda son kronolojik gösterge yılan yılıdır (753). Klyaştorıny, Terhin Yazıtı'nın bu tarihten kısa bir süre yazıldığını aktarmaktadır. Klyaştorıny, Talat Tekin'in de bu tarihi kabul ettiğini belirtir.⁴²¹ Terhin Yazıtı 753 yılında Uygur Kağanı El Etmiş Bilge Kağan'ın emri üzerine yazıldı. Fakat yazıt hasar almış, erozyon nedeniyle büyük ölçüde tahrip olmuştur.⁴²²

⁴¹⁴ S. G. Klyaştorıny, "Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii", s. 118.

⁴¹⁵ S. G. Klyaştorıny, "The Terkhin Inscription", p. 336.

⁴¹⁶ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, Peterburgskoe Vostokovedenie, St. Peterburg 2010, s. 29.

⁴¹⁷ S. G. Klyaştorıny, "The Terkhin Inscription", p. 336.

⁴¹⁸ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 33.

⁴¹⁹ S. G. Klyaştorıny, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", p. 141.

⁴²⁰ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 30, 33.

⁴²¹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 35.

⁴²² S. G. Klyaştorıny, "Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi", s. 198-199.

Terhin yazıtı, kağanlığın siyasi ve askerî durumları hakkında bilgi vermektedir. Klyaştorıny, Terhin Yazıtı'nın kağan ve hatununun unvanı, kağan karargahının kurulması, devletin kuruluş dönemi, devletin sınırları, kağanın gücü hakkında bilgi verdiğini aktarmaktadır.⁴²³

Klyaştorıny, kaplumbağa kaide üzerinde bulunan yazıtın dört parçaya bölüdüğü ve yazıtın üst kısmının bulunmadığını belirtmektedir. Yazıtın yüzeyine yazılar dikey bir şekilde işlenmiştir. Kaplumbağanın gövdesine bir tamga oyulmuştur.⁴²⁴

Klyaştorıny, Terhin Yazıtı'nın bölümlerini ayırarak incelemiştir. Terhin yazıtının ilk kısmında kağan ve eşinin unvanları, devletin kurulma aşaması ve düşmanlara karşı alınan tedbirler anlatılmıştır. Yazıtın ikinci kısmında kağanın tahta çıkışı ve boyların itaat altına alınmasına dair konulara yer verilmiştir. Klyaştorıny, yazıtın üçüncü kısmının erozyon sebebiyle zarar gördüğünden dolayı içeriğinin anlaşılmasının zor olduğuna değinmektedir. Fakat Oğuzların iç çekişmeleri, ilk Uygur kağanı hakkında rapor, Türk ülkesinin çöküşü ve düşüşü hakkında yazılan notlar açıkça görülmektedir.⁴²⁵

Yazarın belirttiği bir diğer önemli husus ise ad sıralamasıdır. Buna göre eski Türk yazıtlarındaki metinlerde ilk olarak hükümdar adı belirtiliyordu ardından faaliyetleri anlatılıyordu. Fakat Terhin Yazıtı'nda hükümdarın adı veya unvanı sonunda verilmiştir.⁴²⁶

Klyaştorıny, Ramstedt'in "El Etmiş" unvanını "İl İtmiş" olarak okuduğunu, fakat bunun doğru olmadığını, "El Etmiş" şeklinde okunması gerektiği üzerinde durmaktadır.⁴²⁷ Uygur hükümdarı, "Tenri qanym/Tenrim qanym" şeklinde de anılmaktadır. Yazar, El Etmiş Bilge Kağan'ın kendi adı olan "Turyan" isminin bu yazıtta geçtiğini aktarmaktadır.⁴²⁸

Klyaştorıny, Terhin Yazıtı'nın 14. satırında geçen "Yagma" teriminin Uygur Devleti'nin askerî-politik olaylarından bahsedilmesi açısından önemli olduğunu vurgular. Yazarın verdiği bilgilere göre "Yagma" kelimesi Fars kaynaklarında geçmekteydi. *Hudüdü'l-âlem* adlı kaynakta "Yagma" kelimesi doğudaki Dokuz Oğuzlardı. Dokuz Oğuzlar, Uygurların bir diğer adıydı. Kaşgar şehrini kontrol eden bir topluluktu.

⁴²³ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 35-36.

⁴²⁴ S. G. Klyaştorıny, "The Terkhin Inscription", p. 337.

⁴²⁵ S. G. Klyaştorıny, "The Terkhin Inscription", p. 339.

⁴²⁶ S. G. Klyaştorıny, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", p. 141.

⁴²⁷ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 45.

⁴²⁸ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 45, 48.

Gerdîzî'ye göre, “Yagma” kelimesi büyük at sürülerine sahip olan zenginlerdi. Klyâştornıy, her iki yazarın da Yagma ve Karluk-Kimek arasında devam eden çatışmalardan, Batı Türk Kağanlığı'na olan bağılıklarından bahsetmektedir.⁴²⁹ Klyâştornıy'e göre “Yagma”, Uygurlarda sefer yönünü ve sınırları belirlemek için kullanılan bir isimdi.⁴³⁰

Klyâştornıy, Terhin Yazıtı'nın üslup ve retorik özellikleri bakımından Şine Usu yazıtı ile benzediklerini aktarmaktadır. Öyle ki Terhin Yazıtı, Şine Usu ve Sevrey yazıtları gibi Uygurların ilk anıtlarından biridir. Fakat El Etmîş Bilge Kağan'ın hükümdarlık dönemi hakkında bilgi vermesinden dolayı kronolojik olarak Şine Usu Yazıtı'ndan önce yazıldığı anlaşılmaktadır. Klyâştornıy, bu yazıtın bir cenaze anıtı olmadığını ve cenaze külliyesinin bir parçası olmadığını aktarmaktadır.⁴³¹ Uygur Kağanlığı'nın ortaya çıkması hakkında bazı bölümler Terhin Yazıtı ile Şine Usu yazıtlarında örtüşmektedir.⁴³²

3.1.5.3. Tes Yazıtı

B. Y. Vladimirtsov 1915 yılında Moğolistan'ın kuzeybatısına yaptığı gezi sırasında Tes Nehri vadisinde araştırmalar yaptı. Buradaki yerli halkın yönlendirmesi üzerine Vladimirtsov, runik kaya yazıtı buldu. Birkaç yıl sonra bu yazıt hakkında bir çalışma hazırlasa da bu yazı yayımlanamadı. Klyâştornıy, Vladimirtsov'un verdiği bilgiler doğrultusunda yazıtın küçük işlenmemiş granit bir kaya üzerine oyulduğunu aktarmaktadır.⁴³³

1969-1976 yılları arasında gerçekleşen Sovyet-Moğol tarih ve kültür ekspedisyonu sonucunda zedelenmiş olan Tes yazıtı Klyâştornıy tarafından iki defa incelendi ve fotoğrafları çekildi. Klyâştornıy, Tes Yazıtı'nın içerik ve görünüş olarak diğer yazıtlardan farklı olmadığını ifade etmektedir.

Tes Yazıtı'nın ön yayını 1983 yılında Klyâştornıy tarafından yapıldı ve 1985-1987 yıllarında yayınlar ile desteklendi. 1987 yılında Talat Tekin “Nine Notes on the Tes Inscription” notuyla yazıtın zor kısımlarını değerlendirdiği bir çalışma hazırladı.⁴³⁴ Talat

⁴²⁹ S. G. Klyâştornıy, “Vostochniy Turkestan i Kaganı Ordubalıka. K İnterpretatsii Çetırnadsatoy Stroki Terhinskoy Nadpisi”, s. 32.

⁴³⁰ S. G. Klyâştornıy, “Vostochniy Turkestan i Kaganı Ordubalıka. K İnterpretatsii Çetırnadsatoy Stroki Terhinskoy Nadpisi”, s. 32.

⁴³¹ S. G. Klyâştornıy, “The Terkhin Inscription”, p. 338-339.

⁴³² S. G. Klyâştornıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 36.

⁴³³ S. G. Klyâştornıy, “Naskalme Runiçeskie Nadpisi Mongolii”, s. 152.

⁴³⁴ S. G. Klyâştornıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 82.

Tekin bu eserinde Klyaştorıny'ın Tes Yazıtı hakkındaki çalışmasını değerlendirmektedir. Buna göre Klyaştorıny'ın ele aldığı makale Tes Yazıtı'nın mükemmel bir el yapımı kopyasını ve metnin İngilizce çevrisini içermektedir. Talat Tekin'e göre Klyaştorıny'ın yapmış olduğu çalışma Şinekhüü ve Kharjaubai'nin çalışmalarından daha iyiydi.⁴³⁵

Klyaştorıny, Tes Yazıtı'nda Uygur hanedanlığına ve Yenisey Kırgızlarına ait damgaların mevcut olduğunu ifade etmektedir. Fakat Klyaştorıny, bu damganın yazıtla bağlantısının kanıtlanamadığını aktarmaktadır. Ayrıca Tes Yazıtı paleografik özellikleri açısından Yenisey yazıtlarına benzemektedir. Sonuç olarak Klyaştorıny'e göre, Tes Yazıtı paleografik olarak VIII. yüzyılın ikinci yarısında Uygur kağanı adına yazıldı.⁴³⁶

Klyaştorıny, bir diğer çalışmasında Tes Yazıtı'nın 762 yılında Uygur hükümdarı Böğü Kağan'ın emri üzerine dikildiğini aktarır.⁴³⁷ Tes Yazıtı'nın yazarı Tüpek Alp idi ve bu adın yanında damgalar mevcuttu. Klyaştorıny, bu damgalardan birinin Uygur kağanı olan El Etmiş Bilge Kağan'ın boyuna ait olan damgaya benzediğini aktarır.⁴³⁸

Klyaştorıny Tes Yazıtı'nın hasar aldığını belirtmektedir. Yazıtın batı yüzünün ilk satırı neredeyse silinmiş, güney yüzünün son satırı ise yok olmuştur. Yazarın belirttiğine göre Tes Yazıtı'nın orijinal halinin son 20 satırı okunabilmekteydi. Bu elverişsiz durum, yazıtta anlatılan olayların yorumlanmasını kısıtlamaktadır.⁴³⁹

Tes Yazıtı hasar olmuş olsa da okunan kısımlarından Uygur Devleti hakkında bilgi edinmekteyiz. Yazıt Uygur Kağanı El Etmiş Bilge Kağan'ın ve Böğü Kağan'ın tahta çıkışı, boylar ile mücadele, Uygur Kağanlığı'nın hanlık dönemlerinden bahsetmekteydi. Tes Yazıtı'nın ilk bölümü hasarlı olmasına rağmen El Etmiş Bilge Kağan'ın varisinin tahta çıkmasına ilişkin ipucu veriyordu.⁴⁴⁰

Klyaştorıny, günümüze kadar ulaşan parçaların incelenmesi sonucunda Tes ile Terhin Yazıtı'nın benzer bir yapıya ait olduğunu aktarmaktadır. Tes Yazıtı'nda Çin ile mücadelelere pek değinilmemişti. Klyaştorıny, Şine Usu Yazıtı'nda Çin ile mücadelelerin daha ayrıntılı anlatıldığını belirtmektedir.⁴⁴¹

⁴³⁵ Talat Tekin, "Nine Notes on the Tes Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, XLII/1, 1988, p. 380.

⁴³⁶ S. G. Klyaştorıny, "Naskalnie Runičeskie Nadpisi Mongolii", s. 154-155.

⁴³⁷ S. G. Klyaştorıny, "Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi", s. 198-199.

⁴³⁸ S. G. Klyaştorıny, "Tes Abidesi", s. 151.

⁴³⁹ S. G. Klyaştorıny, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", p. 142.

⁴⁴⁰ S. G. Klyaştorıny, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", p. 144.

⁴⁴¹ S. G. Klyaştorıny, *Runičeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 84.

Klyāştornıy, Tes Yazıtı'nın Şinekhü ve S. Karjaubay tarafından araştırıldığını ifade etmektedir. Klyāştornıy, Karjaubay'ın Tes Yazıtı'nda geçen kelimelerle Kazakça'da aynı köke sahip kelimeleri karşılaştırmayı denediklerini aktarmaktadır. Şinekhü ise Tes Yazıtı'nı Moğolca söz varlığına ve dil bilgisi kurallarına göre inceledi.⁴⁴²

Klyāştornıy, Tes, Terhin ve Şine Usu yazıtları hakkında önemli bir husus üzerinde durmaktadır. Buna göre, Tes Yazıtı Uygur Devleti'nin yaratılışından El Etmiş Bilge Kağan'a kadar olan kısmı anlatıyordu. Terhin Yazıtı, yine Uygur Devleti'nin kadim tarihi hakkında bilgi veriyordu. Şine Usu Yazıtı da Uygur Devleti'nin ortaya çıkışı hakkında bilgi veriyordu. Bu bağlamda bu üç yazıt Uygur Devleti'nin kurulması ve kurulduktan sonraki süreci hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Klyāştornıy, Terhin yazıtında diğer Türk boylarıyla olan savaşlardan bahsedildiğini, fakat Tes yazıtında böyle bir bilginin yer almadığını yazmaktadır.⁴⁴³

Tes Yazıtı'nı inceleyen Klyāştornıy, yazıtın içeriği hakkında bazı noktalar üzerinde durmaktadır. Bunlardan biri, 9. satırda geçen “buzuk başı” ifadesidir. Klyāştornıy, bu ifadenin Oğuzların “Bozok” kolunu ifade ettiğini, Bozok ve Üçok şeklinde ayrıldığını belirtmektedir.⁴⁴⁴

Yazarın değindiği bir diğer nokta ise El Etmiş Bilge Kağan'ın 12. satırda “Bilge” unvanı yerine “Uygur” unvanının kullanılmasıdır. 22. satırda geçen “Elser” kelimesi ise başka hiçbir yazıtta geçmiyordu. Klyāştornıy'e göre “Elser” ismi Böğü Kağan'ın doğudaki hükümdarlık otağını ifade ediyor olmalıydı.⁴⁴⁵

3.1.5.4. Şine Usu Yazıtı

1908 yılında Fin-Ugor Derneği'nin başkanı Otto Donner, Moğolistan'da keşfedilmemiş eski Türk yazıtları için çalışmaların yapılmasını önerdi. Gustav John Ramstedt yapılan çalışmaların başkanı olarak seçildi. Eski Türk yazıtları için yapılan ekspedisyon 24 Mayıs 1909 yılında başladı. Ramstedt'in yardımcısı ise A. D. Rudnev idi.⁴⁴⁶

1909 yılında Şine Usu Yazıtı, Ramstedt tarafından keşfedildi. Saha çalışmasından sonra ülkesine dönen Ramstedt, Şine Usu Yazıtı'nın fotoğraflarını V. Thomsen ile

⁴⁴² S. G. Klyāştornıy, “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, p. 142-143.

⁴⁴³ S. G. Klyāştornıy, “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, p. 148-149.

⁴⁴⁴ S. G. Klyāştornıy, “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, p. 169.

⁴⁴⁵ S. G. Klyāştornıy, “Tes Abidesi”, s. 170.

⁴⁴⁶ S. G. Klyāştornıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 50.

paylaştı. Yazıtın okunması için Ramstedt ve Thomsen çalışmalarda bulundu. Klyaştorıny, Thomsen'in Şine Usu Yazıtı'nın çözümlenmesi için Ramstedt'i cesaretlendirdiğini belirtmektedir. Ramstedt, 1913 yılında çalışmasını yayımlamaya karar verdi ve çalışma 1914 yılında yayımlandı.⁴⁴⁷

Klyaştorıny, 1974 yılında yazıtın ve taş kaplumbağanın parçalarını bulduğunu, yazıtın üç parçaya bölünerek kaideden atıldığını aktarmaktadır. Yazıtın alt kısmının hasar gördüğüne değinen Klyaştorıny, üst kısımdaki işaretlerin daha iyi korunduğuna dikkat çekmektedir. Yazar, alt kısımdaki işaretlerin kasıtlı olarak tahrip edildiğini düşünmektedir. Yapılan incelemeler sonucunda yazıtta 6 bin kadar karakter varken 4 bin karakter okunmaktadır. Yazıtta kağana ait olduğu düşünülen bir tamga mevcuttur. Orhun yazıtlarının aksine yazıtın bulunduğu alanda herhangi bir arkeolojik yapıya rastlanılmadı.⁴⁴⁸

Şine Usu Yazıtı, Uygur kağanı Moyun Çor adına yazıldı. Yazıtın yazarı "Begzig" adında biridir.⁴⁴⁹ G. Ramstedt eserlerinde, bu yazıtı bazen "Selenginsk Taşı" olarak adlandırdı. Klyaştorıny, bu yazıtın 742-774 yıllarında Uygur-Türk kağanlıkları arasında gerçekleşen mücadeleleri anlattığını belirtmektedir.⁴⁵⁰

Şine Usu Yazıtı'nda Kutlug Bilge Kül Kağan devletin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Klyaştorıny, Çin kaynaklarında Kutlug Bilge Kül Kağan'ın adının "Guli Pelio" olarak geçtiğini aktarmaktadır. Yazar, Karabalgasun Yazıtı'nda ilk Uygur Kağanı olarak Guli Peilo'nun babası "Hu-Şu" olarak kabul edildiğine değinmektedir. Ancak Klyaştorıny, Hu-şu'nun bir kağan olarak adlandırılmadığı üzerinde durmaktadır.⁴⁵¹

Klyaştorıny, Şine Usu Yazıtı'nın Kıpçak tarihi ve menşei için önem arz ettiği üzerinde durmaktadır. Yazıtta "Türk-Kıpçaklar" teriminin geçtiğini ve Ramstedt'in bu ifadeyi yorumladığını aktarmaktadır. Klyaştorıny, Ramstedt'in "Türk-Kıpçak" okumasını birçok filolog ve tarihçinin kabul etmediğini, ancak sonraki dönemlerde dikkate aldıklarını belirtmektedir.⁴⁵²

Yazarın üzerinde durduğu bir diğer husus ise yazıtın batı kısmında geçen "biciy" sözcüğüdür. Klyaştorıny'e göre, "biciy" sözcüğü fonetik ve grafik olarak "bitiy"

⁴⁴⁷ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 51.

⁴⁴⁸ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 53-54.

⁴⁴⁹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 77.

⁴⁵⁰ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 141.

⁴⁵¹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 70.

⁴⁵² S. G. Klyaştorıny, "Runik Abidelerde Kıpçaklar", s. 32.

sözcüğüne denk geliyordu. Yazar, Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde “biçiy” kelimesinin “sözleşme, anlaşma” anlamına geldiğini belirtmektedir. Klyaştorıny'e göre “biçiy” sözcüğü araştırılmalı ve incelenmeliydi.⁴⁵³

Klyaştorıny, Şine Usu ve Terhin yazıtlarının içerik olarak benzediğini ve her iki yazıtın Uygur Kağanlığı'nın ortaya çıkışı hakkında bilgi içerdiğini söylemektedir.⁴⁵⁴ Ayrıca Uygur Kağanlığı'nın temeli olan “On Uygur” ve “Dokuz Oğuz” birliği hakkında yazıtta bazı bilgiler bulunmaktadır.⁴⁵⁵

3.1.5.5. Karabalgasun Yazıtı

Uygurlara ait olan bir diğer yazıt ise Karabalgasun yazıtıdır. Yazıt 1891 yılında Rus arkeolog Nikolay Yadrintsev tarafından keşfedildi. Türkçe (Uygurca), Soğdca ve Çince olarak yazılmıştır. Klyaştorıny, Karabalgasun yazıtının en çok Türkçe kısmının zarar gördüğünü aktarmaktadır.⁴⁵⁶

Yazıtın içeriği iyi korunmuş olan Çince versiyondan değerlendirilmiştir. Karabalgasun Yazıtı'nın Çince kısmının incelenmesi 1896-1897 yılında başladı. P. Pelliot ve E. Chavannes tarafından incelenen Karabalgasun Yazıtı hakkında A. K. Kamalov'un da önemli çalışmaları oldu.⁴⁵⁷

Karabalgasun Yazıtı'nın Soğdca kısmının büyük bir kısmı okunamayacak durumdadır. Klyaştorıny, O. Hansen tarafından yapılan baskıda Hansen'in yazıtın parçalarını bir araya getirmek için büyük bir çaba harcadığını aktarmaktadır. Fakat Soğdca ve Çince kısmı farklı olduğu için kalan parçaların birleştirilmesi zor olmuştur.⁴⁵⁸

O. Hansen'in baskısı, Soğdca kısmın 6 büyük ve 5 küçük parçasının metin çevirisini içeriyordu. Klyaştorıny, Soğdca bölümdeki bir başlığın yazıt hakkında ipucu verdiğini aktarmaktadır. Karabalgasun Yazıtı'nın hangi kağan için yazıldığı böylece ortaya çıkmaktadır. Klyaştorıny, Karabalgasun Yazıtı'nın 808-821 yılları arasında yazıldığını düşünmektedir. Yazıt, Alp Bilge Kağan'ın ölümünden sonra yazıldı.⁴⁵⁹

Karabalgasun yazıtının Soğdca kısmında Alp Bilge Kağan'ın birçok selefine atıfta bulunduğu görülmektedir. Yazıtta Uygur Devleti'nin seferleri anlatılmaktadır. Bu

⁴⁵³ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 74.

⁴⁵⁴ S. G. Klyaştorıny, “Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii”, s. 121.

⁴⁵⁵ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 69.

⁴⁵⁶ S. G. Klyaştorıny, “Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii”, s. 119.

⁴⁵⁷ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 22.

⁴⁵⁸ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 22.

⁴⁵⁹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 23.

seferler arasında Kırgız, Tibet, Karluklar vardı. Türgişlerle mücadelelere de yer verilmiştir. Klyaştorıny, Karabalgasun Yazıtı ile Orhun yazıtlarının benzediğini belirtmektedir. Karabalgasun Yazıtı ile Orhun yazıtları yalnızca kağanın saltanatını değil aynı zamanda kendisinden önceki siyasi ve askerî olayları da anlatmaktadır.⁴⁶⁰

3.1.5.6. Gürbelcin (Gurvaljin Uul) Yazıtı

Klyaştorıny, 1975 yılında Moğolistan'ın Bulgan Aymag sınırları içinde bulunan Gurvaljin Uul bölgesinde incelemelerde bulundu. Dağın güney yamaçlarından kopan kaya parçalarından birinin üzerinde runik yazı ile damgaların olduğunu fark etti. Gürbelcin Yazıtı olarak adlandırılan bu yazıt 15 işaretten oluşuyordu. Bu işaretler oldukça düzgün işlenmişti ve yazıt imla açısından kusursuzdu. Klyaştorıny'e göre, Gürbelcin Yazıtı paleografik olarak VIII. yüzyıla ve Uygurlara aitti. Klyaştorıny, bu kaya yazıtını "Ben, Tanrı'nın hizmetkârı, yazdım" şeklinde okumuştur. "Tanrı kulu, Tanrı hizmetkârı" olarak çevirdiği ifadeden yola çıkarak erken dönem Türk kültüründe Türk dininin etkisinin üzerinde durmaktadır.⁴⁶¹

3.1.5.7. Sevrey Yazıtı

1948 yılında SSCB Bilimler Akademisi Moğol Paleontoloji Seferi Gobi bölgesinde çalışmalar gerçekleştirdi. Sefer başkanı İvan Efremov Sevrey-Somon yakınlarındaki çölün en güneyindeki iki taş hakkında bilgi aldı. Bu bilgiler Gobi bölgesindeki runik yazıtlar hakkındaki ilk bilgiydi.⁴⁶²

İvan Efremov, Gobi'de keşfedilen Sevrey Yazıtı'nı inceleyerek bir rapor yayımladı. Efremov'a göre, bu yazıtın üzerindeki işaretler Türklere aitti ve bu yazıt iki taştan oluşan eski Türk runik yazıtıydı. 1968 yılında Sevrey Yazıtı B. Rinchen tarafından incelendi ve Efremov'un raporunu doğruladı. Sevrey Yazıtı Türklere aitti.⁴⁶³

Klyaştorıny, 1969 yılında katıldığı ekspedisyona sayesinde Sevrey Yazıtı'nı inceleme fırsatı buldu.⁴⁶⁴ Klyaştorıny, Efremov'un çalışmasına istinaden Sevrey Yazıtı'nın iki yazıttan oluştuğunu savunmaktadır. Sevrey Yazıtı, Sevrey-Somon bölgesinin 6 km güneydoğusunda kalan mermerden yapılmış dikdörtgen bir steldi. Yazıt

⁴⁶⁰ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 24.

⁴⁶¹ S. G. Klyaştorıny, "Naskalnie Runiçeskie Nadpisi Mongolii", s. 155.

⁴⁶² S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 92.

⁴⁶³ S. G. Klyaştorıny, "Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii", s. 123.

⁴⁶⁴ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 93.

çok fazla hasar gördüğü için okunması oldukça güçtü. Yazıt, Soğdca ve Türk runik yazıyla dikilmişti.

Klyaştorıny'e göre, anıtın doğru tarihlendirilmesi için anıtın yerinin ve amacının belirlenmesi, dönemin koşullarının değerlendirilmesi ve yazıtta bulunan Türkçe ile Soğdca isimlerin analiz edilmesi gerekiyordu.⁴⁶⁵ Klyaştorıny, Soğd harflerinin yazılış biçiminden yola çıkarak Sevrey Yazıtı'nın IX. yüzyılın sonlarına doğru dikildiğini düşünmektedir. Dolayısıyla Sevrey Yazıtı'nın genel tarihlendirilmesi, Uygur Kağanlığı'nın var olduğu döneme denk gelmektedir.⁴⁶⁶

Sevrey Yazıtı'nın yakınında bir kitabe ve herhangi bir mezar yapısı yoktu. Uygur Kağanlığı'nın güney sınırlarında olan, Uygur seferlerinin Çin'e doğru giden yol üzerindeki konumu yazıt hakkında önemli ipuçları ortaya koymaktaydı. Klyaştorıny, Sevrey Yazıtı'nın Çin'deki seferinden dönen Uygurların emriyle dikilen bir zafer anıtı olabileceğini aktarmaktadır.⁴⁶⁷

Klyaştorıny'e göre Sevrey Yazıtı, Uygur kağanının zafer anıtıydı. Çünkü Bayan Çor, Tatarları yenmişti ve bunun bir taş üzerine yazılmasını emretmişti.⁴⁶⁸ Hatta günümüze ulaşan parçalardan yola çıkarak Sevrey Yazıtı'nın Uygur kağanının askerî komutanları tarafından dikilmiş bir anıt olarak tanımlanabilir.⁴⁶⁹

755 yılında Çin'de An Luşan tarafından büyük bir isyan ortaya çıktı. Tang İmparatorluğu Uygur Kağanlığı'ndan yardım istedi. Uygurlar bu yardımı kabul etti ve isyancıların üstüne yürüdüler. 757 yılında isyancılar bertaraf edildi ve isyan bastırıldı. Çin'de iç savaş devam etti. İsyancılar yeniden örgütlendi. Fakat Uygurların müdahalesi sayesinde 762 yılında isyan sona erdi. Uygurlar bir süre sonra Çin'i terk ettiler. Fakat yanlarında savaş ganimetleri dışında Soğdlu misyonerleri de başkentleri Ordubalık'a götürdüler. Böylece Uygur Maniheizmi ve Soğd etkisi ile yeni bir Türk-Uygur kültürü ortaya çıktı. Kağan Uygur topraklarına dönerken yolunun üstüne bir zafer anıtı diktirdi. Bulduğu bölgeden dolayı bu yazıtı "Sevrey" adı verildi.⁴⁷⁰

Sevrey Yazıtı'nın Soğdca kısmında Uygur kağanından birkaç kez bahsedilmektedir. Kağanın adı tam korunamamış olsa da Türkçe kısımda Uygur hanedan

⁴⁶⁵ S. G. Klyaştorıny, "Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii", s. 125.

⁴⁶⁶ S. G. Klyaştorıny, "Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii", s. 123-125.

⁴⁶⁷ S. G. Klyaştorıny, *Runičeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 94-95.

⁴⁶⁸ S. G. Klyaştorıny, "Türko-Sogdiyskiy Pamyatnik İz Yujnoy Gobi", *VII Godičnaya Sessiya Lo İvan (Kratkie Soobštēniya)*, İzdatelstvo Nauka, 1971, s. 59.

⁴⁶⁹ S. G. Klyaştorıny, "Türko-Sogdiyskiy Pamyatnik İz Yujnoy Gobi", s. 60.

⁴⁷⁰ S. G. Klyaştorıny, *Runičeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 96-100.

ailesinin adı olan “Yağlakar” adı okunmaktadır.⁴⁷¹ Klyaştorıny, Sevrey Yazıtı’nı “Orta Asya’da Türk olmayan son imparatorlukların kültürel-ideolojik politikada yeni bir yönelimin ilk tanığı” olarak ifade etmektedir.⁴⁷²

3.1.5.8. Suci Yazıtı

Suci Yazıtı 1900 yılında Moğolistan’a yaptığı sefer sırasında Gustav Ramstedt tarafından Kuzey Moğolistan bölgesinde Sudcin-Dava’da keşfedildi. Klyaştorıny, çekilen fotoğrafların nakliye sırasında kaybolmasıyla Ramstedt ile Sakari Palsi’nin yazıtı 1909 yılında yeniden incelediğini ve kopyaladığını aktarmaktadır. Yazıtın iyi korunduğunu aktaran Klyaştorıny, en üstte bir tamga olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁷³

1913 yılında Gustav Ramstedt tarafından okunan Suci Yazıtı, tartışmalara neden oldu. Bunun nedeni yazıtın içerisindeki karakterlerin yorumlanması ve tarihlendirilmesiyle ilgiliydi. Klyaştorıny’e göre Suci Yazıtı, Kırgız askerî liderin anısına yazıldı. Bundan dolayı Suci Yazıtı, Moğolistan’da keşfedilmiş olsa da Kırgız runik anıtlarından biri olarak kabul edilmeliydi.⁴⁷⁴ Çünkü, yazıtta 840 yılında Yağlakar hanedanına Kırgızların son verdiği belirtiliyordu.⁴⁷⁵

Kormuşın’in çevirisinden yola çıkan Klyaştorıny, yazıtta “Yakışıklı, güzel” unvanlı birisinden bahsedildiğini vurgulamaktadır. Klyaştorıny, yazıtın son satırında geçen Türkçe olmayan bir isme sahip asilzadeden bahsedildiğini aktarmaktadır. Bu isim Orhun kitabelerinde sıklıkla bahsediliyor fakat Yenisey yazıtlarında dolaylı olarak kaydediliyordu.⁴⁷⁶

Klyaştorıny’in üzerinde durduğu bir diğer husus Kormuşın’in çevirisinde bahsettiği son satırdaki “Soğd” ifadesidir. Klyaştorıny’e göre, Yenisey’de Soğd soylusunun varlığı ancak Soğd şehirlerinden gelenlerin torunları ve yoğun nüfuslu göçmen birliklerinin bulunduğu Çin’in kuzeybatı eyaletleri arasındaki bağ ile doğrulanabilir. Yenisey Kırgızlarının Doğu Türkistan ve Çin ile aktif temasları IX. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanır. Klyaştorıny, eski Kırgız epigrafisinde yabancı

⁴⁷¹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 98.

⁴⁷² S. G. Klyaştorıny, “Novie Epigrafiçeskie Raboti v Mongolii”, s. 128.

⁴⁷³ S. G. Klyaştorıny, “Siriyskoe İmya Sogdiyskogo Velmoji v Drevnetürkskom Tekste İz Tuvi”, *Türkologiçeskiy Sbornik 2009-2010*, Vostoçnaya Literatura, 2011, s. 197.

⁴⁷⁴ Osman Fikri Sertkaya, Suci Yazıtı’nın Uygurlara ait olduğunu ve VIII. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığını aktarmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Osman Fikri Sertkaya, “Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, XLVIII/2000, 2000, s. 309.

⁴⁷⁵ S. G. Klyaştorıny, “Siriyskoe İmya Sogdiyskogo Velmoji v Drevnetürkskom Tekste İz Tuvi”, s. 197-198.

⁴⁷⁶ S. G. Klyaştorıny, “Siriyskoe İmya Sogdiyskogo Velmoji v Drevnetürkskom Tekste İz Tuvi”, s. 199.

kelimelerin geçmesini Hristiyanlık ve Maniheizm'in etkisinden kaynaklı olduğunu belirtmektedir.⁴⁷⁷

3.1.6. Yenisey Yazıtları

Tıva ve Hakasya topraklarında Yenisey vadisinde 150'den fazla Türkçe runik yazıt keşfedildi. Yenisey yazıtlarında her ne kadar tarihî kayıtlar bulunmasa da tarihî açıdan önem arz etmektedir. Türk Kağanlığı ve Uygur Devleti'ne ait yazıtların gölgesinde kalan bu yazıtlar hakkında Radlov, Thomsen, Malov gibi önemli bilim adamları çalışmalarda bulundu. Bu yazıtlar üzerinde çalışmalar ve incelemeler yapan bir diğer bilim adamı da Klyaştorıny'dır.

Klyaştorıny'e göre, Yenisey yazıtlarının çoğu VIII.-XII. yüzyıllarda yazıldı. Yenisey yazıt metinleri Orhun yazıt metinlerinden daha kısadır ve Kırgız beylerini öven metinlerdir. Fakat Orhun yazıtlarına göre, daha az tarihî ve siyasi bilgiler vermektedirler. Aynı zamanda Baykal bölgesinin kayalık bölgesinde küçük ve okunması zor runik yazıtlar keşfedildi.⁴⁷⁸

Bu kısımda Yenisey yazıtları grubunda incelenen ve Klyaştorıny'in ele aldığı Altın Köl, Uybat III, Elegest II, Bay-Bulun, Hemçik Bom, Temirsug, Tepsey, Açura yazıtları hakkındaki fikirlerine yer vereceğiz.

3.1.6.1. Altın Köl Yazıtları

Altın Köl yazıtları, Yenisey ve Abakan nehirleri arasındaki bozkırda bulundu⁴⁷⁹. Türk runik yazısı içeren bu yazıtlar, Minusinsk Müzesi'nde epigrafik koleksiyonda korunmaktadır. Bu yazıtlar hakkında en ayrıntılı açıklamaları 1906 yılında Sibiryalı tarihçi A.V. Adrianov yaptı. Klyaştorıny de bu yazıtlar hakkında birkaç husus üzerinde durmaktadır. Altın Köl-I ve Altın Köl-II olarak ikiye ayrılan ve tipolojik olarak birbiriyle aynı olan bu yazıtlar, Orhun yazıtlarının karakterini taşımaktaydı. Bu yazıtların eş zamanlı olarak dikildiği düşünen Klyaştorıny, Altın Köl-II yazıtının müzenin onarımı sırasında yanlışlıkla ikiye ayrıldığını aktarmaktadır.⁴⁸⁰

3.1.6.2. Uybat III Yazıtı

⁴⁷⁷ S. G. Klyaştorıny, "Siriyskoe İmya Sogdiyskogo Velmoji v Drevnetürkskom Tekste İz Tuvi", s. 199-201.

⁴⁷⁸ S. G. Klyaştorıny, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 260.

⁴⁷⁹ Hüseyin Namık Orkun, Altın Köl yazıtlarının ilk olarak 1878 yılında E. T. Korçakoff adında bir köylü tarafından Monok köyünde bulunduğu bahsetmektedir. Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 511.

⁴⁸⁰ S. G. Klyaştorıny, "Steli Zolotogo Ozera", *Turcologica*, Nauka, Leningrad 1976, s. 258-259, 266.

Rusya'nın Uybat Nehri bölgesinde keşfedildi. Uybat yazıtları hakkında inceleme yapan tarihçilerden biri de Klyaştorıny'dir. Klyaştorıny, Uybat yazıtlarını Yenisey'in en görkemli yazıtları olarak nitelendirir ve VIII. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedir. Uybat Yazıtı hakkında mevcut okumalarının düzeltilmesi gerektiğini söyleyen yazar, Altın Köl yazıtlarıyla benzediğini ifade eder.⁴⁸¹

1721 yılında Sibirya'da Büyük Petro'nun emriyle kapsamlı çalışmalar yapılmaya başlandı. Bu çalışmalar sonucunda ünlü bilim adamlarından Leopold Messerschmidt, Uybat Nehri üzerinde Hakas halkı tarafından kendisine gösterilen bir yazıtı inceledi. 1886 yılında Klements tarafından yeniden incelenen Uybat III Yazıtı, Minusinsk'e getirildi. Yazıt hakkında bilgiler, Radlov tarafından da yayımlandı.⁴⁸²

Klyaştorıny, Hakasya'da bulunan Uybat III Yazıtı'nın soylu bir Türk'e ait olduğunu düşünmektedir. Çünkü anıt mezarda bulunan heykel ve balbal gömmeleri eski Kırgız cenaze törenlerinin özelliğini yansıtmıyordu.⁴⁸³ Uybat III Yazıtı, üç metrelik stelden oluşmaktadır. Yüzeyi erozyondan dolayı aşınmıştır. Yazar, bundan dolayı yazıtın başarısız şekilde çevrildiğini aktarmıştır.⁴⁸⁴

3.1.6.3. Açura Yazıtı

İlk kez 1857 yılında Altın Köl yazıtlarının 70-80 km kuzeydoğusundaki bozkırda keşfedilen Açura yazıtı, Altın Köl ve Uybat yazıtlarıyla aynı özellikleri göstermekteydi. Yazıt hasar gördüğünden dolayı parçalanmış şekilde korunmaktadır.⁴⁸⁵

3.1.6.4. Bay-Bulun II Yazıtı

1915 yılında A.V. Adrianov'un yaptığı keşifle adı duyulan Bay-Bulun II Yazıtı hakkında birçok çalışma yapıldı. 1997 yılında İ. V. Kormuşın, Bay-Bulun II Yazıtı hakkındaki çevirilerini ve okumalarını yayımladı. Fakat Klyaştorıny, Bay-Bulun yazıtındaki işaretlerin okunmasında birçok düzenlemenin yapılması gerektiğini düşünüyordu.⁴⁸⁶

⁴⁸¹ S. G. Klyaştorıny, "Stelı Zolotogo Ozera", s. 260.

⁴⁸² S. G. Klyaştorıny, "Hram, İzvayanie i Stela v Drevnetürkskih Tekstah (K İnterpretatsii İhe-Hanın- Norskoy Nadpisi)", s. 250-251.

⁴⁸³ S. G. Klyaştorıny, "Hram, İzvayanie i Stela v Drevnetürkskih Tekstah (K İnterpretatsii İhe-Hanın- Norskoy Nadpisi)", s. 253.

⁴⁸⁴ S. G. Klyaştorıny, "Hram, İzvayanie i Stela v Drevnetürkskih Tekstah (K İnterpretatsii İhe-Hanın-Norskoy Nadpisi)", s. 251.

⁴⁸⁵ S. G. Klyaştorıny, "Stelı Zolotogo Ozera", s. 260.

⁴⁸⁶ S. G. Klyaştorıny, "Vtoraya Bay-Bulunskaya Stela", *Drevnie Türki v Tsentralnoy Tuve*, İnstitut İstorii Materialnoy Kulturu RAN, St. Peterburg 2012, s. 223.

Yazar özellikle Tıva'da bulunan bu yazıttaki “bag” sözcüğü üzerinde durmuştu. Eski Türkçe’de bu kelimenin “bağ, grup, kategori” gibi anlamlara geldiğini ifade eden Klyaştorıny, bu kelimenin Yenisey runiğinde sosyal öneme sahip bir anlam kazandığı ve neredeyse Tıva yazıtlarında yaygın bir terim olduğu üzerinde durmaktadır.⁴⁸⁷

3.1.6.5. Temirsug Yazıtı

1970 yılında SSCB Bilimler Akademisi, Sayan-Tıva arkeolojik ekspedisyonu için birçok bilim adamı görevlendirdi. Bugün Rusya’ya bağlı Tıva Cumhuriyeti’nin sınırları içinde yer alan Ulug-Hem ilinin içerisinde yer alan Temir-sug Nehri’nin yakınında İskit ve Kırgız zamanlarına ait birçok mezarlık alan bulundu. Tıvalı arkeolog A. İ. Sambu, bu alanda bir runik yazıt ve stel keşfetti.⁴⁸⁸

Temirsug Nehri’ne yakın bir bölgede bulunduğu için Temirsug adını alan yazıtın içeriği şablonla yazılmıştı. Yazıtta kahramandan “Beg, Sangun, Tutuk” gibi unvanlarla bahsedilmişti. Klyaştorıny, bu unvanların Türk yazıtlarında çok yaygın olmasına rağmen Yenisey yazıtlarında kullanılmadığını aktarmaktadır.⁴⁸⁹

Klyaştorıny, Temirsug Yazıtı’nın tarihlendirilmesinin oldukça zor olduğunu dile getirmiştir. L. R. Kızlasov’un yazıtları tarihlendirmede damga tipolojisine önem verdiğini belirten Klyaştorıny, damgaların zamanla boyların sembollerine dönüştüğünü belirtmektedir. Kızlasov’un Yenisey runik yazıtlarında görülen damgaları Kırgız Devleti’nin bölünmesinden sonra beylerin aile sembolleri olarak düşündüğünü belirten görüşünü Klyaştorıny de desteklemektedir.⁴⁹⁰

Klyaştorıny, Temirsug Yazıtı’nda görülen damganın aynısının Kızlasov tarafından X. yüzyılda Temirsug Yazıtı’na yakın bir bölgede keşfedilen Çaahal anıtında da görüldüğünü yazmaktadır. Böylece iki yakın bölgede farklı kişiler adına dikilmiş fakat aynı damgaya sahip iki yazıt tespit edilmiştir. Klyaştorıny’e göre, Yenisey yazıtlarında görülen bu damga, boy sembolüydü.⁴⁹¹

3.1.6.6. Hemçik Bom Yazıtı

Hemçik Nehri’nin sol kenarı yüksek kayalarla kaplıdır. Bu kayaların altında Kırgız dönemine (IX-XII yy.) ait bir mezar höyüğü vardır. Klyaştorıny, Kırgız

⁴⁸⁷ S. G. Klyaştorıny, “Vtoraya Bay-Bulunskaya Stela”, s. 226.

⁴⁸⁸ S. G. Klyaştorıny, “Temirsugskaya Runičeskaya Nadpis”, *VII Godičnaya Hauçnaya Sessiya LO İVAN SSSR (Kratkie Soobsheniya)*, Nauka, Moskva 1971, s. 19-20.

⁴⁸⁹ S. G. Klyaştorıny, “Temirsugskaya Runičeskaya Nadpis”, s. 20.

⁴⁹⁰ S. G. Klyaştorıny, “Temirsugskaya Runičeskaya Nadpis”, s. 20-21.

⁴⁹¹ S. G. Klyaştorıny, “Temirsugskaya Runičeskaya Nadpis”, s. 21.

tamgalarının bulunduğu bu mezar höyüğünde runik yazılı yazıtın bulunduğunu aktarmaktadır.⁴⁹²

Höyüğün Yenisey kısmında ise başka bir yazıt bulundu. Bu yazıtın taş mahfazasının içinde bulunduğunu aktaran yazar, taşın kazılıp açıldığını, fakat içinden herhangi bir envanterin çıkmadığını dile getirmektedir. Stelin iki parçaya bölündüğünü ifade eden Klyaştorıny, stelin ön yüzündeki bazı işaretlerin aşındığını aktarmaktadır. Tercüme edilen yazıtta “Elçi Beg” adında bir kısma rastlandığını da eklemektedir.⁴⁹³

Klyaştorıny, L. R. Kızlasov’un sınıflandırılmasını kabul ederek, Hemçik Bom Yazıtı’nın Tıva’nın eski Kırgız tamgaları sınıfına ait olduğunu kabul etmektedir. Bu tür damgaların Çaa-höl anıtlar grubunun karakterini taşıdığını söyleyen yazar, Hemçik Bom Yazıtı’nın IX-X. yüzyıllara ait olduğunu aktarmaktadır.⁴⁹⁴

Klyaştorıny, 1972 yılında kaleme aldığı yazıda mezar höyüğünün kazılara paralel olarak yürütülen Hemçik Bom epigrafik kompleksinin çalışmasının yeni başladığını belirtmektedir. Hemçik Bom Yazıtı’nın, Kırgız dönemine ait eserlerin tarihlendirilme sorunları ve Tıva’nın eski kültürünün tarihi için umut verici olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁹⁵

3.1.6.7. Elegest II Yazıtı

Elegeşt II Yazıtı, Yenisey’e uzak olmayan Elegeş Irmağı’nın kenarında bulundu. Klyaştorıny, Elegest II Yazıtı’nın birçok kez ele incelendiğini ve yayımlar yapıldığını aktarmaktadır. Fakat yazara göre en doğru ve eksiksiz okuması İ. V. Kormuşın tarafından yapıldı.

Klyaştorıny’e göre, Elegest II Yazıtı Kırgız hanının yeğeni için dikilen bir abideydi ve Maniheist izler taşıyordu. Ona göre, yazıtın son satırında yabancı bir ismin geçmesi dikkat çekici bir husustu. Kormuşın tarafından okunan yazıtın son satırında “Cac bar” olarak bir ifade geçmektedir. Yazıtta geçen “Cac” (Chach) adı M. Ö. I. yüzyılda Taşkent vahası olarak adlandırılan bir Soğd şehir devletiydi. “Bar” ise Sami kökenli veya dinsel kimliğe atıfta bulunan bir isim olabilirdi. Sami adı taşıyan bir Soğdlu, Orta Asya ve Çin’de Suriyeliler tarafından yayılan dinlerden biriyle etkileşim halinde olabilirdi.

⁴⁹² S. G. Klyaştorıny, “Runičeskie Nadpisi Hemçikbooma”, *Pismennie Pamyatniki i Problemy İstorii Kultury Narodov Vostoka*, Nauka, 1972, s. 27-28.

⁴⁹³ S. G. Klyaştorıny, “Runičeskie Nadpisi Hemçikbooma”, s. 28-29.

⁴⁹⁴ S. G. Klyaştorıny, “Runičeskie Nadpisi Hemçikbooma”, s. 28.

⁴⁹⁵ S. G. Klyaştorıny, “Runičeskie Nadpisi Hemçikbooma”, s. 29.

Yenisey Kırgızları ile Doğu Türkistan ve Çin arasındaki aktif temaslar IX. yüzyılın ikinci yarısından kalmadır. Bu nedenle Elegest II Yazıtı bu dönemde yazılmış olabilir.⁴⁹⁶

3.1.6.8. Tepsey Yazıtları

1904 yılında Adrianov tarafından keşfedilen petroglif kompleksi, on küçük Türk runik kitabesini içeriyordu. Bu yazıtlardan bazılarının tamamen korunmuş olduğunu belirten Klyaştorıny, Tepsey yazıtlarının eski Kırgız dönemine ait olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹⁷

Tepsey yazıtlarından birinde “Tepsey gökyüzünde mutlu” cümlesi bulunur. Aynı kayalık düzlemde uzun cüppeli bir adam figürü de mevcuttu. Klyaştorıny, buradaki adamın birçok tarihçi tarafından “Suriyeli-Soğd kökenli Maniheist din adamı” olarak tanımladığını belirtir. Çünkü figür yüksek burunlu, kalın sakallı ve uzun şapkalıdır. Fakat Klyaştorıny’e göre bu ikonografik özellikler figürün Maniheist kökenli olduğunu kanıtlamaz. Hatta Kırgızlar arasında Hristiyanlığın yayılmasına rağmen hiçbir zaman Şamanizm’in önüne geçemedi ve Kırgız kültürü üstünde ciddi bir etkisi olmadı.⁴⁹⁸

3.1.7. Türgiş Yazıtları

Tanrı Dağı, Türk runik yazıtların bulunduğu ana merkezlerdendir. Rysbek Alimov bu yazıtların ilk olarak 1896 yılında bulunduğunu aktarır. Rysbek Alimov bu yazıtlar üzerinde S. G. Klyaştorıny, D. D. Vasilyev, İ. L. Kızlasov ve L. Bazin gibi tarihçilerin ayrıntılı çalıştıklarını belirtmektedir. Tanrı Dağı ve çevresinde bulunan bu yazıtlar Türgiş Kağanlığı’na aitti ve VIII. yüzyıla tarihlendirildi. Talas, Issık-Göl ve Koçkor bölgelerinde Türk runik harfli yazıtlar bulundu.⁴⁹⁹

Klyaştorıny’e göre Tanrı Dağı yazıtları tam olarak incelenmedi. S. G. Klyaştorıny de bu yazıtların Türgiş Kağanlığı’na ait olduğunu düşünmekteydi.

3.1.7.1. Koçkor Yazıtları

1998 ve 2000 yılları arasında Kırgız arkeologlar Kuvat Tabaldiev ve Oraz Soltobaev’in Merkezî Tiyan-Şan’ın (Tanrı Dağları) Koçkor Vadisi’nde yaptıkları

⁴⁹⁶ S. G. Klyaştorıny, “Manichaeian Motives in the Turkic Runic Texts from Dunhuang and Tuva”, *Dunhuang Studies: Prospects and Problems for the Coming Second Century of Research*, St. Peterburg 2012, p. 113.

⁴⁹⁷ S. G. Klyaştorıny, “Nadpisi Tepseya”, *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kultury Narodov Vostoka*, Leningrad 1968, s. 18-19.

⁴⁹⁸ S. G. Klyaştorıny, “Nadpisi Tepseya”, s. 19.

⁴⁹⁹ Rysbek Alimov, *Tanrı Dağı Yazıtları (Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme)*, Kömen Yayınları, 2014, s. 2.

arkeolojik çalışmalar sonucunda buldukları runik yazıtlar hakkında Klyaştorıny, kendi çalışmaları ve gözlemleri sonucunda önemli sonuçlar ortaya koydu.

Klyaştorıny, Kuvat Tabaldiev'in saha araştırması sonucunda Koçkor Vadisi'nde eski Türk devrine ait çok önemli belgeler keşfettiğini aktarmaktadır. Kuvat Tabaldiev, Ağustos 2000'de yazıtların birkaç fotoğrafını ve anıtların bulunduğu bölgeyi gösteren belgeyi Klyaştorıny'e verdi.⁵⁰⁰ Bu belgeler dâhilinde yapmış olduğu araştırmaların sonuçlarını ise bildiri ile aktarmaktadır.

Klyaştorıny toplamda 9 metin olarak ayırdığı bu taş yazıtları yazı teknikleri, işaretler, transkripsiyon ve çevirileri ile inceledi. Klyaştorıny yapmış olduğu araştırmalar sonucunda bulunan bu taş yazıtların yazılış tekniği ve işaretleri dolayısıyla Talas grubu yazıtlarıyla aynı olduğunu gözlemledi. Koçkor yazıtlarının Talas yazıtlarından işlevsel anlamda birkaç farklılığı olmasına rağmen paleografik olarak özdeş olduğunu savundu.⁵⁰¹

Talas yazıtları hakkında kendi hipotezlerine de yer veren Klyaştorıny, bu yazıtların 716-739 yılları arasında yazıldığını ve Türgiş ilinin yazıtları olduğunu ileri sürdü. Yazar Koçkor ve Talas yazıtlarının göçebelerin temel hak anıtları olduğunu, Türk ve Moğol boyları arasında gerçekleşen toprağı kullanma kurallarının işaretlerle anlatıldığını belirtmektedir. Talas ve Koçkor yazıtlarının yazıldığı sırada Orta Asya toplulukları hakkında bilgi vermeyi ihmal etmeyen Klyaştorıny, Türgişlerin bu dönemde Araplarla mücadele ettiğini ve Orta Asya'nın kaderinin belirlendiğini aktarmaktadır.⁵⁰²

Klyaştorıny'in makalesinde üzerinde durduğu önemli hususlardan diğeri, Koçkor ve Talas yazıtlarının işlevsel farklılığıdır. Talas yazıtlarının anma mezar taşlarından oluştuğunu, Koçkor Yazıtları'nda hiç mezar taşının olmadığını hatta bunların farklı bir Türk runik sınıfına ait olduğunu söylemektedir. Bu runik yazıtların ortak özelliği ise kışın göç etme yerleriyle alakalıydı ve yazanın ismi, soy damgası, yer adı olarak üç zorunlu unsur mevcuttu.⁵⁰³

3.1.8. Altay Yazıtları

Altay bölgesinde eski Türk runik yazıtları hakkında ilk çalışmalar XIX. yüzyılda gerçekleşti. G. İ. Spasskiy'in 1818 yılında Altay bölgesinde yazıt keşfetmesiyle başlayan

⁵⁰⁰ S. G. Klyaştorıny, "Merkezi Tiyan-Şan'da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

⁵⁰¹ S. G. Klyaştorıny, "Merkezi Tiyan-Şan'da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları", s. 263.

⁵⁰² S. G. Klyaştorıny, "Merkezi Tiyan-Şan'da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları", s. 264.

⁵⁰³ S. G. Klyaştorıny, "Merkezi Tiyan-Şan'da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları", s. 264.

bu süreç uzun bir süre devam etmiştir. Altay bölgesindeki runik yazıtlar hakkında toplu çalışmalar 2002 yılında gerçekleşti. İ. L. Kızlasov, D. D. Vasilyev, A. P. Okladnikov ve S. G. Klyāstorniy gibi araştırmacılar tarafından bölgedeki runik yazıtlar incelendi.⁵⁰⁴

Bu kısımda Klyāstorniy'in üzerinde durduğu Altay yazıtları kategorisinde incelenen Kızıl Kabak ve Urkoş runik yazıtını inceleyeceğiz. Urkoş Yazıtı Uygur alfabesi ile yazılan bir yazıt olmakta birlikte Altay bölgesinde bulunmasından dolayı bu grupta inceledik.

3.1.8.1. Kızıl Kabak Runik Yazıtları

Kızıl Kabak platosunda, Barburgazi Nehri'nin sağ kıyısındaki levha parçaları üzerinde birkaç runik yazıt keşfedildi. Platoda 21 Tunç Çağı'na ait mezar höyüğü, erken dönem Türk mahfazaları, mahfazalar içerisinde 5 büyük Tunç Çağı yazıtı bulundu. Klyāstorniy, bunlardan birinin tabandan kırıldığını belirtmektedir. Bu runik yazıtlar özellikle sıradağların eteklerine yakın yerlerde dikilmişti.⁵⁰⁵

Kızıl Kabak platosunun batı kısmında levha parçaları bulundu. Klyāstorniy, bu parçaların kırık levhalara ait olduğunu belirtmektedir. Hatta enkazın tamamı yıkılmış halde bulundu. Ana yazıtta ait 4 tane büyük ve 6 tane küçük parça günümüze kadar ulaşmış ve hepsi birbiri ile eşleşmiştir. Yazıtın tepe kısmında ve ön yüzeyinde derin çizgilerle işlenmiş runik işaretler vardı. Yazıtta yazılar dikey olarak işlenmişti. Fakat yüzeyde önemli çatlaklar vardı. Yazıtta en az 43 işaret bulunmaktadır.⁵⁰⁶

Klyāstorniy'e göre, Kızıl Kabak bölgesinde bulunan bu yazıt tunç çağına ait stellere benziyordu. Böylece Tunç çağı dönemine ait steller Orta Çağda yeniden kullanılıyor ve üzerine yazılar yazılıyordu. Klyāstorniy, kırılan diğer yazıtın kasten kırıldığını ve başlangıçta yazıtın batı-doğu yönlü düzlemleri olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca diğer levhalardan runikler içeren yazıtların da parçaları bulundu, fakat bu levhalardan biri korunamadığı için okunamamaktadır. Ana stelin 130 cm güneyinde kapalı kutuda küçük ve bozulmamış bir stel daha keşfedildi. Klyāstorniy ve G. V.

⁵⁰⁴ Hatice Şirin, "Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları: Yeni Okuma ve Anlamlandırma Denemeleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 42 (2016), s. 167.

⁵⁰⁵ S. G. Klyāstorniy, G. V. Kubarev, "Türkskie Runičeskie Epitafii İz Čuyskoy Stepi (Yugo Vostočnyy Altay)", *İstoriya i Kultura Vostoka Azii*, II (2002), Novosibirsk, s. 79.

⁵⁰⁶ S. G. Klyāstorniy, G. V. Kubarev, "Türkskie Runičeskie Epitafii İz Čuyskoy Stepi (Yugo Vostočnyy Altay)", s. 79-80.

Kubarev, bu stelin ana steli taklit ettiğini, üzerinde kesilmiş çizgilerin bulunduğunu ve taşın kabartılıp düzeltilmiş olduğunu aktarmaktadır.⁵⁰⁷

Klyāstorniy ve Kubarev, bu runik yazıtın Tıva ve Hakasya’da bulunan yazıtlar ile benzer olduğunu ifade etmektedirler. Bu runik yazıtlar Altay bölgesindeki runik yazıt bölümünü tamamlamaktadır. Tipolojik olarak Yenisey yazıtlarına benzetmektedir. Sonuç olarak Yenisey Yazıtlarından paleografik olarak bir farklılıkları yoktur fakat Altay bölgesinde bulunan runik yazıtlar gibi sıra ihlali vardır.⁵⁰⁸

3.1.8.2. Urkoş Yazıtı

Orta Altay bölgesinde bulunan ve Urkoş bölgesinde keşfedildiğinden dolayı Urkoş Yazıtı olarak adlandırılan yazıt, siyah boya ile Uygurca yazılmış tüm bölgedeki bu türden tek buluntu olarak gösterilmektedir. 1980’lerden beri bilindiği söylenen bölgedeki yazıtlar ve kaya resimleri, 2004-2005 yılında Altay Üniversitesi tarafından düzenlenen Yalomanskaya Ekspedisyonu ile keşfedildi. Uygurca yazıtlar, siyah boya ile boyanan resimler, runik işaretleri kapsamaktaydı. Siyah ve kırmızı boya ile yazılan bu yazılar, yüzeyin eğilimli yapısı sayesinde günümüze kadar korundu.⁵⁰⁹

Urkoş Yazıtı, dikildiği dönemde bölgeyi ziyaret edecek, içindeki mesajı okuyup anlayabilecek kişiler için yazıldı. Klyāstorniy, Urkoş Yazıtı ile Uygur yazısının Türkçe konuşan çevrede kullanıldığını ifade etti. Ayrıca bu yazıtın imla kuralları, Orta Çağ el yazmaları ve Doğu Türkistan’da kullanılan Uygur yazısının imla kuralları ile oldukça benzerdi.⁵¹⁰

Urkoş Yazıtı’nda “tengriken” unvanının ön plana çıktığını belirten yazar, bu unvanın Doğu Türkistan’daki Budist ve Maniheizt el yazmalarında görüldüğünü ifade etmektedir. “Tengriken” unvanı, en yüksek gücü veya hükümdarın tek tanımını ifade ediyor olmalıydı. Klyāstorniy bu unvanın aynı zamanda “ilahi, bilge, dindar” gibi anlamlara geldiğini de eklemektedir.⁵¹¹

⁵⁰⁷ S. G. Klyāstorniy, G. V. Kubarev, “Türkskie Runičeskie Epitafii İz Çuyskoy Stepi (Yugo Vostočnyy Altay)”, s. 80-82.

⁵⁰⁸ S. G. Klyāstorniy, G. V. Kubarev, “Türkskie Runičeskie Epitafii İz Çuyskoy Stepi (Yugo Vostočnyy Altay)”, s. 81-82.

⁵⁰⁹ L. Y. Tuğuşeva, S. G. Klyāstorniy, G. V. Kubarev, “Inscriptions in Uyghur Writing and Runic Characters from the Urkosh Area (Central Altai)”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, XLII/4 (2014), p. 77-79.

⁵¹⁰ L. Y. Tuğuşeva, S. G. Klyāstorniy, G. V. Kubarev, “Inscriptions in Uyghur Writing and Runic Characters from the Urkosh Area (Central Altai)”, p. 80-81.

⁵¹¹ L. Y. Tuğuşeva, S. G. Klyāstorniy, G. V. Kubarev, “Inscriptions in Uyghur Writing and Runic Characters from the Urkosh Area (Central Altai)”, p. 81.

Yazarların belirttiğine göre, Altay'da bulunan her runik yazılı metin önem arz ediyordu ve bilimsel bir keşifti. Kaya üzerine siyah boya ile yazılan Uygurca yazılı kitabe, bölgedeki tek buluntuydu. Erken Orta Çağ runik yazıtlarının Altay bölgesinde görülmediğini belirten yazarlar, bu yazıtların belirli siyasi olaylardan bahsettiğini vurgular.⁵¹²

3.1.8.3. Çuy Yazıtları

2001 yılında Moğolistan ve Tıva toprakları ile bitişik olan Çuy bölgesinde iki runik yazıyla yazılmış yazıt bulundu. Klyaştorıny, bu yazıtlardan birinin çevirisi yapılmadan ön yayını yapıldığını belirtmektedir. Runik yazıtlardan biri Kurgak yolunun kenarında bulundu. Kayalık bir yüzeye uygulanan yazıtta petroglif vardı. Kayanın eteğinde geç Orta Çağ'a ait bir mezar inşa edilmişti ve bu mezarda at kemiklerinin olduğu keşfedilmiştir. Yazıtta erozyon sebebiyle bazı harfler kısmen silinmiş olsa da yazıt okunabilmekteydi.⁵¹³

Çuy Yazıtı'nda tasvir edilen sahneler gerçek bir avlanma sahnesiydi. Yazıtta bir köpek, insan, geyik, at ve ayı tasvir edildi. İnsan ve köpek, koşan geyiğe ve okunu çekmeye hazırlanan bir insana doğru ilerliyordu. Yazar, geniş kenarlı şapkalar ve bele sokulan okların betimlendiğine, bundan dolayı üslup kadar bu sahnenin de önemli olduğuna değinmektedir. Geniş kenarlı şapkalar Altay'da bulunan Tüekta petrogliflerinde görülmekteydi. Ayrıca kemerin içine koyulan oklar avcıları savaşçılardan ayırmaktadır. Klyaştorıny, bu avlanma sahnelerinin erken dönem Türk tarihinde en sık karşılaşılan ve sevilen sahne olduğunu aktarmaktadır.⁵¹⁴

3.1.9. Hazar Yazıtları

3.1.9.1. Nagy Szent Miklos Yazıtı

1799 yılında Macaristan'ın Torontal bölgesinin Nagy Szent Miklos köyünde bir hazine keşfedildi. Bu hazinenin içinden altın kaplar üzerine yazılı eşyalar bulundu. Klyaştorıny, bu hazinenin içinde Yunan harfleriyle yazılmış Türkçe runik bir metin olduğunu aktarmaktadır. V. Thomsen tarafından okunan yazıt, aslında Türk runik

⁵¹² L. Y. Tuguşeva, S. G. Klyaştorıny, G. V. Kubarev, "Inscriptions in Uyghur Writing And Runic Characters From The Urkosh Area (Central Altai)", p. 82.

⁵¹³ S. G. Klyaştorıny, G. V. Kubarev, "Türkskie Runičeskie Epitafii İz Çuyskoy Stepi (Yugo Vostoçnyy Altay)", s. 78.

⁵¹⁴ S. G. Klyaştorıny, G. V. Kubarev, "Türkskie Runičeskie Epitafii İz Çuyskoy Stepi (Yugo Vostoçnyy Altay)", s. 79.

yazılarıyla yazıldı. Aziz Miklos runik yazıtının tam olarak deşifre edilmesi ise Macar Türkolog Gluya Nemeth tarafından gerçekleşti.⁵¹⁵

Güneydoğu Avrupa bölgesinde bu türden birçok yazıtın bulunduğunu aktaran Klyaştorıny, A. M. Şerbak'ın bu yazıtlar hakkında çalışmaları üstlendiğini vurgulamaktadır. Fakat yazıtların karakterleri Aziz Miklos kitabesi ile uyuşmuyordu. Bundan dolayı kitabenin okunması oldukça zordu. Deşifre edilen metinler hakkında da kesin bir sonuca varılmadı.⁵¹⁶

Aziz Miklos yazıtının Kırım'da yazılmış olması muhtemeldir. Hazinenin Yunanca ve runik yazılı kapları aynı zamana uzanmaktaydı. Aziz Miklos kaplarından birinin üzerinde Türkçe olarak okunan Yunanca harflerle yazılmış bir yazıt vardı. Parçanın bulunduğu yerleşim yerinin tarihi VIII-IX. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Bu bağlamda Klyaştorıny, hazinede bulunan Yunan harfleriyle yazılmış yazıtın tarihlendirilmesinin IX. yüzyıla denk geldiğini aktarmaktadır.⁵¹⁷

Klyaştorıny, Aziz Miklos definesinde bulunan bu yazıtın hangi Türk boyuna ait olduğu üzerinde durmaktadır. Birçok araştırmacı bu yazıtın Avar, Peçenek veya Bulgarlara ait olduğunu ileri sürerken Klyaştorıny'e göre, bu yazıt Hazarlara aitti.⁵¹⁸

3.1.10. Bulgar Yazıtları

3.1.10.1. Madara Anıtları

Tuna Bulgarlarından kalan Madara anıtları, Bulgar tarihi için önem arz etmektedir. Klyaştorıny'e göre Madara anıtları Tuna bölgesinin, Kuzey Kafkasya'nın ve Orta Asya'nın erken Orta Çağ göçebelerinin kültürlerini birbirine bağlamaktadır. Madara Anıtı'nın üzerindeki görkemli kabartma, Proto-Bulgar boyunun ideolojisi ve dinî ayinleri hakkında bilgi vermektedir.⁵¹⁹

3.1.11. Doğu Türkistan'daki Runik Yazılı Eski Türk Yazıtları

1896 yılında Rus Coğrafya Kurumu, Doğu Türkistan'daki Turfan bölgesinden toplanan eski el yazmalarını Asya Müzesi'ne teslim etti. Toyuk-Mazar yakınlarındaki Budist manastırı ve İdikut şehrindeki el yazması kalıntıları A. O. İvanovsky, S. F.

⁵¹⁵ S. G. Klyaştorıny, "Hazarskie Zametki", *Türkologičeskiy Sbornik 2003-2004*, Vostochnaya Literatura, Moskva 2005, s. 95, 97.

⁵¹⁶ S. G. Klyaştorıny, "Hazarskie Zametki", s. 97.

⁵¹⁷ S. G. Klyaştorıny, "Hazarskie Zametki", s. 101-102.

⁵¹⁸ S. G. Klyaştorıny, "Hazarskie Zametki", s. 102.

⁵¹⁹ S. G. Klyaştorıny, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 262.

Oldenburg, V. V. Radlov gibi önemli isimler tarafından incelendi.⁵²⁰ Bölgedeki çalışmalar Ruslar tarafından sonraki tarihlerde de devam ettirildi.

Klements, 1891 yılında Tıva'da arkeolojik keşifler hakkında oluşturduğu gezi rotası hakkındaki raporları Radlov'a gönderdi. Bu süreçte, Klements ve Radlov birbirlerinin yakın destekçileri oldular.⁵²¹ 1891 yılında Klements tarafından Tıva'da yapılan araştırmalar sonucu bulunan 14 runik yazıtın damgaları Radlov tarafından *Atlas Drevnostey Mongolii* (Moğolistan Tarihî Eserler Atlası) adlı eserinde kullanıldı.⁵²²

Klements'i, Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesindeki tarihî eserlerin kaşifi olarak tanımlayan Klyaştorıny, konu ile ilgili yayımladığı makalesinde onun birçok epigrafik ve el yazısı metinler keşfettiğinin üzerinde durmaktadır. Budist tapınaklarına yazılmış eski Türk yazıtları, mali konulara dair Uygur Budist el yazmaları, gravür parçaları, eski Uygurca yazıtlar Klements'in keşifleri arasındaydı. Klyaştorıny'e göre Doğu Türkistan'daki runik eserler tarihsel belgeler içermemekle beraber eski Türk boylarının ve halklarının kültürünü incelemek için büyük önem taşımaktaydı.⁵²³

1914-1915 yılında Doğu Türkistan'da keşfedilen runik kitabeler, Yenisey kitabelerine benziyordu ve kâğıt üzerindeki runik yazı daha farklıydı. Kısa eserler Budist ortamında yazılmıştı.⁵²⁴ Klyaştorıny Yenisey'deki runik yazının yalnızca Batı Moğolistan epigrafisinde bulunduğunu ve bu kullanımın Uygurlarla sınırlı kalmadığını ifade etmektedir.⁵²⁵

3.2. Eski Türk El Yazmaları

Uygur döneminde oluşan yeni din ve alfabe sonucunda Uygur döneminde birçok Budist, Maniheizt, Hristiyan el yazmaları kaleme alındı. Dunhuang, Miran Kalesi, Turfan gibi bölgelerde keşfedilen bu el yazmalarından birçoğu günümüze ulaştı. Araştırmacılar tarafından bu el yazmaları incelenerek Türk dini ve kültürü hakkında yeni bilgiler ortaya çıktı. El yazmaları Uygur yazısının ile yazılıyordu. Klyaştorıny Uygur yazısının XI.

⁵²⁰ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostočnogo Turkestana", s. 50, 52.

⁵²¹ S. G. Klyaştorıny, "Formirovanie Fonda Pamyatnikov Drevnetürkskoj Pismennosti SPBF İV RAN (Otkritiya i Nahodki D. A. Klements'a)", s. 146.

⁵²² Klyaştorıny bu eserin Rusya Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü St. Petersburg şubesinin Orhun ekspedisyonunun bir parçası olarak korunduğunu aktarmaktadır. Bkz. S. G. Klyaştorıny, "Formirovanie Fonda Pamyatnikov Drevnetürkskoj Pismennosti SPBF İV RAN (Otkritiya i Nahodki D. A. Klements'a)", s. 147-148.

⁵²³ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostočnogo Turkestana", s. 53-54.

⁵²⁴ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostočnogo Turkestana", s. 56.

⁵²⁵ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostočnogo Turkestana", s. 57-58.

yüzyıldan sonra da kullanıldığını ve eski Türk runik yazısının Doğu Türkistan'da sona erdiğini belirtmektedir.⁵²⁶

Türk el yazmaları sarı ve kahverengi ince bir kağıda mürekkep ve fırça ile yazılıyordu. Kitapların ciltlenmesi farklı şekillerde gerçekleşiyordu. Klyaştorıy, defter formunun İran bölgesinden ödünç alındığını ve Maniheistler tarafından kullanıldığını belirtmektedir. Uygur alfabesi ve Budist yazısı ile birçok defter kaleme alındı. İran ve Türk Maniheist el yazması mavi ve altın zemin üzerine minyatürler ile süsleniyordu.⁵²⁷

Doğu Türkistan'da kaleme alınan Türkçe metinler yalnızca Uygur dilinde yazılmamıştı. Klyaştorıy, metinlerin en az beş lehçe kullanılarak yazıldığını ve en çok Maniheist ile Budist el yazmalarının lehçesinin ön plana çıktığını belirtmektedir. Eski Uygur metinlerinin oluşturulmasında kullanılan Brahmaca hariç diğer yazı sistemleri Aramice kökenliydi. Türkler kullandıkları bu alfabeleri Soğdlular sayesinde ödünç aldı. Türkler Soğd alfabesini de kullandılar. Soğd alfabesi Türkler tarafından 2 çeşidi ile kullanılıyordu. Bunlardan biri sutra yazısıdır. Diğerisi ise Soğd iş yazısı şeklindedir. Klyaştorıy, Soğd yazısı ile çok az anıtın yazıldığını ve Soğd harfleriyle yazılan kâğıt üzerindeki el yazmalarının eski Türk eserleri olduğunu belirtmektedir.⁵²⁸

Türkler, Brahma yazısını da kullanmışlardı. Klyaştorıy, Türklerin manastırlardaki Budist eserlerde Brahma yazısını kullandıklarını belirtmektedir. Budist Türkler Brahma alfabesini kendi dillerine uyarlayarak kullandılar. Brahma yazısıyla bulunan eserlerin çoğu Turfan bölgesine aitti. Yazar, Brahma yazısının Doğu Türkistan ve Hotan-Saka kültürünün bir parçası olduğunu aktarmaktadır. Klyaştorıy, eski Türk edebiyatının en parlak döneminin IX-XIII. yüzyıllar arası olduğunu düşünmektedir. Zamanla Uygur yazısı büyük bir yerleşim alanına yayıldı. Türklerle beraber Moğollar ve Mançurlar da kullandı.⁵²⁹

Klyaştorıy, Türkçe el yazması metinlerin incelenmesi sonucunda Türk atasözlerinin en eski koleksiyonunun mağara tapınaklarında bulunduğunu ifade etmektedir. Bu atasözleri sayesinde eski Türk kültürü ve yaşam tarzı hakkında bilgiler edinebilmekteyiz.⁵³⁰

⁵²⁶ S. G. Klyaştorıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 291.

⁵²⁷ S. G. Klyaştorıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 294-295.

⁵²⁸ S. G. Klyaştorıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 296-297.

⁵²⁹ S. G. Klyaştorıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 298.

⁵³⁰ S. G. Klyaştorıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 290.

3.2.1. Maniheist El Yazmaları

Türk Maniheist el yazmalarına dair araştırmalar XIX.-XX. yüzyıllarda gerçekleşti. Klyaştorıny, Dunhuang'daki Maniheist metinlerin X.-XI. yüzyıla ait olduğunu Turfan bölgesindeki eserlerin ise VIII. yüzyıla ait olduğunu belirtir.⁵³¹

1902 yılında A. Grünwedel tarafından Turfan'a yapılan keşif gezisi sırasında İdikut bölgesinde kazılar yapıldı. Klyaştorıny, bu kazı sırasında bir kâğıt parçasının bulunduğu dikkat çeker. Halk ile ortaklaşa yapılan kazı sonucunda 6 kâğıt parçası daha bulundu. Runik alfabe ile yazılan kâğıt parçalarından birinde Mani ilahisi yazılıydı. Orta Fars dilinde yazılan bu ilahinin yalnızca açılış ve kapanış kısmı Türkçe idi. Klyaştorıny, bu runik parçaların Maniheist içerikli bir kitabın sayfalarına ait olduğu üzerinde durmaktadır. Kazı sırasında çıkarılan bir diğer parça ise Uygurca bir metnin parçasıydı. Tüm bu parçalar A. Lekok tarafından yayımlanarak yorumlandı.⁵³²

A. Lekok tarafından 1905-1906 yıllarında yapılan keşif gezisi sırasında Maniheist kitaplardan yeni parçalar keşfedildi. İdikut şehrinin 15 km doğusunda yer alan bir manastır kazıldı ve kazı sonucunda runik yazılı 2 sayfa bulundu. Klyaştorıny, bulunan yaprak sayfaların incelendiğinde günah çıkarma geleneği ile ilgili olduğunu belirtmektedir.⁵³³

A. Stein 1913-1916 yılları arasında Turfan bölgesinde keşif gezisi yaptı. Bu keşif gezisi sırasında bir metin bulundu. Metin, Maniheizm'e geçiş yapan soylu bir kişiyi anlatıyordu. 15 satırdan oluşan bu metnin yalnızca sağ sütunu korunmuştur. Ayrıca metinde bazı soylu kişilerden de bahsedilmekteydi.⁵³⁴

Klyaştorıny, runik yazıyla yazılmış el yazmalarının bazılarının Dunhuang ve Miran'da bulunduğu dikkat çeker. Özellikle Dunhuang'daki kütüphane ve Miran Kalesi büyük önem taşımaktaydı. Bulunan eserler günümüzde British Museum'daki A. Stein koleksiyonunun bir parçası olarak sergilenmektedir. A. Stein tarafından bulunan Türk runik yazılı eserler Thomsen tarafından incelendi, deşifre edildi ve yayımlandı.⁵³⁵

Dunhuang ve Miran Kalesi kazılarında iki runik yazılı belge Türklerin askerî tarihine ışık tutmaktadır. Bu belgelerden birinde sesli harfler daha fazla kullanılmıştı.

⁵³¹ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 300.

⁵³² S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 281.

⁵³³ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 281.

⁵³⁴ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 282.

⁵³⁵ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 284

Miran Kalesi, Dunhuang'a giden yolu kontrol ediyordu. Fakat kalenin IX. yüzyılda yıkıldığı tahmin edilmektedir. Klyaştorıy Miran Kalesi ve Dunhuang'ın Uygur-Türk eserleri için önem taşıdığını vurgulamaktadır. Bu belgeler Türklerin askerî, siyasi, dinî ve kültürel özelliklerini yansıtmaktaydı.⁵³⁶

Bin Buda Mağarası'nda da runik el yazması keşfedildi. Klyaştorıy, bu eserler arasında en önemli buluntunun 29 sayfalık bir kitap olduğunu aktarmaktadır. Bu kitap ise Irk Bitig'dir.⁵³⁷ Bin Buda Mağarası'nda Türkçe başka bir el yazması daha bulundu. Yedi küçük parçadan oluşan bu el yazması hakkında V. Thomsen incelemelerde bulundu. L. Bazin ve J. Hamilton bu eser hakkında araştırmalara devam etti. Eserin en büyük parçası Çince yazılmıştı. Yapılan incelemeler sonucunda bu kısmın Geç Tang Hanedanı'na ait olduğu ortaya çıktı. 925 yılında yazıldığı düşünülen bu eserin Türkçe kısmı ise X. yüzyılın ortalarında yazılmış olabilirdi.⁵³⁸

3.2.2. Budist El Yazmaları

Turfan ve Dunhuang bölgesinde bulunan el yazmaların bir kısmını Budist eserler oluşturuyordu. Maniheizm'in kabul edilmesinden önce Moğolistan'da yaşayan Uygurlar arasında Budizm oldukça yaygındı. Doğu Türkistan bölgesindeki Türk Budist toplulukları en geç VII-VIII. yüzyıllarda ortaya çıktı. Budist çeviriler ve eski Türk edebiyatındaki faaliyetler VII-IX. yüzyıllar arasında gerçekleşti.⁵³⁹

Beşbalık ve Dunhuang bölgelerinde Budist manastırlarında çalışan gruplar tercümanlık faaliyetlerinde önemli rol oynadılar. Özellikle Doğu Türkistan bölgesinde çok sayıda el yazması ve sutra keşfedildi. Türk kökenli Budist din adamları Çinceye çevrilmiş Budist metinlere yönelmişlerdi.⁵⁴⁰

Eski Uygur el yazması metinleri Türkçeye çevrilirken Uygur çevirmenler tarafından günlük konuşmalar ve atasözleri de aktarıldı. Küçük bir atasözleri külliyatı sayesinde eski Türk atasözleri hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Bazı didaktik Budist

⁵³⁶ S. G. Klyaştorıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 291.

⁵³⁷ S. G. Klyaştorıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 285.

⁵³⁸ S. G. Klyaştorıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 289.

⁵³⁹ S. G. Klyaştorıy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 308.

⁵⁴⁰ S. G. Klyaştorıy, "Peter Zieme Altun Yaruq Sudur, Vorworte und Daserste Buch. Edition, Übersetzung der Alttürkischen Version des Goldglanzsütra (Suvarnaprabhasottamasütra). Turnhout, the Brepols Publishing House: 1996, 230 pp., with 88 Plates. - Berliner Turfantexte, XVIII.", *Manuscripta Orientalia*, III/1 (1997), St. Peterburg-Helsinki, s. 66-67.

anlatıların Türkçe versiyonunda ölümler için üzüntüyü ifade eden satırlar Türk folklorunda ağıt olarak ele alındığı görülmektedir.⁵⁴¹

Türk Budizm kültürünün temelinde Çin vardı. Fakat Laut'a göre Budist eserlerin Türkçeye çevrilmesinde Soğd dili etkili oldu. Bu anlamda Türk-Uygur tarihinde Singko Şeli Tutung önemli bir rol oynadı. Ünlü Budist bilgin Türkçeye birçok eser kazandırdı. Uygur Budist edebiyatına ait olan eserlerin bir kısmı X. yüzyıldan sonra Türkçeye çevrildi.⁵⁴² Ayrıca Klyaştorıny, bu dönemde Budist eser olan *Nirvana Sutra*'nın Türkçeye çevrilerek Türkler arasında Budizm'i yaymak gibi bir amaçları olduğunu söylemektedir.⁵⁴³

Klyaştorıny, Tuguşeva tarafından bulunan ve X.-XI. yüzyıllara tarihlendirilen Budist içerikli bir metnin Buda'yı övmek için yazıldığına dikkat çekmektedir. Eser St. Petersburg Şark El Yazmaları Enstitüsü'nde yer almaktadır. Klyaştorıny'e göre bu eser Türk dilinde kağıt üzerine yazılmış en eski orijinal şiirlerden biridir. Metnin oldukça kısa olduğuna değinen yazar bu şiirin erken dönem Uygur edebiyatı hakkında önemli bilgiler içerdiğini vurgulamaktadır. Uygur Budizm koleksiyonu iki sutra çevirisi de içermektedir. Mahayana Budizm'inde popüler olan Bodhisattva figürü Uygurlarda da görülmektedir. Bilinmeyen eski bir Uygur yazarının Maitreya adına yazdığı şiir korunmuştur.⁵⁴⁴

Uygurlar Budist eserleri Türkçeye çevirdiler ve bu eserleri manastır kütüphanelerinde sakladılar. Klyaştorıny'e göre Uygur toplumunda Budizm'in her iki mezhebi de vardı fakat bölgesel olarak ayrılıyordu. Uygur Hinayana metinlerinin hepsi bölgesinde bulundu. Uygurların en yaygın Budist metinleri Mahayana geleneğine kadar uzanmaktadır. Bu eserler Turfan bölgesinde bulundu. Uygurlar arasında en az çeviri Vinaya metinlerine aitti. Vinaya metinleri manastır toplulukları gibi dar bir çevre için tasarlanmıştı.⁵⁴⁵

Eski Uygur Budist el yazmaları metinlerinin çevirileri sayesinde Uygur toplumu hakkında da bilgi sahibi olmaktayız. Örneğin Brahma yazısıyla yazılmış küçük bir el yazması Buda ile iki tüccar arasındaki konuşmayı anlatmaktadır. İyi korunmuş olan bu

⁵⁴¹ S. G. Klyaştorıny, *Runişeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 318.

⁵⁴² S. G. Klyaştorıny, *Runişeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 309.

⁵⁴³ S. G. Klyaştorıny, "Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki", s. 259.

⁵⁴⁴ S. G. Klyaştorıny, *Runişeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 310-311.

⁵⁴⁵ S. G. Klyaştorıny, *Runişeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 312.

eser seyahat eden tüccarlara koruma ve himaye vaat ediyordu. Klyaştorıny, Von Gabain'in bu eser için popüler dindarlık ruhunu iyi yansıttığını düşündüğünü belirtir.⁵⁴⁶

3.2.3. Hristiyan El Yazmaları

A. Lekok tarafından Tien Shan (Tanrı Dağı) ve Turfan'ın kuzeyindeki manastır kompleksine keşif geziler düzenlendi. Bu gezilerde Süryanice ve diğer dillerde el yazısıyla yazılmış kağıt parçaları bulundu. Uygur metinleri arasında bebek İsa'dan da bahsedildi. Aziz'in hayatından bir başka dua parçası da mevcuttu. Turfan koleksiyonunda tespit edilen Hristiyan içeriğin birkaç küçük parçası P. Zieme tarafından yayımlandı. Klyaştorıny, bu Hristiyan el yazmalarının tarihlendirilmesinin zor olduğunu belirtmektedir. Fakat Budizm, Hristiyan metinlerinin Türkçe versiyonları üzerinde oldukça etkiliydi.⁵⁴⁷

3.3. Yazılı Eski Türkçe Eserler

3.3.1. Irk Bitig

Türk kültüründe önemli bir kaynak olan Irk Bitig, bilimsel bir yorumlama gerektiren önemli bir çalışmadır. Yakın zamana kadar içeriği, menşei ve tarihi hakkında kesin bilgiler mevcut değildi. Fakat son yapılan çalışmalarla Irk Bitig hakkında mühim bilgilere ulaşıldı. Birçok bilim adamının ilgisini çeken Irk Bitig, Maniheist kültürün izlerini taşıyan önemli bir edebî eserdir.⁵⁴⁸

Irk Bitig, Dunhuang mağarasında Stein tarafından X. yüzyılın sonunda keşfedildi.⁵⁴⁹ “Büyük Bulut Mani Manastırı” adındaki Maniheist manastırında tamamlandığı düşünülen bu el yazması, 17 Mart 930 tarihinde genç bir din adamı tarafından büyük abisi “İt Acuk” adına yazıldı. Irk Bitig'de Maniheizm ve Budizm'in izlerine rastlanıldı.⁵⁵⁰

Klyaştorıny'e göre Irk Bitig, anlaşılması en zor eski Türkçe metinlerden biriydi. Çünkü metinde yer alan 65 benzetmenin neredeyse hepsi çevirmen için büyük bir zorluktu. Irk Bitig üslup, kompozisyon ve dilsel anlamda Orhun kültürüyle oldukça yakın bağa sahipti.⁵⁵¹

⁵⁴⁶ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 314.

⁵⁴⁷ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 316-318.

⁵⁴⁸ S. G. Klyaştorıny, “Manichaeen Motives in the Turkic Runic Texts from Dunhuang and Tuva”, p. 112.

⁵⁴⁹ S. G. Klyaştorıny, “Eski Türk Abidelerinde Mitolojik Konular”, s. 503.

⁵⁵⁰ S. G. Klyaştorıny, “Maniheyskiy Motiv v Drevnetürskoy “Knige Predznamenovaniy”, *Türkologičeskiy Sbornik 2005*, Vostochnaya Literatura, Moskva 2006, s. 195.

⁵⁵¹ S. G. Klyaştorıny, “Drevnetürskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostočnogo Turkestana”, s. 59-60.

Yazar, Irk Bitig el yazmasının 19. paragrafında geçen “beyaz at” figürünün dikkat çeken bir detay olduğunu aktarmaktadır. Irk Bitig’de geçen alıntıyı Klyaştorınyı şu şekilde vermiştir:

“Beyaz at düşmanını üç varlık hâlinde seçmiş, onları dua etmesi için dilsize göndermiştir
“korkma, iyi dua et, korkma, iyi yalvar.”

Bu alıntının tek başına bir anlam ifade etmediğini aktaran Klyaştorıny, Budist geleneğe ait Bodhisattva’nın hikâyesine değinir. Bu hikâyeye göre, genç prens Bodhisattva, beyaz atı Kantaka ile şehrin sokaklarını dolaşmak için saraydan ayrılır. Prens dolaştığı sokaklarda yaşlılara, hastalıklara ve ölümlere tanık olur. Atı Kantaka’dan bu şeylerin anlamını açıklamasını ister ve at, insan yaşamının iniş çıkışları ile varoluş döngülerini anlatır.⁵⁵²

Klyaştorıny, Türk toplumundaki Maniheist kültürün izlerini anlamak için bunun önemli bir hikâye olduğu üzerinde durmuştur. Budist geleneğine göre genç prens Bodhisattva’nın “Kantaka” adındaki beyaz atı, onun akıl hocasıydı. Yazara göre bu at, dua ve tövbe etmeye çağıran bir motifti. Bundan dolayı Türk kültüründe Maniheist fikirler ve kültür oldukça yaygındı.⁵⁵³

Klyaştorıny, Maniheist Koço tapınağının duvar resimlerinden birinde Kantaka’ya binen prens Bodhisattva’nın tasvir edildiğinden bahsetmektedir. Klyaştorıny, bu resmin Maniheist sanat geleneğine ait olduğunun kanıtladığını aktarmaktadır. Ayrıca, Bodhisattva’nın sol eliyle selamlama hareketi, Maniheist ritüele uygundu.⁵⁵⁴

Irk Bitig, Eski Türk toplumunun inancı ve ortak ilgi alanları hakkında da önemli bir kaynaktır. Kaynaktaki benzetmeler eski Türklerin “Üst, Orta ve Alt” olarak ayrılan inanç dünyasının Maniheist mesajları hakkında önemli bir anlatı sunmaktadır. Klyaştorıny, Irk Bitig’in Maniheist bir manastırda yaratılmasına rağmen Maniheizm’in izlerinin az olmasını kullanılan alfabe ve Uygurlardaki Maniheizm’in gerilemesinden dolayı olduğunu ifade eder.⁵⁵⁵

Klyaştorıny, Irk Bitig hakkında birçok araştırmacının yorumlarını çalışmasında okuyucu ile paylaşmaktadır. S. E. Malov’a göre Irk Bitig Orhun geleneklerini yansıtıyordu. Von Gabain’e göre Irk Bitig, Maniheist unsurları barındırıyordu. F. Thomas

⁵⁵² S. G. Klyaştorıny, “Manichaeen Text T II D and Irq Bitig XIX”, *Manuscripta Orientalia*, VIII/3 (2002), St. Peterburg, p. 42.

⁵⁵³ S. G. Klyaştorıny, “Maniheyskiy Motiv v Drevnetürskoy “Knige Predznamenovanıy”, s. 196, 198.

⁵⁵⁴ S. G. Klyaştorıny, “Manichaeen Text T II D and Irq Bitig XIX”, p. 42.

⁵⁵⁵ S. G. Klyaştorıny, “Drevnetürskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostočnogo Turkestana”, s. 61.

ve R. Stein ise Irk Bitig'in prototip olarak Doğu Türkistan'da yaygın olan inançları içeren Tibetçe bir talimat olduğuna inanmaktaydı. Klyaştorıny'e göre ise Irk Bitig, eski Türk ortamında yaygın olan inançları yansıtan hikâyeleri içeren bir eserdir.⁵⁵⁶

A. Lecoq tarafından başka bir eser daha bulundu. Bu belgede de Irk Bitig'in yazarının adı okunmaktaydı. Bu belgede yazar kendini yaşlı olarak tanımlıyordu. Klyaştorıny, bu belgenin yazıldığı tarihlerde Uygur Kağanlığı'nın hüküm sürdüğünü ve kağanların Maniheist unvanlar kullandığını belirtir. Klyaştorıny'e göre, bu metin 805-839 yılları arasında yazılmış olabilir.⁵⁵⁷

3.3.2. Altun Yaruk

IX. yüzyılda eski Türk edebî ve yazı kültürü çeviri alanında zirveye ulaştı. Özellikle Doğu Türkistan ve Kansu bölgesinde oldukça fazla tercüme metinler bulundu.⁵⁵⁸

Çin ve Orta Asya bölgesinde Mahayana Budist geleneğinin en önemli ve popüler kitabı *Suvarnabhasa*'dır. Uygur bilgin Singko Şeli Tutung tarafından Uygur Türkçesine Altun Yaruk olarak çevrilen bu eserin 1022'de bitirildiği tahmin edilmektedir. Klyaştorıny, bu çevirinin yalnızca bir kopyasının olduğunu ve bu kopyanın 1687 yılında St. Petersburg Şark El Yazmaları Enstitüsü'nde korunduğunu aktarmaktadır.⁵⁵⁹

Peter Zieme, Altun Yaruk'un tıpkıbasımını üstlenerek ikinci dereceden bir inceleme yaptı. Ayrıca, St. Petersburg el yazmasını incelerken Simone Raschmann tarafından da kendisine yardım edildi.

3.3.3. Moğolistan'da Bulunan Runik Sikke

Klyaştorıny tarafından 1973 yılında *Türkologiçeskiy Sbornik*'te yayımlanmış araştırma makalesinde 1961 yılında Moğolistan sınırları içinde bulunan runik yazılı sikke ele alınmaktadır. 1968 yılında Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih

⁵⁵⁶ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 287-288.

⁵⁵⁷ S. G. Klyaştorıny, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 267.

⁵⁵⁸ S. G. Klyaştorıny, "Peter Zieme Altun Yaruq Sudur, Vorworte und Daserste Buch. Edition, Übersetzung der Alttürkischen Version des Goldglanzsütra (Suvarnaprabhasottamasütra). Turnhout, the Brepols Publishing House: 1996, 230 pp., with 88 Plates. - Berliner Turfantexte, XVIII.", s. 66.

⁵⁵⁹ S. G. Klyaştorıny, "Peter Zieme Altun Yaruq Sudur, Vorworte und Daserste Buch. Edition, Übersetzung der Alttürkischen Version des Goldglanzsütra (Suvarnaprabhasottamasütra). Turnhout, the Brepols Publishing House: 1996, 230 pp., with 88 Plates. - Berliner Turfantexte, XVIII.", s. 67.

Enstitüsü'nde korunan sikke hakkında araştırma yapan Klyaştorıny, sikkenin üzerindeki runik yazıları inceledi.⁵⁶⁰

Klyaştorıny çalışmasında Moğol tarihçi N. Ser-Odjav'ın görüşlerine yer vermektedir. Buna göre 1961 yılında Doğu Aymak'ta yapılan incelemeler sırasında Batı Çin Hanlığı dönemine ait üzerine sivri bir cisimle Türk yazıları yazılan sikke bulundu. Ser-Odjav'a göre bu Moğolistan topraklarında sikke üzerinde bulunan ilk Türk yazısıdır. Klyaştorıny, Ser-Odjav'ın 1970 yılında sikkenin fotoğrafını ve üzerindeki yazıları yayımladığını belirtmektedir.⁵⁶¹ Fakat bu çizimlerin hatalı olduğunu dile getiren Klyaştorıny, bu sikke hakkında kendi araştırmalarını ve sonuçlarını okuyucu ile paylaşmaktadır.

İlk olarak sikkenin ağırlığına dair bilgiler veren yazar, bu formdaki sikkelerin M. Ö. 118 yılında darp edildiğini ve 581 yılına kadar da devam ettiğini belirtmiştir.⁵⁶² Sikkenin üzerinde 21 harften oluşan runik yazılar mevcuttu. Klyaştorıny, sikkenin üzerine işlenen cümlenin hazır olmasına rağmen oymacının gerekli alanı önceden işaretlenmediği için özensiz bir yazının yazıldığını, bundan dolayı yazı yüzünün okunmasında ciddi engellerin olduğunu aktarmaktadır. Yazının transkripti şu şekildedir: “qumas baqsy qutluy bolzun”. Klyaştorıny, bu cümledeki “qumas” kelimesinin Uygur hukuk belgelerinde kullanıldığını, “baqsy” kelimesinin ise Budist din öğreticisi anlamına geldiğini ve eski Türk Budist ve Uygur Maniheizm metinlerinde yer aldığını aktarmaktadır. Tüm bu işaretler sonucunda bu sikkenin dua metni içeren bir yazı olduğunu ve Çin parası olmasına rağmen zamanla fonksiyonunu kaybettiğini söylemektedir.⁵⁶³

Sikkenin tarihlendirilmesinin zor olduğunu belirten Klyaştorıny, sikkeyi VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın birinci yarısı şeklinde tarihlendirmişti. Ona göre Budizm'in Türkler arasında yayıldığı zaman dilimi, bu sikkenin tarihlendirilmesi için oldukça önemliydi.⁵⁶⁴ Klyaştorıny, bir diğer çalışmasında Doğu Moğolistan bölgesinde bulunan bu runik yazılı sikkenin VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılın ilk yarısına ait

⁵⁶⁰ S. G. Klyaştorıny, “Moğolistan'dan Runik Yazılı Sikke”, çev. Sinan Dinç, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XI/26 (2004), s. 227.

⁵⁶¹ S. G. Klyaştorıny, “Moğolistan'dan Runik Yazılı Sikke”, s. 228.

⁵⁶² S. G. Klyaştorıny, “Moğolistan'dan Runik Yazılı Sikke”, s. 227-228.

⁵⁶³ S. G. Klyaştorıny, “Moğolistan'dan Runik Yazılı Sikke”, s. 229-232.

⁵⁶⁴ S. G. Klyaştorıny, “Moğolistan'dan Runik Yazılı Sikke”, s. 232.

olduğu üzerinde durmaktadır. Çünkü Klyaştorıny'e göre, runik yazının VI.-VII. yüzyılın başlarında kullanıldığına dair kesin bilgi yoktu.⁵⁶⁵

3.3.4. Zevakin Mezarlığı'ndaki Runik Yazılı Eserler

1969 yılında Doğu Kazakistan bölgesinin Yukarı İrtiş bölgesinde bulunan mezarlıklarda kazılar yapıldı. Bu kazılar sonucunda bölgede Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar farklı zamanlarda yapılmış 500 mezar keşfedildi. Klyaştorıny çalışmasında 156 numaralı höyükte bulunan runik yazılı bronz bir aynayı konu etmektedir.

Kuvars ve granitle yapılmış bu höyük, oval bir yapıya sahipti. 4 adet çit (levha) mevcuttu ve çitlerin iç-dış bölgesinde yontma taşlar vardı. Yazarın verdiği bilgiye göre, 1. çit höyüğün orta kısmına denk geliyordu. Çitin güneybatı derinliklerinde hafif işlenmiş kemik parçaları bulundu. 2. çit oval bir yapıya sahipti ve batıdan doğuya doğru uzanan bir eksene sahipti.⁵⁶⁶

Yazar, höyüğe gömülen eşyaların mezar tarihlendirmesi için önemli bir kaynak olduğunu belirtmektedir. Özellikle masif yaldızlı gümüş küpelerin belirleyici bir unsur olduğunu aktarmaktadır. Küpenin kenarlarından nervürlü bir süs uzanmaktadır. Yazara göre bu tarz küpeler Sibirya'dan Tuna'ya kadar göçebe dünyasında oldukça yaygındı. Tiva, Başkırt, Güney Sibirya, Minusinsk gibi bölgelere ait höyüklerde benzer küpeler keşfedildi. Klyaştorıny, küpenin alt ucunun kalın ve üçgen tarzda olduğunu aktarmaktadır. Yazar, bu farklılıkların boyların etnografik özellikleriyle ilgili olduğunu belirtmektedir. Küpeler IX. yüzyıla tarihlendirilmiştir.⁵⁶⁷

Höyükte bacak kemikleri bulundu. Bacak kemiklerine göre, gömülünün başı doğuya dönüktü ve sırtüstü bir pozisyondaydı. İki gümüş küpe ve demirden yapılmış bıçak parçası bulundu. Mezarın kuzeybatısında da demir bıçak parçaları bulundu. Güneyde bulunan çitin derinliklerinde toprak kap ve dağınık hâlde insan kemikleri vardı. Klyaştorıny'e göre bu höyük farklı zamanlarda gömülen bir aileye aitti. Ayrıca, höyüğe ait taşlar soyguncular tarafından dağıtılmıştı.⁵⁶⁸

Klyaştorıny, incelenen kompleksten bronz balık heykeli çıktığına değinmektedir. Balık heykelinin üstünde dal ve yaprak süslemeler vardır. Klyaştorıny, bu tür balık

⁵⁶⁵ S. G. Klyaştorıny, "Drevnetürkskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostočnogo Turkestana", s. 57.

⁵⁶⁶ F. H. Arslanova, S. G. Klyaştorıny, "Runičeskaya Nadpis Na Zerkale İz Verhnego Priirtişya", *Türkolojiçeskiy Sbornik 1972*, Nauka, Moskva 1973, s. 306, 308.

⁵⁶⁷ F. H. Arslanova, S. G. Klyaştorıny, "Runičeskaya Nadpis Na Zerkale İz Verhnego Priirtişya", s. 309.

⁵⁶⁸ F. H. Arslanova, S. G. Klyaştorıny, "Runičeskaya Nadpis Na Zerkale İz Verhnego Priirtişya", s. 308.

örneklerinin nadir olduğunu dile getirmektedir. Bu balık heykelleri kadın mezarlarında keşfedildi. Yazar bu balık görüntüsünün Ob ve İrtiş bölgesinde görüldüğünü belirtmektedir. Klyaştorıny'e göre, Yukarı İrtiş bölgesinde balık kültü oldukça yaygındı ve Orta Çağ'ın sonuna kadar varlığını devam ettirdi.⁵⁶⁹

Klyaştorıny'e göre, Zevakin Mezarlığı'nda bulunan en ilginç eser, bronz Türk runik yazılı aynaydı. 10 cm çapında ve yaklaşık 1 cm kalınlığında olan bu aynanın bir yüzeyinde oluk vardı. Aynanın diğer tarafı ise pürüzsüzdü. Aynanın aşınmış ve yıpranmış bölümündeki işaretler belli olmamaktadır. Bu işaretler ancak iyi bir aydınlatma ile anlaşılabilir. Aynanın türü ve metalin kalitesinden aynanın kökeni hakkında birçok yorum yapılmaktadır. Klyaştorıny, bu aynanın Yenisey versiyona ait olabileceğini aktarmaktadır. Aynanın üzerindeki işaretler ayna yapıldıktan sonra metal bir uçla çizilmiştir.⁵⁷⁰

Klyaştorıny, aynaların muska görevi gördüğünü ve şaman ayinlerinin önemli bir parçası olduğunu aktarmaktadır. Aynanın kaybolması kötü bir alamet olarak değerlendirilirdi. Aynalardaki resimler ile yazılar özenle işlenir, önem verilirdi. Özellikle yabancı devletlerden ithal edilen aynalar büyük önem taşımaktaydı. Bazı aynalarda ejderha figürü mevcuttu. Bu görüntü Tang imparatorluğu döneminde özellikle VIII-X. yüzyıllar arasında yaygınlaştı. Öyle ki ejderha figürü on iki hayvanlı Türk takviminin de bir simgesiydi. Bunun dışında Doğu Türkistan ve Budist sembolizminde kullanılmıştı.⁵⁷¹

Aynanın yan bölgesinde bulunan metinde bir özdeyiş vardı. Bu, iyi dileklerden uzaktı ve neden-sonuç karşıtlığı ilkesi üzerine yazılmış, bir değerlendirme içeren büyümlü işlevlerdeki yazı karakterini taşımaktaydı. Fakat Klyaştorıny'e göre, bu özdeyiş hiçbir şekilde büyüyle bağlantılı değildi ve intikam düşüncesi içermekteydi.⁵⁷²

Yukarı İrtiş bölgesi IX-X. yüzyıllarda Kimeklar tarafından ele geçirildi. Burada Kimek Devleti kuruldu ve Budizm'den etkilendiler. Yazar, Kimekların Budist etkisi altına girdiklerini, Kimek aristokrasisinde Şaman kültürünün ideolojik ve politik olarak ihtiyaçlarını karşılamadıklarını belirtir. Klyaştorıny'e göre, yazıtlar IX-X. yüzyıla aitti. Ayna soylu bir Kimek kadınının cenazesine aitti ve aynanın üzerindeki yazı onunla ilgilidir.⁵⁷³

⁵⁶⁹ F. H. Arslanova, S. G. Klyaştorıny, "Runičeskaya Nadpis Na Zerkale İz Verhnego Priirtışya", s. 310-311.

⁵⁷⁰ F. H. Arslanova, S. G. Klyaştorıny, "Runičeskaya Nadpis Na Zerkale İz Verhnego Priirtışya", s. 311-312.

⁵⁷¹ F. H. Arslanova, S. G. Klyaştorıny, "Runičeskaya Nadpis Na Zerkale İz Verhnego Priirtışya", s. 313.

⁵⁷² F. H. Arslanova, S. G. Klyaştorıny, "Runičeskaya Nadpis Na Zerkale İz Verhnego Priirtışya", s. 313-314.

⁵⁷³ F. H. Arslanova, S. G. Klyaştorıny, "Runičeskaya Nadpis Na Zerkale İz Verhnego Priirtışya", s. 314-315.

Tıva-Moğolistan sınırında yer alan Mōngün Tayga bölgesinde VI-IX. yüzyıllara ait olduğu düşünölen Türk kurganlarına rastlanıldı. Bu kurganlardan birkaçı kazıldı. Bu mezarlardan birinin zengin ve soylu birine ait olduğu görölmektedir. Çin ipeği ile törene uygun bir şekilde gömüldüğü anlaşılmıştır. Kazılan diğer kurganda bulunan mezarlardan birinde ise 30-35 yaşları arasında olduğu tahmin edilen bir erkek cesedi bulundu. Bu kurganda ise göbekli bir koyun mevcuttu.⁵⁷⁴

3.4. Eski Türk Edebiyatının Yazarları

Yazılı Türk dili ve edebiyatının şüpheşiz en önemli isimleri arasında Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Balasagun bulunmaktadır. Türk dil ve kültürüne iki büyük eser kazandıran bu yazarlar hakkında Klyaştorınyı oldukça önemli noktalara değinmektedir. “Eski Türk Edebiyatının Yazarları” olarak ele aldığımız bu bölümde Klyaştorıny’ın Türk dili ve edebiyatının en önemli iki ismi olan Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Balasagun hakkındaki fikirlerine yer vereceğiz.

3.4.1. Kaşgarlı Mahmud

Türk dili tarihinin ünlü isimlerinden olan Kaşgarlı Mahmud’un hayatı hakkında bilgiler sınırlıdır. Kaşgar doğumlu olan Mahmud, Karahan aristokrasi sınıfına mensuptur. Buhara ve Nişapur’da iyi bir tahsil hayatı geçirmişti. Türk folkloru ve etnografyasına ilgi duymuştu. Bundan dolayı Türk şehirlerini gezdi, boyların lehçe ve geleneklerini eserinde derledi.

Klyaştorıny, Kaşgarlı Mahmud’un ana dilinin büyük bir tartışma konusu olduğundan bahsetmektedir. Bu tartışmaların Karahanlı etnik yapısıyla sınırlı kaldığına dikkat çeken yazar, Mahmud’un kendi eserinde “Hakanî” olarak adlandırdığı dilleri birbiri ile karşılaştırdığını aktarmaktadır. “Hakanî” olarak geçen diller ise Türkmen, Kırgız, Oğuz, Yağma ve Çigil lehçeleridir.⁵⁷⁵

Türk diline en büyük hediyelerden biri şüpheşiz Kaşgarlı Mahmud’un kaleme aldığı *Dîvânu Lugâti’t-Türk* adlı eseridir. Klyaştorıny’e göre bu eser, Orta Çağ Türk halklarının yaşamlarını anlatan bir ansiklopedidir. Sözlüğün içinde kıyafetler, ev ve eşyalar, süs, müzik aletleri, boylar, akrabalık terimleri, gıda, hayvanlar, bitkiler, takvim, şehir, hastalık, spor, askerî, tarihî, dinî ve idarî gibi birçok kavrama yer verilmiş ve

⁵⁷⁴ S. G. Klyaştorıny, “Customary Law in the Ancient Turkic States of Central Asia: The Legal Documents and Practical Regulations”, p. 27.

⁵⁷⁵ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 175.

açıklanmıştır. Bundan dolayı Klyaştorıny, bu kaynağın Türk kültürü, coğrafyası ve etnik tarihi için özel önem taşıdığını vurgulamaktadır. Klyaştorıny'e göre, Yedisu ve Doğu Türkistan bölgesinde zengin bir şehir kültürü vardı. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğü ise bu şehirliler hakkında bilgi veriyordu.⁵⁷⁶

Klyaştorıny, Mahmud'un ele aldığı bu eserin bir özelliğinin fark edilmediğine değinmektedir. Eserde Karahanlı folklor ve dil bilgisi özelliklerinden bahsediliyordu. Fakat siyasi bilgilerin çoğunluğunu Oğuzlar oluşturuyordu. Kaşgarlı Mahmud'un da bunu vurguladığını aktaran Klyaştorıny, bu esere göre Türklerin 20 boydan oluşuyordu. Yazar "Kaşgarlı Mahmud neden eserinde Oğuzlara yer verdi?" şeklinde bir soruya değinerek cevap aramıştır. Yazarın ulaştığı sonuca göre, Selçuklular bu bölgeyi fethedip yerleşmiş ve Mahmud da halkın ihtiyacını göz önünde bulundurarak eserinde Oğuzlara da yer vermişti. Klyaştorıny'e göre, Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzlar hakkında verdiği bilgilerin özel bir değeri vardı.⁵⁷⁷

3.4.2. Yusuf Balasagun

Yusuf Balasagun, Türk dili ve edebiyatının yaşamış en büyük edebiyatçılarından biridir. 1015-1016 yıllarında dünyaya gelen Yusuf'un hayatı hakkında pek bilgi yoktur. Soylu bir ailenin çocuğudur ve iyi bir eğitim almıştır. Fars ve Tacik edebiyatına hâkim olduğu anlaşılmaktadır. *Kutadgu Bilig* adlı eseri yazdıktan sonra Tabgaç Boğra Kara Han'a sundu. Boğra Kara Han'ın verdiği emir ile Yusuf saray görevlisi oldu.

Kutadgu Bilig 85 bölüm ve 124 beyitten oluşan bir eserdir. Türkçe olarak kaleme alınan eserin günümüze Herat, Kahire ve Namengan nüshaları ulaşmıştır. Klyaştorıny'e göre, *Kutadgu Bilig* ideal toplum normları ve toplum ahlakı üzerine yazılmış felsefi bir eserdir. Kitabın içeriğini hükümdar, vezir, kumandan, kâtip, hekim, bilim adamı, zanaatkar, büyücü, çoban ve diğer birçok meslek hakkında kuralların anlatılması oluşturmaktadır.⁵⁷⁸

3.5. Türkologlar

Rus Türkolojisi siyasi ve kültürel olarak Türkiye, Rusya ve dünya tarihi açısından önem arz etmektedir. Türklerin ve Rusların birbiriyle olan siyasi, askerî ve kültürel komşuluk ilişkileri ve aynı coğrafyayı paylaşmak gibi sebeplerden ötürü Ruslar Türk

⁵⁷⁶ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 172-173.

⁵⁷⁷ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 175-176.

⁵⁷⁸ S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, s. 171.

tarihi üzerinde çalışmalar yapmıştır. Rus kaynaklarında da Türklerin birçok boyu hakkında bilgi mevcuttu.

Rusların Türk tarihi hakkındaki ilk araştırmaları I. Petro döneminde saha araştırmaları ile başladı. Bu tarihten sonra Rusların Türk tarihi ve kültürüne dair çalışmaları devam etti.

Rus Türkolojisinin önde gelen isimlerden biri olan Klyaştorıny, meslektaşları hakkında mühim noktalar üzerinde durarak kendi fikirlerini paylaşmaktadır. Dolayısıyla bu kısımda Radlov, Tuğuşeva ve Barthold'a değineceğiz. Klyaştorıny'ın gözünden Rus Türkolojisinin önemli isimleri olan Türkologlar hakkındaki fikirlerini paylaşacağız.

3.5.1. V. V. Radlov

Orta Asya ve Sibirya tarihinin önde gelen isimlerinden biri olan Rus Türkolog Radlov, önemli çalışmaları ve araştırmaları sebebiyle Klyaştorıny'nın eserlerine konu olmuştur. Klyaştorıny'e göre, Türkoloji'nin sonraki dönemlerde başarılı bir şekilde gelişmesi, Radlov'un bıraktığı mirastan kaynaklıydı. Bundan dolayı Radlov sanıldığından çok daha önem teşkil eden bir bilim adamıydı.

Klyaştorıny, Radlov'un tarihî ve etnografik çalışmalarını 3 ana bölüme ayırmıştır:

- 1) Sibirya ve Orta Asya'daki Türk halklarının etnografik çalışmaları;
- 2) Arkeolojik alanların incelenmesi ve Türk halklarının eski tarihlerinin yeniden inşası;
- 3) Avcı ve göçebe halkların tarihsel gelişiminin özelliklerini açıklamaya yönelik araştırmalar.⁵⁷⁹

Radlov, Ural-Altay dilbiliminin öncülerinden olan Wilhelm Schott ve Alman coğrafyacı Karl Ritter'in derslerine katıldı. Klyaştorıny, Radlov'un eserlerinde özellikle Ritter'in birçok görüşüne atıf yaptığını aktarmaktadır. Radlov'a göre halkın tarihsel gelişimi ülkenin coğrafi özelliklerine bağlıydı. Coğrafi durum her ülkede farklıydı ve bunun sonucunda her kültürün çok uzun seneler değişmeden devam eden etnolojik özellikleri vardı. Tüm bu düşünceler Radlov'un tarihsel ve etnolojik görüşlerini şekillendirdi.⁵⁸⁰

⁵⁷⁹ S. İ Vainshtein, S. G. Klyaştorıny, "V. V. Radlov i İstoriko-Etnografiçeskoe İzuçenie Türkskih Narodov", *Türkolojiçeskiy Sbornik 1971*, Nauka, Moskva 1972, s. 20.

⁵⁸⁰ S. İ. Vainshtein, S. G. Klyaştorıny, "V. V. Radlov i İstoriko-Etnografiçeskoe İzuçenie Türkskih Narodov", s. 20-21.

V. V. Radlov ilk önce Tunguzlar hakkında araştırma yapmak için Rusya'ya gitti. Kendini Barnaul'da bulan Radlov yapmak istediği araştırmanın hedefini yine de değiştirmedii. 1845 yılında kurulan Rus Coğrafya Derneği'nin düzenlediği ekspedisyonlara katılarak Asya'nın etnografik haritasını çıkardı. Ardından Altay bölgesine gelerek eşi ile yerel lehçeler konusunda bir geziye çıktı. Sonraki dönemlerde de Güney Sibirya ve Asya'nın Türk halklarıyla ilgili araştırmalarına devam etti. Klyaştorıny, bu çalışmalar sonucunda Radlov'un son derece önemli bilgiler içeren bir çalışma yayımladığını aktarmaktadır. Onun bu çalışması sayesinde bilim dünyası Türk halklarının karmaşık ama aynı zamanda birbirine bağılı boy yapısı ile tanışma fırsatı buldu. Klyaştorıny, Radlov'un verdiği bilgilerin bazılarının revize edildiğini fakat bu çalışmanın son derece mühim olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁸¹

Klyaştorıny, Radlov'un etnogenetik problemler geliştirdiğini belirtir. Radlov, çalışmalarında yazılı kaynaklar, arkeolojik ve folklor materyalleri, dil verileri, toponimik ve etnonimik analizlerden yararlandı. *Aus Sibirien* ve diğer birçok çalışmasında Güney Sibirya'nın Türkçe konuşan halklarının oluşumuna dair birçok bilgi üzerinde durdu. Örneğin Radlov'a göre, Hakasların ataları Türk lehçeleri konuşuyordu.⁵⁸² Kuzey Sibirya'nın tundra ormanlarında yaşayan halklarından avcı olarak bahsediyordu. Radlov'a göre, göçebe yaşama geçişin ilk adımını ren geyiğinin evcilleştirilmesi oluşturuyordu.⁵⁸³

Klyaştorıny'e göre Radlov, Sibirya ve Volga bölgesindeki Türkçe konuşan halklar ile uzun yıllar temasta bulundu. Bu durum Radlov'un sadece yazılarına değil kişiliğine de yansdı. Hümanist bir kişiliğe sahip olan bu bilim adamı Pozitivist ve Darwinist kavramlardan etkilendi. Klyaştorıny, Radlov'un özellikle Sibirya'da ölen ve ezilen halklar hakkındaki görüşlerinin sosyal Darwinizm etkisinde olduğunu belirtmektedir.⁵⁸⁴

Klyaştorıny, Radlov'un eski Türk dini hakkında önemli çalışmalara imza attığını vurgulamaktadır. Radlov, Sibirya ve Orta Asya bölgesindeki Türk halklarının inandıkları Şamanizm dini hakkında çok değerli materyaller topladı. Klyaştorıny'e göre, bu materyaller çok değerliydi ve geçmişten günümüze kadar değerini kaybetmedi.⁵⁸⁵

⁵⁸¹ S. İ. Vainshtein, S. G. Klyaştorıny, "V. V. Radlov i İstoriko-Etnografiçeskoe İzuçenie Türkskih Narodov", s. 21-22.

⁵⁸² S. İ. Vainshtein, S. G. Klyaştorıny, "V. V. Radlov i İstoriko-Etnografiçeskoe İzuçenie Türkskih Narodov", s. 22.

⁵⁸³ S. İ. Vainshtein, S. G. Klyaştorıny, "V. V. Radlov i İstoriko-Etnografiçeskoe İzuçenie Türkskih Narodov", s. 24.

⁵⁸⁴ S. İ. Vainshtein, S. G. Klyaştorıny, "V. V. Radlov i İstoriko-Etnografiçeskoe İzuçenie Türkskih Narodov", s. 26.

⁵⁸⁵ S. İ. Vainshtein, S. G. Klyaştorıny, "V. V. Radlov i İstoriko-Etnografiçeskoe İzuçenie Türkskih Narodov", s. 25-26.

Klyaştorıny'ın üzerinde durduğu bir diğer nokta ise Radlov'un gezileriydi. Yenisey'den İli Vadisi'ne kadar geniş bir alanı gezen Radlov, bu arkeolojik geziler sonucunda önemli bulgular keşfetti. Örneğin Altay bölgesinde kaldığı dönemde birçok yazıt keşfetti. Altay bölgesinin en önemli kurganlarından biri olan Katanda Kurganı, Radlov sayesinde incelendi. Klyaştorıny, Abakan Vadisi'nde bulunan Afanasyevo dönemine ait mezarları ilk olarak Radlov'un keşfettiğini aktarır. Karasuk kültürüne ait birkaç mezar kazdı. Bu kazılar sonucunda ortaya çıkan malzemeleri dönemlerine ayırdı ve inceledi.⁵⁸⁶

Klyaştorıny, Radlov'un gerçekleştirdiği kazıların ve araştırma yönteminin oldukça planlı olduğunu vurgulamaktadır. Bundan dolayı Radlov XIX. yüzyılda birçok araştırmacıyı gerisinde bırakmış bir bilim adamıydı. Sibirya'nın eski halklarının yaşamını yeniden inşa eden Radlov, önemli sonuçlar elde etti. Örneğin, Demir Çağı döneminde bozkırda yaşayan halkların ekonomik uğraşlarının sığır yetiştiriciliği ve tarım olduğunu ileri sürdü.⁵⁸⁷

Radlov liderliğinde yapılan Orhun Seferi, dünya çapında ün kazandı. Bu keşif ekibi, runik yazıtları inceledi ve Karabalgasun yerleşim bölgesinde arkeolojik çalışmalar yürüttü. Ünlü bilim adamı A. Klements, Radlov öncülüğünde Tıva'da önemli sonuçlara ulaşan arkeolojik incelemelerde bulundu.⁵⁸⁸

3.5.2. L. Y. Tuğuşeva

Doğu Araştırmaları Enstitüsü St. Petersburg Şubesi'nin önde gelen bilim adamlarından biri de şüphesiz L. Y. Tuğuşeva'dır. Tuğuşeva, eski Uygur metnlerinin keşfedilmesi, çevrilmesi ve yayımlanması bakımından Türkoloji alanında mühim bir rol oynamaktadır.

Uygur Devleti tarihinde önemli bir role sahip olan Singko Şeli Tutung, Çinli bilgin Hsüan-Tsang'ın öğrencileri tarafından yazılan "Biyografi" eserini Uygur Türkçesine çevirdi. Tuğuşeva, "Biyografi" eserinin yalnızca bir el yazması olduğu düşünüyordu. Bu el yazmasının parçaları Paris, Pekin ve St. Petersburg el yazması koleksiyonlarında korunmaktadır. Klyaştorıny, Tuğuşeva'nın St. Petersburg'da korunan "Biyografi" eserinin 5., 6., 8. ve 10. bölümlerini tespit ettiğini vurgulamaktadır. Tuğuşeva, 1980

⁵⁸⁶ S. İ. Vainshtein, S. G. Klyaştorıny, "V. V. Radlov i İstoriko-Etnografiçeskoe İzuçenie Türkskih Narodov", s. 27-28.

⁵⁸⁷ S. İ. Vainshtein, S. G. Klyaştorıny, "V. V. Radlov i İstoriko-Etnografiçeskoe İzuçenie Türkskih Narodov", s. 29.

⁵⁸⁸ S. İ. Vainshtein, S. G. Klyaştorıny, "V. V. Radlov i İstoriko-Etnografiçeskoe İzuçenie Türkskih Narodov", s. 29.

yılında St. Petersburg koleksiyonunda korunan 5 bölümü Rusçaya çevirdi ve yayımladı. Aynı bölümün diğer parçaları ise 1935 yılında A. Von Gabain tarafından yayımlandı.

1991 yılında Tuguşeva tarafından bir eser daha yayımlandı.⁵⁸⁹ Tuguşeva'nın bu eseriyle 6. bölümün 46 sayfası da ortaya çıkarılmış oldu.⁵⁹⁰

Klyaştorıny, L. Y. Tuguseva'nın bu çalışmalarından takdirle bahsetmekte ve yazarın eserlerinde bazı tarihî ve coğrafi sorunları da ele aldığına değinmektedir. Klyaştorıny'e göre, Tuguşeva'nın eserleri İlk ve Orta Çağ Asya tarihi için önem arz etmektedir.⁵⁹¹

3.5.3. V. V. Barthold

Orta Asya ve Sibirya bölgesinde Türkçe konuşan boylar ve halklar hakkında araştırma yapan Rus tarihçiliği XIX. yüzyılın ikinci yarısında şekillenmeye başladı. Eski Türk tarihinin araştırılmasında önemli isimlerden biri de Barthold'dur. Sovyet tarih yazımında Barthold önemli bir yer tutmaktadır. Bundan dolayı Klyaştorıny, Barthold'un Türk halklarına dair çalıştığı dönemi "1892-1899" ve "1925-1930" olarak iki döneme ayırır.⁵⁹²

Barthold ilk dönemde Türkoloji'nin bireysel sorunlarına odaklanmıştı. Klyaştorıny'e göre ikinci dönem farklı bir karaktere sahipti. 1925 yılında Barthold, genel tarih ve Türkoloji alanında çalışmaya başladı. Klyaştorıny'e göre, Barthold'un bu dönemdeki çalışmaları Orta Asya'nın Türkçe konuşan Sovyet cumhuriyetlerinin Marksist tarih yazımının temelini oluşturmaktadır.⁵⁹³

İlk dönemde Barthold Türk tarihine dair bazı belirsizlikler ve sorunlar üzerinde çalışmalar yaptı. Bunlar Oğuz Kağan Destanı'nın oluşumu ve içeriği, Orhun yazıtlarının önemi, Karahanlılar tarihi gibi konulardı. XX. yüzyılın başında Barthold tarafından ortaya koyulan eserler, yeni buluntularla zenginleştirildi. Klyaştorıny'e göre, Barthold'un

⁵⁸⁹ S. G. Klyaştorıny, "L. Iu. Tugusheva. Uigurskaia versia biografii Sivan'-tsziana. Fragmenty iz leningradskogo rukopisnogo sobraniia Instituta vostokovedeniia AN SSSR (The Uighur Version of the Life of Hsüan Tsang. Text Fragments from the Leningrad Collection of the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences). Moscow: Nauka Publishing House, 1991. - 591 pp.", *Manuscripta Orientalia*, I/2 (1995), St. Peterburg-Helsinki, s. 69.

⁵⁹⁰ Mehmet Ölmez, *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994, s. 24.

⁵⁹¹ S. G. Klyaştorıny, "L. Iu. Tugusheva. Uigurskaia versia biografii Sivan'-tsziana. Fragmenty iz leningradskogo rukopisnogo sobraniia Instituta vostokovedeniia AN SSSR (The Uighur Version of the Life of Hsüan Tsang. Text Fragments from the Leningrad Collection of the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences). Moscow: Nauka Publishing House, 1991. - 591 pp.", s. 69.

⁵⁹² S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", *Türkolojiçeskiy Sbornik 1970*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1970, s. 148.

⁵⁹³ S. G. Klyaştorıny, "V. V. Bartold i İstoriya Türkskih Narodov", *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kultury Narodov Vostoka*, Leningrad 1967, s. 52-54.

Türk halkları hakkındaki çalışmaları olay örgüsü çeşitliliğine sahipti. Araştırma sürecinde ortaya çıkan bir soruya titizlikle yaklaşırdı.⁵⁹⁴

Barthold, 1920 yılından itibaren Türkoloji alanındaki çalışmalarını genişletti, çünkü Ekim Devrimi'nden sonra Türkistan bölgesinde büyük toplumsal ve kültürel değişimler oluşmaya başladı. Bu bağlamda Rusya İmparatorluğu'nun Asya çehresi hızla değişmeye başladı. Klyaştorıny, Barthold'un Türk halklarının sonraki tarihi için önem taşıyan konuların genişlemesi ve geliştirilmesi hakkında da çalışmalarda bulundu. Klyaştorıny'e göre Barthold, devrimin önünde görevinden ayrılmayı bile düşünmeyen vatansever bir bilim adamıydı.⁵⁹⁵

1924'ten sonra Kırgızlar ve Türkmenler üzerine birçok yazı kaleme alan Barthold, Orta Asya halklarının siyasi, kültürel, etnik tarihleri hakkında makaleler kaleme aldı. Ayrıca Türkçe konuşan halkların tarihini, dil bakımından akraba olan halkların ekonomik, sosyal ve politik yönlerini inceledi. *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri* adlı eserini bu çizgide yazdı. Bu konferanslar 1927 yılında Türkçe, 1935 yılında ise Almanca olarak yayımlandı.⁵⁹⁶

Klyaştorıny, Barthold'un sınıf mücadelesinden dolayı ekonomik ve sosyal faktörlere önem verdiğini belirtmektedir. Barthold'a göre, güçlü bir devlet sınıfsal eşitsizliğin giderilmesi ve göçebeler arasında boy sisteminin güçlendirilmesi ile oluşurdu.⁵⁹⁷

Klyaştorıny, Rusya'da Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesi ile Şarkiyat araştırmalarında büyük değişikliklere yol açtığını aktarmaktadır. SSCB Bilimler Akademisi enstitüleri bilimsel kurumların teşkilatlanmasında ve bilim adamları yetiştirme de aktif bir rol aldı. Barthold bunlardan yalnızca biriydi. Orta Asya cumhuriyetlerinin tarihi ve arkeolojik alanlardaki araştırmalarında büyük katkısı oldu. Barthold, 1920 yılında Türkistan Devlet Üniversitesi'nde Doğu Tarihi bölümünün kurulmasında, Orta Asya'da gerçekleşen arkeolojik kazılarda ve bu kazılar sonucunda ortaya çıkan eserlerin korunmasında ve incelenmesinde yardımcı oldu. Klyaştorıny, Barthold'un ölümünden sonra SSCB Bilimler Akademisi'nin ilk-orta çağ Türk ve Moğol tarihini incelemeye devam ettiğine değinmektedir. Öyle ki bu dönemde yapılan arkeolojik kazılar ve

⁵⁹⁴ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 149.

⁵⁹⁵ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 149-150.

⁵⁹⁶ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 150.

⁵⁹⁷ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 151.

incelemeler önem kazandı. Bu anlamda Barthold'un ardılları A. N. Bernştam, S. Tolstov, S. V. Kiselev, P. P. İvanov gibi bilim adamlarıdır.⁵⁹⁸

3.6. SSCB Döneminde Türk Halkları Tarihinin İncelenmesi

Orta Asya ve Sibirya Türk tarihçiliğinin temelleri XIX. yüzyılda atıldı. Yazılı, sözlü ve nümizmatik doğu kaynaklarının incelenmesi ve coğrafya biliminin başarıları sayesinde tarihsel bilgiler tam anlamıyla ortaya koyulmaya başlandı. Klyaştorıny, Türk tarihine dair araştırmaların yetersiz kaldığını genelde tarihçilerin ilgi odağında XIII.-XVIII. yüzyıllar olduğunu belirtmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Eski Türk tarihi için Radlov önemli bir isimdir. Eski Türk yazıtları, Türk dilleri karşılaştırması ve arkeolojik malzemelerden yararlanarak Türk halklarının tarihine dair önemli bilgiler ortaya koydu. Eski Türk tarihinin incelenmesindeki önemli isimlerden biri de Barthold'dur.

S. V. Kiselev ve S. Tolstov eserlerinde sosyo-ekonomik sorunlara ağırlık verdi. Bernştam, Kiselev, Tolstov, İvanov ve ardılları olan araştırmacılar eski Türk halklarının doğası ve tarihleri hakkında yeni incelemeler yaptılar. Klyaştorıny, bu bilim adamlarının çalışmalarında Orta Asya'daki tarım merkezlerinin ekonomik durum ile alakalı olduklarını ve bozkırda sınıf mücadelesinin var olduğunu yazdıklarını belirtmektedir.⁵⁹⁹

Klyaştorıny'e göre, B. Y. Vladimirtsov'un *Moğolların İçtimai Teşkilatı* adlı kitabı Sovyet tarihçiliğinin gelişmesinde büyük rol oynadı. Bu kitap, Türk halklarının göçebe ve yarı-göçebe tarihini inceleyen birçok Sovyet tarihçisine kaynak oldu.⁶⁰⁰

Sovyet dönemi Türk tarihçiliğinin gelişmesindeki önemli isimlerden biri de Bernştam'dır. 1940-1950'li yıllarında Kırgızlar hakkında önemli çalışmalar ortaya koydu ve henüz keşfedilmemiş birçok soruna dikkat çekti. Bernştam arkeolojik malzemelere önem verdi ve Kırgız tarihini dönemlere ayırdı. Türkmen ve Kazak halklarının tarihi hakkında da araştırmalar yapan Bernştam, etnogenez konulara önem veriyordu. Klyaştorıny'e göre, onun eserleri hâlâ önemini korumaktadır. Yazar, Bernştam'ın arkeolojik keşif gezilerine katılarak bulunan malzemeler hakkında düşünce ve yorumlarını aktardığını belirtmektedir. Bundan dolayı Klyaştorıny, Bernştam'ı "arkeolojik alanların yorulmak bilmeyen araştırmacısı" olarak tanımlamaktadır.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 152.

⁵⁹⁹ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 154.

⁶⁰⁰ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 154.

⁶⁰¹ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 154.

A Y. Yakubovskiy ve P. P. İvanov, Orta Asya Türk halklarının tarihine katkıda bulunan bilim adamlarındandır. Klyaştorıny, Yakubovskiy'in hem arkeolog hem de araştırmacı olduğunu aktarır. Orta Asya ekspedisyonlarına katılan Yakubovskiy, birçok kazıya katıldı ve önemli eserler keşfetti. Özbek ve Türkmen tarihi hakkında çalışmalar yayımladı. Özellikle Selçuklular, Türkmenler ve Türkmenistan hakkında çalışmalar yaptı. Ayrıca Dede Korkud hakkında bir çalışma yayımladı. Klyaştorıny, Yakubovskiy'in Kırgız ve Kazak tarihi hakkında da araştırmalar yapıp kaleme aldığını aktarmaktadır. Özellikle Yenisey Kırgızları hakkında fikirlerini beyan ederek onları farklı bir topluluk olarak değerlendirmekteydi.⁶⁰²

Yakubovskiy'in ölümünden sonra yayımlanan bir diğer eserinde Moğol halkının sosyo-ekonomik özellikleri incelendi. Klyaştorıny'e göre, bu eser bir tarih yazımı çalışmasıydı, çünkü Yakubovskiy yalnızca Moğolları değil Orta ağ'ın birçok göçebe toplumun tarihini inceledi.⁶⁰³

Klyaştorıny'in çalışmasında değindiği bir diğer bilim adamı ise P. P. İvanov'dur. 1934-1942 yılları arasında SSCB Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde görev yapan İvanov, XVI-XIX. yüzyıl Orta Asya tarihi üzerinde çalıştı. Klyaştorıny'e göre İvanov'un Orta Asya Türk halklarının etnik ve siyasi tarihleri hakkındaki çalışmaları gelişmişti. İvanov eserlerinde etno-genetik konulara özen göstererek sosyo-ekonomik sorunlara dikkat çekti.⁶⁰⁴

İvanov'un önemli eserleri arasında özellikle Buhara Hanlığını konu edindiği çalışması vardır. Klyaştorıny'e göre, bu çalışma önem taşımaktaydı çünkü çalışmada Buhara Hanlığı'ndaki toplumsal ilişkiler ele alındı. İlaveten İvanov, Kırgızlar, Hive Hanlığı ve Hokand Hanlığı hakkında da çalışmalarda bulundu. Klyaştorıny, İvanov'un 1936 yılında Hive Hanlığına dair arşivi incelediğini aktarmaktadır. Bu arşivden yararlandığı bilgileri kaleme alarak bir cilt halinde yayımladı. Klyaştorıny'e göre, İvanov Sovyet tarihçileri arasında büyük bir yere sahipti. alışmalarının bazıları öldükten sonra yayımlandı.⁶⁰⁵

1930-1940'lı yıllarda SSCB Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü tarafından yürütölen faaliyetler başarıyla sonuçlandı. 1930 yılında Türkçe konuşan

⁶⁰² S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 154-155.

⁶⁰³ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 156.

⁶⁰⁴ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 156.

⁶⁰⁵ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 156-157.

halkların tarihleri hakkında kaynaklar ve materyaller incelendi ve yayımlandı. Türkmen, Kazak, Kırgız, Başkurt, Moğol gibi birçok halkın ekonomik, kültürel, siyasi durumları hakkında çalışmalar ele alındı.⁶⁰⁶ İvanov ve Yakubovskiy, birçok tarihinin yetişmesinde rol aldılar. Ayrıca Orta Asya hanlıkları hakkında ders verdiler.⁶⁰⁷

Görüldüğü gibi Klyaştorıny lisans yıllarından itibaren birçok ekspedisyona katılarak yazıtları yerinde incelemiş, Türk el yazmaları hakkında önemli çalışmalara imza atmıştır. Yazar, Türk runik yazıtlarının incelemesinde ve okunmasında büyük katkılar sağlamıştır. Özellikle Türk Kağanlığı ve Uygur Devleti'ne ait yazıtlar üzerinde araştırmalar yapan Klyaştorıny Bugut, Terhin, Tes, Sevrey, Şine Usu gibi Türk kültür tarihinin önde gelen yazıtları hakkında birçok çalışma kaleme almıştır.

Klyaştorıny çalışmalarında Türk el yazmalarına da yer ayırmıştır. Özellikle Uygur döneminde yeni din ve alfabenin etkisiyle birçok el yazması kaleme alındı. Bu el yazmaları Türkistan bölgesinde keşfedildi. Klyaştorıny da Uygur dili ile kaleme alınan Maniheist, Budist ve Hristiyan el yazmaları hakkında eserler vermiştir.

Yazarın çalışmalarında ele aldığı konular arasında *Irk Bitig*, *Altun Yaruk* ve runik yazılı sikkeler vardır. Türk kültürünün önemli parçaları olan bu eserler hakkında Klyaştorıny araştırmalar yapmıştır. Çalışmalarında yer verdiği bu eserler hakkında kendi fikirlerini ve sonuçlarını da okuyucu ile paylaşmaktadır. Özellikle *Irk Bitig* üzerinde birçok çalışma yapan yazar bu eserin bilimsel bir yorumlama gerektiğine inanmaktaydı.

Klyaştorıny çalışmalarında Radlov, Tuguşeva, Barthold gibi meslektaşlarına da yer vermiştir. Rus Türkolojisinin önemine dikkat çeken Klyaştorıny çalışmalarında meslektaşlarının Türk tarihi ve kültürü üzerindeki katkılarına yer vermektedir. Radlov'un Türk runik çalışmalarına katkısı, Tuguşeva'nın Uygur metinleri üzerindeki çalışmaları ve Barthold'un Türkoloji ile Türk tarihi alanındaki çalışmalarına eserlerinde yer vererek meslektaşlarının önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca SSCB döneminde İvanov, Kiselev, Bernştam, Yakubovskiy gibi birçok araştırmacının Türk halklarının tarihine dair yapmış olduğu çalışmaları da okuyucu ile paylaşmaktadır.

⁶⁰⁶ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 159.

⁶⁰⁷ S. G. Klyaştorıny, V. A. Romodin, "İzuçenie İstorii Türkskih Narodov v An SSSR", s. 158.

SONUÇ

Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny Türkoloji alanında yaptığı çalışmalarla Türk kültürüne önemli hizmetlerde bulunmuş bir bilim adamıdır. alışmalarında Türk tarihine dair önemli bilgiler aktarmaktan geri durmayan yazarın fikirleri de Türk tarihi ve kültürü için önem taşımaktadır. Klyaştorıny yalnızca üretken bir bilim adamı değildi o aynı zamanda birçok dergi ve süreli yayının devamı için büyük çabalar gösteren iyi bir eğitimciydi. Katıldığı saha çalışmalarıyla Türk kültürüne büyük fayda sağladı. Bugün Rusya'da Orta Asya Türk ve Moğol tarihi çalışan birçok akademisyene yol gösterdi.

Memur bir ailenin ferdi olarak 1928 yılında doğan Klyaştorıny gençlik yıllarından itibaren tarihe oldukça meraklıydı. Lisans döneminde SSCB Bilimler Akademisi'nde Türk filolojisi ve Türk tarihi üzerine eğitimler almaya başlayan Klyaştorıny Türk halkları ve boyları üzerinde uzmanlaştı. 1963 yılında doktora tezini savundu. Bu tez ile Orta Asya Türk tarihine yeni bir soluk getirdi. Bundan sonra SSCB Bilimler Akademisi'nde Türkoloji ve Mongolistik alışmaları bölüm başkanı olarak çalışmaya başladı. 2014 yılına kadar çalışmalarını aralıksız sürdürdü.

Klyaştorıny'nın bilimsel çalışmalarının ana temasını Türk dili konuşan halkların tarihi, Türk kültürü, Türk dini ve inançları, Türk yazıtların keşfi ve yazıt metinlerinin okunması, Trk el yazmaları, Türk dilinin tarihsel serüveni oluşturmaktadır. Yazar Altın Orda, Tatar, Yüeçiler, Ariler, Karahanlılar ve Oğuzlar gibi birçok boy ve devlet hakkında da yazılar kaleme almıştır.

Klyaştorıny şüphesiz Türk runik yazıtlarının araştırılmasında ve incelenmesinde önde gelen isimlerinden biridir. Klyaştorıny lisans yıllarından itibaren saha çalışmalarında aktif rol aldı. Türk runik yazıtlarının incelenmesinde ve literatüre kazandırılmasını kendisine görev edinen Klyaştorıny Türk runik yazıtlarını Türk kültürünün eşsiz bir parçası olarak görmekteydi. 1947 yılında saha çalışmalarına katılarak runik yazıtları incelemeye başlayan Klyaştorıny Moğolistan, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan gibi birçok bölgede çalışmalarda bulundu. Özellikle 1960-1990 yılları arasında gerçekleşen saha çalışmaları oldukça verimli geçirdi. Bu alışmalar sonucunda Türk Kağanlığı, Uygur, Yenisey ve Altay yazıtları hakkında araştırmalarda ve incelemelerde bulundu. Klyaştorıny, zellikle Bugut, Terhin ve Tes yazıtlarını inceleyerek literatüre kazandırılmasında büyük bir görev üstlendi.

Klyāstorniy'ın Türk tarihine en büyük katkılarından biri de Türk el yazmaları üzerindeki incelemeleridir. Dunhuang, Turfan, Beşbalık gibi bölgelerde bulunan Maniheizm, Budist ve Hristiyan el yazmalarını inceleyerek bu eserleri kategorilere ayırdı. Yazar çalışmalarında *Irk Bitig*, *Altun Yaruk*, *Sekiz Yükmek*, *Nirvana Sutra* gibi Türk tarihinde önemli bir yere sahip el yazmalarının bulunması, incelenmesi ve içeriği hakkında birçok bilgi aktarmaktadır. Ayrıca yazarın eski Türk atasözlerine dair araştırmaları da mevcuttur. Ona göre atasözleri, eski Türk toplumunun temeli hakkında bilgi alabileceğimiz en güvenilir sözlü edebiyat kaynağıdır.

Klyāstorniy Türklerin Maniheizm ve Budizm dinini kabul ettikten sonraki değişim süreçlerine ve tercüme faaliyetlerine de eserlerinde yer vermektedir. Uygur döneminde tercüme faaliyetlerinde birçok Uygur bilgini tarafından ilerleme kaydedildi. Çince metinler Uygur bilgileri tarafından Türkçeye çevrildi. Klyāstorniy meslektaş Tuğuşeva'nın bu anlamdaki bilimsel çalışmalarını da eserlerinde ayrıntılarıyla birlikte yer vermiştir. Ayrıca Radlov ve Barthold gibi Türk tarihçiliğinin önde gelen isimlerinin bilimsel faaliyetleri hakkında yazılar kaleme almıştır.

Klyāstorniy ABD, Polonya, Macaristan, Almanya, Türkiye, Tataristan, Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan gibi birçok ülkede eski Türk filolojisi ve Türk yazıtları hakkında dersler verdi. Radlov, Malov, Bernştam gibi önemli bilim adamlarının çizgisinden ayrılmayan Klyāstorniy birçok öğrenci yetiştirdi. Klyāstorniy tüm bu başarıları sonucunda birçok ödüle layık görüldü. Türkiye'de de Türk Dil Kurumu asil üyeliğine ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu şeref üyeliğine seçildi.

Klyāstorniy birçok kitabın, süreli yayının, Rus dergi ve sözlüklerinin editörü ve yayın kurulunda yer almış önemli bir araştırmacıdır. Yazarın Türk, Moğol ve Rus tarihine dair birçok kitabı ve makalesi mevcuttur. Ayrıca dünya çapında ünlü birçok bilimsel konferans ve sempozyuma katılım sağlamıştır.

Hayatı boyunca Türk tarihi ve Türk yazıtları üzerinde çalışan Klyāstorniy üretken bir kişiliğe sahip olup birçok çalışma kaleme almıştır. Klyāstorniy bilimsel kurallara uyan ve alanında iyi bir eğitimciydi. Meslektaşlarına göre Klyāstorniy kimseyle polemige girmeyen, savunduklarını kimseyi kırmadan ifade eden bir bilim adamıydı. Mükemmel kaynak bilgisine sahipti. Yeniliklere oldukça açık bir insandı ve kariyer hayatında oldukça aktif bir kişiliğe sahipti.

Sonuç olarak Klyāstorniy tarihçi, arkeolog ve filolog kimliği ile uluslararası bilim adamları arasında yerini almış, Türk, Moğol ve Rus araştırmaları alanında önemli katkılarda bulunmuştur. Tüm hayatını Avrasya bozkırının eski Türkçe konuşan halklarının tarihine ve Türk runik yazıtlarına harcayan Klyāstorniy, Rus Türkoloji tarihinin önde gelen isimlerinden biri olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

1. S. G. Klyāstornıy Hakkında Yazılanlar

1.1. Türkçe Eserler

Acar, Serkan, “Türk Tarihine ve Türk Yazıtlarına Adanmış Bir Ömür: Sergey Grigoryeviç Klyāstornıy ve Eserleri”, *Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihinden İzinden (Prof. Dr. Mehmet Alpargu’ya Armağan)*, Ed. Zeynep İskefiyeli, Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yayınları, İstanbul 2020, s. 704-730.

Alimov, Rysbek, “Sergey Grigoryeviç Klyāstornıy (1928-2014) Vefat Etti”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 36 (2014), s. 393-406.

Bashanov, M. S., “S. G. Klyāstornıy’in Hayatı ve İlmî Çalışmalarına Dair (1951-2003)”, çev. İlmira Ragibova, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/11 (2004), s. 175-189.

Kolesnikov, Aleksandr, Kamalov, İlyas, “Sergey Grigoryeviç Klyāstornıy”, *Avrasya Türkologları Sözlüğü*, TTK Yayınları, I (Ankara 2011), s. 89-90.

Useev, Nurdin, “Ünlü Türkolog Prof. Dr. Sergey Grigoryeviç Klyāstornıy’ı Kaybettik (4 Şubat 1928 - 21 Eylül 2014)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, XI/3 (Eylül 2014), s. 161-165.

Türkoğlu, İsmail, “Sergey Grigoryeviç Klyāstornıy”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-II (2019), s. 70-71.

Yılmaz, Özlem Deniz, “Profesör Sergey Grigoryeviç Klyāstornıy Vefat Etti”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2 (Sonbahar 2014), s. 329-333.

1.2. Rusça Eserler

Fomkin, M. S., “O 60-Letii S. G. Klyāstornogo”, *Sovetskaya Türkologiya*, 3 (Bakü 1988), s. 132-133.

Kolesnikov, A. A., “O Vklade S. G. Klyāstornogo v Vozrojdenie Voennogo Vostokovedeniya”, *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyāstornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 124-125.

Kormuşin, İ. V., Kulganek, İ. V., Nasilov, D. M., “S. G. Klyāštorniy – Uçeniy i Uçitel”, *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 12-15.

Kulganek, İ. V., “Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo – Arheologa, İstorika i Etnografa”, *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 67-76.

Kumekov, B., “Svetloy Pamyati Vıdayuşegosya Türkologa, Druga i Uçitelya Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo”, *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 125.

Mehtieva, N. D., “İssledovaniya S. G. Klyāštornogo Ob İzuçenii Voçtoçnogo Turkestana Russkimi Uçenimi i Puteşestvennikami”, *Türko-Mongolskiy Mir: İstoriya i Kultura*, Nauka, Moskva 2019, s. 103-108.

Miliband, S. D., “Sergey Grigoryeviç Klyāštorniy”, *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Vostokovedov*, II (Moskva 1995), s. 638.

Molotova, G. M., Molotova, E. M., “Drevnetürkskie Pamyatniki v İssledovaniyah S. G. Klyāštornogo i İh Znaçenie Dlya Sovremennoy Nauki”, *Türko-Mongolskiy Mir: İstoriya i Kultura*, Nauka, Moskva 2019, s. 109-118.

Nosov, D. A., “O Vklade S. G. Klyāštornogo v İzuçenie Vzaimodeystviya Folkloru i Literaturı”, *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 77-85.

Orazbaeva, A. İ., “K Probleme Kazahskoy Gosudarstvennosti v Trudah S. G. Klyāštornogo”, *Türko-Mongolskiy Mir: İstoriya i Kultura*, Nauka, Moskva 2019, s. 138-146.

Pochokaev, R. Yu., “Rol Trudov S. G. Klyāštornogo v İzuçenii Gosudarstvennosti i Prava Türkskih Narodov Evrazii”, *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyāštornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 86-94.

Saraev, A. S., “Diskussiya o Proishojdenii Rannih Türkoyazıçnih Narodov i Vklad v Neye S. G. Klyaştornogo”, *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 95-111.

Spinei, V., “Sergei Klyashstornyj – From Interpretations of Turkic Runic Inscriptions to Great Synthetic Writings on Eurasian Peoples”, *Old Turkic Runic Texts and History of the Eurasian Steppe*, Ed. Victor Spinei, Cristina Spinei, Editura Academiei Române, 2008, p. 11-13.

Tişin, V. V., “Rabotı S. G. Klyaştornogo i Nekotorie Problemy Sotsialnoy İstorii Türkского Kaganata VI-VIII VV.”, *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 112-120.

Vasilyev, D. D., Tişin, T. T., “Sergey Grigoryeviç Klyaştornıy”, *Türkologiçeskiy Sbornik 2013-2014*, Moskva 2016, s. 14-21.

Vasilyev, D. D., Tişin, T. T., “Sergey Grigoryeviç Klyaştornıy (04.02.1928 – 21.09.2014)”, *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 59-66.

Vitol, A. V., “«Kristallizatsiya» Temı İssledovaniy S. G. Klyaştornogo v 1950-1964 gg.”, *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialı Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 121-122.

2. S. G. Klyaştornıy’ın Eserleri

2.1. Kitapları

2.1.1. Rusça Kitapları

Klyaştornıy, S. G., *Drevnetürkskie Runiçeskie Pamyatniki Kak İstoçnik Po İstorii Sredney Azii*, Nauka, Moskva 1964.

Klyaştornıy, S. G., *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, İzdatelstvo Peterburgskoe Vostokovedenie, St. Peterburg 2010.

Klyashorniy, S. G., Sultanov, T. İ., *Gosudarstva i Narodi Evraziyskih Stepey (Ot Drevnosti k Novomu Vremeni)*, Peterburgskoe Vostokovedenie, St. Peterburg 2009.

2.1.2. Türkçe'ye Çevrilen Rusça Kitapları

Klyashorniy, S. G., *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

Klyashorniy, S. G., Sultanov, T. İ., *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

2.2. Makaleleri

2.2.1. Rusça-İngilizce Makaleleri

Arslanova, F. H., Klyashorniy, S. G., “Runičeskaya Nadpis Na Zerkale İz Verhnego Priirtişıya”, *Türkolojiçeskiy Sbornik 1972*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1973, s. 306-315.

Klyashorniy, S. G., “About One Khazar Title in Ibn Fadlan”, *Manuscripta Orientalia*, III/3 (1997), St. Petersburg-Helsinki, p. 22-23.

Klyashorniy, S. G., “Customary Law in the Ancient Turkic States of Central Asia: the Legal Documents and Practical Regulations”, *Central Asia Law: An Historical Overview*, Kansas 2004, p. 13-39.

Klyashorniy, S. G., “Drevnetürkskaya Mifologiya. K Postanovke Problemi”, *Pismennye Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, İzdatelstvo Nauka Moskva 1979, s. 91-96.

Klyashorniy, S. G., “Drevnetürkskaya Nadpis Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena”, *Strani i Narodi Vostoka*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1980, s. 90-102.

Klyashorniy, S. G., “Drevnetürkskaya Runičeskaya Epigrafika: İtogi i Perspektivi İzuçeniya”, *Pismennye Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1970, s. 83-85.

Klyashorniy, S. G., “Drevnetürkskie Pamyatniki Runičeskogo Pisma İz Vostoçnogo Turkestana”, *Rossiyskie Ekspeditsii v Tsentralnuyu Aziyu v Kontse XIX- Naçale XX Veka/Sbornik Statey*, İzdatelstvo Slaviya, St. Peterburg 2008, s. 50-64.

Klyashorniy, S. G., “Formirovanie Fonda Pamyatnikov Drevnetürkskoy Pismennosti SPBF İV RAN (Otkritiya i Nahodki D. A. Klementsya)”, *Arhivnie Materialı O Mongolskih*

i Türkskih Narodah v Akademiçeskih Sobraniyah Rossii, Peterburgskoe Vostokovedeniye, St. Peterburg 2000, s. 146-150.

Klyāstormiy, S. G., “Gosudar Kitaya v Bugutskoy Nadpisi”, *Pismennie Pamyatniki i Problemy Īstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Īzdatelstvo Nauka, Moskva 1986, s. 47-49.

Klyāstormiy, S. G., “Gosudarstva Tatar v Tsentralnoy Azii (Doçingisova Epoha)”, *Mongolica*, Nauka, Moskva 1993, s. 139-147.

Klyāstormiy, S. G., Guzev, V. G., “Drevnyaya Pismennost Velikoy Stepi”, *Türkologiçeskiy Sbornik 2007-2008*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 2009, s. 146-176.

Klyāstormiy, S. G., “Hazarskie Zametki”, *Türkologiçeskiy Sbornik 2003-2004*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 2005, s. 95-117.

Klyāstormiy, S. G., “Hram, Īzvayanie i Stela v Drevnetürkskih Tekstah (K Īnterpretatsii Īhe-Hanın-Norskoy Nadpisi)”, *Türkologiçeskiy Sbornik 1974*, Īzdatelstvo Nauka, Moskva 1978, s. 238-255.

Klyāstormiy, S. G., “Hram, Īzvayaniya i Stela Drevnetürskom Pogrebalnom Obryade. Svidetelstva Runiçeskih Tekstov”, *Pismennie Pamyatniki i Problemy Īstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Īzdatelstvo Nauka, Moskva 1974, s. 67-71.

Klyāstormiy, S. G., “Īmushestvennaya i Sotsialnaya Differentsiatsiya v Drevnetürskoy Obsine (Po Dannim Runiçeskih Pamyatnikov)”, *Pismennie Pamyatniki i Problemy Īstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Īzdatelstvo Nauka, Moskva 1982, s. 92-96.

Klyāstormiy, S. G., “Īz Drevnetürskogo Panteona”, *Pismennie Pamyatniki i Problemy Īstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Īzdatelstvo Nauka, Moskva 1981, s. 98-100.

Klyāstormiy, S. G., “Īz Opita Sopostavitelnogo Īzuçeniya Drevnetürkskih Pamyatnikov i Kitayskih Īstoçnikov”, *Pismennie Pamyatniki i Problemy Īstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Leningrad 1966, s. 16.

Klyāstormiy, S. G., “K Voprosu O Proishojdenii Drevnetürskoy Runiçeskoj Pismennosti”, *Pismennie Pamyatniki i Problemy Īstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Leningrad 1965, s. 46-47.

Klyāstormiy, S. G., Kubarev, G. V., “Türkskie Runiçeskie Epitafii Īz Çuyskoj Stepi (Yugo Vostoçnyy Altay)”, *Īstoriya i Kultura Vostoka Azii*, II (Novosibirsk 2002), s. 78-82.

- Klyāstormy, S. G., “L. Iu. Tugusheva. Uigurskaia versiia biografii Siuan'-tsziana. Fragmenty iz leningradskogo rukopisnogo sobraniia Instituta vostokovedeniia AN SSSR (The Uighur Version of the Life of Hsüan Tsang. Text Fragments from the Leningrad Collection of the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences). Moscow: Nauka Publishing House, 1991. - 591 pp.”, *Manuscripta Orientalia*, I/2 (1995), St. Peterburg-Helsinki, s. 68-69.
- Klyāstormy, S. G., Livşiç, V. A., “Novaya Sogdiyskaya Nadpis İz Mongolii (Predvaritelnoe Soobshenie)”, *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kultury Narodov Vostoka*, Leningrad 1969, s. 51-54.
- Klyāstormy, S. G., “Manichaean Motives in the Turkic Runic Texts from Dunhuang and Tuva”, *Dunhuang Studies: Prospects and Problems for The Coming Second Century of Research*, St. Petersburg 2012, p. 112-113.
- Klyāstormy, S. G., “Manichaean Text T II D and Irq Bitig XIX”, *Manuscripta Orientalia*, VIII/3 (2002), p. 42-45.
- Klyāstormy, S. G., “Maniheyskie Obiteli v Strane Argu”, *Seriya Obshestvennih Nauk*, 1 (2006), s. 121-124.
- Klyāstormy, S. G., “Maniheyskiy Motiv v Drevnetürskoy “Knige Predznamenovaniy”, *Türkolojiçeskiy Sbornik 2005*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 2006, s. 195-198.
- Klyāstormy, S. G., “Nadpisi Tepseya”, *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kultury Narodov Vostoka*, Leningrad 1968, s. 18-20.
- Klyāstormy, S. G., “Naskalnie Runiçeskie Nadpisi Mongolii”, *Türkolojiçeskiy Sbornik 1975*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1978, s. 151-158.
- Klyāstormy, S. G., “Novie Epigrafiçeskie Raboty v Mongolii”, *İstoriya i Kultura Tsentralnoy Azii*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1983, s. 112-133.
- Klyāstormy, S. G., “Obraz Kagana v Orhonskih Pamyatnikah”, *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kultury Narodov Vostoka*, İzdatelstvo Nauka Moskva 1977, s. 14-17.
- Klyāstormy, S. G., “Perviy Türkskiy Kaganat”, *İstoriya Vostoka II - Vostok v Srednie Veka*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 2002, s. 60-67.
- Klyāstormy, S. G., “Peter Zieme Altun Yaruq Sudur, Vorworte und Daserste Buch. Edition, Übersetzung der Alttürkischen Version des Goldglanzsütra

(Suvarnaprabhasottamasütra). Turnhout, the Brepols Publishing House: 1996, 230 pp., with 88 Plates. - Berliner Turfantexte, XVIII.", *Manuscripta Orientalia*, III/1 (1997), s. 66-68.

Klyāstorniy, S. G., "Predstavlenie O Vremeni v Drevnetürkskih Pamyatnikah", *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1977, s. 63-65.

Klyāstorniy, S. G., "Predstavleniya Drevnih Türkov O Prostranstve", *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1975, s. 29-30.

Klyāstorniy, S. G., "Problemy Ranney Gosudarstvennosti u Koçevnikov Tsentralnoy Azii", *Tanguti v Tsentralnoy Azii*, İzdatelstvo Vostoçnaya Literatura, Moskva 2012, s. 147-153.

Klyāstorniy, S. G., "Rol Sogdiytsev v Ekonomiçeskoy Jizni Türkского i Uygurskogo Kaganatov (VI-IX VV)", *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, İzdatelstvo Nauka, 1973, s. 19-22.

Klyāstorniy, S. G., Romodin, V. A., "İzüçenie İstorii Türkских Narodov v An SSSR", *Türkologiçeskiy Sbornik 1970*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1970, s. 148-162.

Klyāstorniy, S. G., "Runiçeskaya Nadpis Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena", *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Leningrad 1969, s. 46-47.

Klyāstorniy, S. G., "Runiçeskie Nadpisi Hemçikbooma", *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, İzdatelstvo Nauka, 1972, s. 27-29.

Klyāstorniy, S. G., "Siriyskoe İmya Sogdiyskogo Velmoji v Drevnetürkskom Tekste İz Tuvi", *Türkologiçeskiy Sbornik 2009-2010*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 2011, s. 197-201.

Klyāstorniy, S. G., "Sotsialnoe Soderjanie Terminov Kul "Rab" i Kün "Rabınya" v Drevnetürkskih Runiçeskih Pamyatnikah", *Pismennye Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1985, s. 168-170.

Klyāstorniy, S. G., "Stelı Zolotogo Ozera", *Turcologica*, İzdatelstvo Nauka Leningradskoe Otdelenie, Leningrad 1976, s. 258-267.

Klyāstorniy, S. G., “Stepnaya İmperiya Türkov i Yeye Nasledniki”, *İstoriya Tatar, İzdatelstvo Ruhیات*, I (2002), s. 218-267.

Klyāstorniy, S. G., “Stepnie İmperii Drevnih Koçevnikov Tsentralnoy Azii (Etapi Politogeneza)”, *Doklady Rossiyskikh Uçenih k IX Mejdunarodnomu Kongressu Mongolovedov*, 2006, s. 448-463.

Klyāstorniy, S. G., “Temirsugskaya Runičeskaya Nadpis”, *VII Godičnaya Hauçnaya Sessiya LO İVAN SSSR (Kratkie Soobsheniya)*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1971, s. 19-21.

Klyāstorniy, S. G., “Tonyukuk – Aside Yuançjen”, *Türkologiçeskiy Sbornik*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1966, s. 202-205.

Klyāstorniy, S. G., “The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-İranian Contacts”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII/ 3 (1994), p. 445-447.

Klyāstorniy, S. G., “The Second Türk Empire (682-745)”, *History of Civilization of Central Asia*, III (Paris 1996), UNESCO Publishing, p. 330-342.

Klyāstorniy, S. G., “The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXVI/1-3 (1982), p. 335-366.

Klyāstorniy, S. G., “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIX/ I (1985), p. 137-156.

Klyāstorniy, S. G., “Türko-Sogdiyskiy Pamyatnik İz Yujnoy Gobi”, *VII Godičnaya Sessiya Lo İvan (Kratkie Soobtseniya)*, İzdatelstvo Nauka, 1971, s. 58-60.

Klyāstorniy, S. G., “V. V. Bartold i İstoriya Türkskih Narodov”, *Pismennye Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, Leningrad 1967, s. 52-54.

Klyāstorniy, S. G., “Vostoçnyy Turkestan i Kagani Ordubalıka. K İnterpretatsii Çetırnadtsatoy Stroki Terhinskoy Nadpisi”, *Türkskie i Mongolskie Pismennye Pamyatniki*, Nauka, Moskva 1992, s. 32-35.

Klyāstorniy, S. G., “Vtoraya Bay-Bulunskaya Stela”, *Drevnie Türki v Tsentralnoy Tuve*, İstitut İstorii Materialnoy Kulturi Ran, St. Peterburg 2012, s. 223-229.

Klyashorniy, S. G., “Qasar-Qurug: Western Headquarters of the Uighur Khagans and the Problem of Por-Bazhyn Identification”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, XL/2 (1994), p. 94-98.

Tuguseva, L. Y., Klyashorniy, S. G., Kubarev G. V., “Inscriptions in Uyghur Writing and Runic Characters from the Urkosh Area (Central Altai)”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, XLII/4 (2014), p. 77-82.

Vainshtein, S. İ., Klyashorniy, S. G., “V. V. Radlov i İstoriko-Etnografiçeskoe İzüçenie Türkskih Narodov”, *Türkologiçeskiy Sbornik 1971*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1972, s. 20-31.

2.2.2. Türkçe’ye Çevrilen Makaleleri

Klyashorniy, S. G., “Arilerin Ülkesi”, *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemalöglu, TDBB Yayınları, İstanbul 2017, s. 40-41.

Klyashorniy, S. G., “Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi”, çev. Egemen Çağrı Mızrak, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1 (2014), s. 195-201.

Klyashorniy, S. G., “Eski Türk Abidelerinde Mitolojik Konular”, çev. Gulruh Abdyeva, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/4 (2020), s. 499-510.

Klyashorniy, S. G., “Eski Türk Runik Anıtları ve Onların Yazarları”, çev. Eyüp Bacanlı, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, I (Ankara 2011), s. 473-477.

Klyashorniy, S. G., “Göktürk İmparatorluğu”, *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemalöglu, TDBB Yayınları, İstanbul 2017, s. 92-105.

Klyashorniy, S. G., Guzev, V. G., “Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, XLI/1993 (1993), s. 27-33.

Klyashorniy, S. G., “Hun Devleti”, *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemalöglu, TDBB Yayınları, İstanbul 2017, s. 72-73.

Klyashorniy, S. G., “İskit Çağı”, *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemalöglu, TDBB Yayınları, İstanbul 2017, s. 52-57.

Klyashorniy, S. G., “Kimekler ve Kıpçaklar”, *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemalöglu, TDBB Yayınları, İstanbul 2017, s. 140-142.

Klyāştormıy, S. G., Livşıç, V. A., “Bugut’taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış”, çev. Emine Gürsoy Naskali, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, XXXV/1987 (Ankara 1992), s. 201-241.

Klyāştormıy, S. G., “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 261-266.

Klyāştormıy, S. G., “Moğolistan’dan Runik Yazılı Sikke”, çev. Sinan Dinç, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XI/26 (Erzurum 2004), s. 227-233.

Klyāştormıy, S. G., “Orhon Abidelerinde Kengü’nün Kavmi – Yer Adı (Etno-Toponimiği)”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XVIII/69 (1954), s. 89-104.

Klyāştormıy, S. G., “Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, XXXVIII/1990 (1994), s. 137-139.

Klyāştormıy, S. G., “Orta Asya Milletlerinin Araplar’a Karşı Mücadelelerine Dair (Orhun Yazıtlarına Göre)”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XXVI/104 (1962), s. 763-776.

Klyāştormıy, S. G., “Runik Abidelerde Kıpçaklar”, çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 89 (1994), s. 31-41.

Klyāştormıy, S. G., “Sakalar”, *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemaloğlu, TDBB Yayınları, İstanbul 2017, s. 64-67.

Klyāştormıy, S. G., “Tes Abidesi”, çev. Selcen Bozkurt, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Phil. Dr. Hamit Zübeyr Koşay’ın Hatırasına Armağan, XXIV/2 (1986), s. 151-171.

3. Genel Bibliyografya

Alimov, Rysbek, *Tanrı Dağı Yazıtları (Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme)*, Kömen Yayınları, 2014.

Alyılmaz, Cengiz, “Moğolistan’da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Buldukları Yerler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, X/21 (2003), s. 181-199.

Buyar, Cengiz, “Türk Tarihi Araştırmacısı olarak A. N. Bernştam ve Eserleri”, *Manas Sosyal Araştırmaları Dergisi*, V/2 (2016), s. 186-218.

- Çoruhlu, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2019.
- Demir, Nurettin, Yılmaz, Emine, “Uygur Edebiyatı (VIII-XIV. yüzyıl): Nesir”, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2006, s. 154-176.
- Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- Kononov, A. N., “Son Yıllarda SSCB’nde Türkoloji Araştırmaları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, XII (1965), s. 113-126.
- Kormuşin, İ. V., Nasilov, D. M., “S. E. Malov’un Hayatı ve İlmî Çalışmalarına Dair”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/11, s. 225-230.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1986.
- Ölmez, Mehmet, *Hsüan-Tsang’ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.
- Sertkaya, Osman Fikri, “Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, XLVIII/2000 (2000), s. 306-312.
- Şirin, Hatice, “Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları: Yeni Okuma ve Anlamlandırma Denemeleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 42 (2016), s. 167-172.
- Tekin, Talat, “Nine Notes on the Tes Inscription”, *Acta Orientalia Hungaricae*, XLII/1 (1988), p. 111-118.
- Tekin, Talat, “Sovyet Rusya’da Savaşın Sonra Türkoloji Çalışmaları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 1959, s. 187-207.
- Temizyürek, Fahri, Khalafova, Sahiba, “Rusya Türkolojisinin Öncülerinden Andrey Nikolayeviç Kononov’un Türkbilimindeki Rolü”, *Turkish Studies*, XIII/V (2018), s. 645-654.
- Ubryatova, E. İ., “Sergey Efimoviç Malov’un İlmî ve İçtimaî Faaliyetleri”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/11, s. 263-275.

EKLER

Resim 1. Sergey G. Klyashorniy'in öğrencilik yılları.⁶⁰⁸

Resim 2. S. G. Klyashorniy SSCB Doğu Araştırmaları Enstitüsü'ndeki çalışmalarının ilk yıllarında.⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ İ. V. Kulganek, "Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyashornogo – Arheologa, İstorika i Etnografa", s. 68.

⁶⁰⁹ İ. V. Kulganek, "Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyashornogo – Arheologa, İstorika i Etnografa", s. 68.

Resim 3. S. G. Klyashorniy Pamir-Fergana Ekspedisyonunda.⁶¹⁰

Resim 4. Uluslararası Antropologlar Kongresi, Moskova 1964.⁶¹¹

⁶¹⁰ İ. V. Kulganek, “Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyashornogo – Arheologa, İstorika i Etnografa”, s. 69.

⁶¹¹ İ. V. Kulganek, “Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyashornogo – Arheologa, İstorika i Etnografa”, s. 73.

Resim 5. S. G. Klyaştorıny, 1968.⁶¹²

Resim 6. S. G. Klyaştorıny, K l Tigin Yazıtı ile.⁶¹³

⁶¹² Türkolojişeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorınoĝo, Vostoçnaya Literatura, 2016.

⁶¹³ Türkolojişeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorınoĝo, Vostoçnaya Literatura, 2016.

Resim 7. S. G. Klyaşornıy Altay Dağlarında, Ekim 1969.⁶¹⁴

Resim 8. S. G. Klyaşornıy, Moğolistan'da bir aileyle.⁶¹⁵

⁶¹⁴ Türkolojişeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaşornogo, Vostochnaya Literatura, 2016.

⁶¹⁵ Türkolojişeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaşornogo, Vostochnaya Literatura, 2016.

Resim 9. S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov, M. S. Fomkin ile.⁶¹⁶

Resim 10. S. G. Klyaştorıny Moskova’da bir konferansta, 1970.⁶¹⁷

⁶¹⁶ Türkoloğışeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorınoğo, Vostoçnaya Literatura, 2016.

⁶¹⁷ İ. V. Kulganek, “Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyaştorınoğo – Arheologa, İstorika i Etnografa”, s. 73.

Resim 11. SSCB Doğu Araştırmaları Enstitüsü bilim adamları
Soldan sağa: V. N. Goreglyad, V. A. Livşiç, S. G. Klyaştorıny, L. N. Menşikov.⁶¹⁸

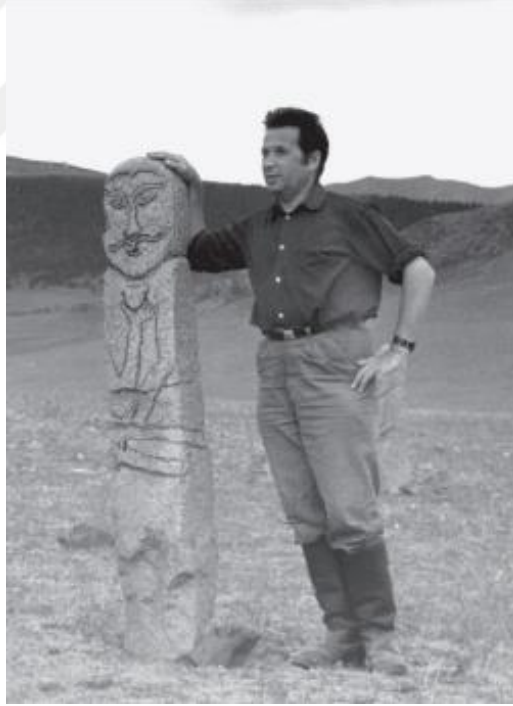
Resim 12. Oturanlar: L. Y. Tuguşeva, A. N. Kononov, N. A. Dulina
Ayakta: V. G. Guzev, Öğrenci, S. G. Klyaştorıny, L. Y. Medvedeva.⁶¹⁹

⁶¹⁸ İ. V. Kulganek, "Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyaştorıno – Arheologa, İstorika i Etnografa", s. 74.

⁶¹⁹ İ. V. Kulganek, "Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyaştorıno – Arheologa, İstorika i Etnografa", s. 73.

Resim 13. S. G. Klyashorniy, Moğolistan.⁶²⁰

Resim 14. S. G. Klyashorniy ve Türk balbalı, Moğolistan 1978.⁶²¹

⁶²⁰ Türkolojişeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyashornogo, Vostochnaya Literatura, 2016.

⁶²¹ Türkolojişeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyashornogo, Vostochnaya Literatura, 2016.

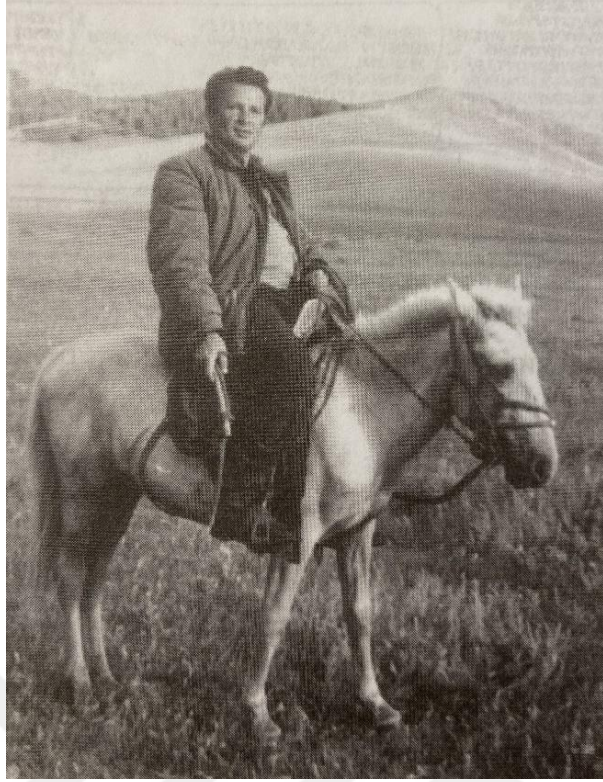
Resim 15. S. G. Klyaştorıny.⁶²²

Resim 16. S. G. Klyaştorıny Bugut Yazıtı kazılarında, 1978.⁶²³

⁶²² Türkolojişeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorıno, Vostoçnaya Literatura, 2016.

⁶²³ Türkolojişeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorıno, Vostoçnaya Literatura, 2016.

Resim 17. S. G. Klyashorniy Hangay Dağlarında, 1980 Moğolistan.⁶²⁴

Resim 18. S. G. Klyashorniy Güney Gobi'de, 1982.⁶²⁵

⁶²⁴ S. Grigoryevich Klyashorniy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 331.

⁶²⁵ S. Grigoryevich Klyashorniy, *Runiçeskie Pamyatniki Uygurskogo Kaganata i İstoriya Evraziyskih Stepey*, s. 335.

Resim 19. S. G. Klyaştorıny, Sovyet-Moğol Tarih-Kültür Ekspedisyonunda, 1984.⁶²⁶

Resim 20. S. G. Klyaştorıny, İstanbul 1988.⁶²⁷

⁶²⁶ Türkoloğiceskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorınoğo, Vostoçnaya Literatura, 2016.

⁶²⁷ İ. V. Kulganek, "Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyaştorınoğo – Arheologa, İstorika i Etnografa", s. 75.

Resim 21. S. G. Klyāstorniy, Moğolistan 1989.⁶²⁸

Resim 22. S. G. Klyāstorniy ve Macar-Moğol bilim adamı D. Kara ile Budapeşte’de.⁶²⁹

⁶²⁸ Türkoloğeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyāstornogo, Vostochnaya Literatura, 2016.

⁶²⁹ İ. V. Kulganek, “Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyāstornogo – Arheologa, İstorika i Etnografa”, s. 74.

Resim 23. S. G. Klyaştorıny, Japonya'da çay töreninde, 1993.⁶³⁰

Resim 24. S. G. Klyaştorıny, Kopenhag 1995.⁶³¹

⁶³⁰ Trkoloğeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyaştorınoğo, Vostoçnaya Literatura, 2016.

⁶³¹ İ. V. Kulganek, "Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyaştorınoğo – Arheologa, İstorika i Etnografa", s. 74.

Resim 25. S. G. Klyaştorıny ve J. Stari, Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'nün el yazması fonu.⁶³²

Resim 26. S. G. Klyaştorıny, Rusya Bilimler Akademisi Dışışleri Enstitüsü'nde bir toplantıda.⁶³³

⁶³² İ. V. Kulganek, “Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyaştorıno – Arheologa, İstorika i Etnografa”, s. 75.

⁶³³ İ. V. Kulganek, “Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyaştorıno – Arheologa, İstorika i Etnografa”, s. 74.

Resim 27. S. G. Klyashorniy, Almatı 2008.⁶³⁴

Resim 28. Sergey G. Klyashorniy.⁶³⁵

⁶³⁴ İ. V. Kulganek, “Mongoliya i Mongolı v Fotoobyektive Sergeya Grigoryeviça Klyashornogo – Arheologa, İstorika i Etnografa”, s. 76.

⁶³⁵ “Sergey Grigoryeviç Klyashorniy”,
http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=44
Erişim Tarihi: 04.09.2023.

Resim 29. S. G. Klyashorniy, Baykal'da.⁶³⁶

Resim 30. S. G. Klyashorniy.⁶³⁷

⁶³⁶ Türkolojiçeskiy Sbornik 2013-2014, Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyashornogo, Vostochnaya Literatura, 2016.

⁶³⁷ *Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem (Materialy Nauçnoy Konferentsii Pamyati Sergeya Grigoryeviça Klyashornogo 1928-2014)*, St. Peterburg – Ulan Bator 2016, s. 6.

Resim 31. Şubat 2015 tarihinde S. G. Klyaştorıny anısına düzenlenen sempozyum⁶³⁸

Resim 32. Şubat 2023 tarihinde S. G. Klyaştorıny anısına düzenlenen sempozyum⁶³⁹

⁶³⁸ “Konferentsiya <<Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem>>”

http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=3982&Itemid=48

Erişim Tarihi: 10.10.2023.

⁶³⁹“Pyataya Nauçno-Praktičeskaya Konferentsiya <<Türko-Mongolskiy Mir v Proşlom i Nastoyaşem>> Pamyati S. G. Klyaştorınoğo”

http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=14775&Itemid=48

Erişim Tarihi: 10.10.2023.

Resim 33. S. G. Klyaştorny’ye 2006 yılında Altay araştırmaları hakkındaki çalışmaları sayesinde İndiana Üniversitesi tarafından verilen altın madalya.⁶⁴⁰

Resim 34. 2002 yılında Klyaştorny’ye A. Akayev tarafından takdim edilen Kırgız Manas nişanı.⁶⁴¹

⁶⁴⁰ “Nagradi S. G. Klyaştomogo”

http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=1476&Itemid=48

Erişim Tarihi: 04.09.2023.

⁶⁴¹ “Nagradi S. G. Klyaştomogo”

http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=1476&Itemid=48

Erişim Tarihi: 04.09.2023.

Resim 35. 28 Ağustos 2005 yılında “Kazan'ın 1000. Yıldönümü Anısına” Klyaştorny’е verilen madalya.⁶⁴²

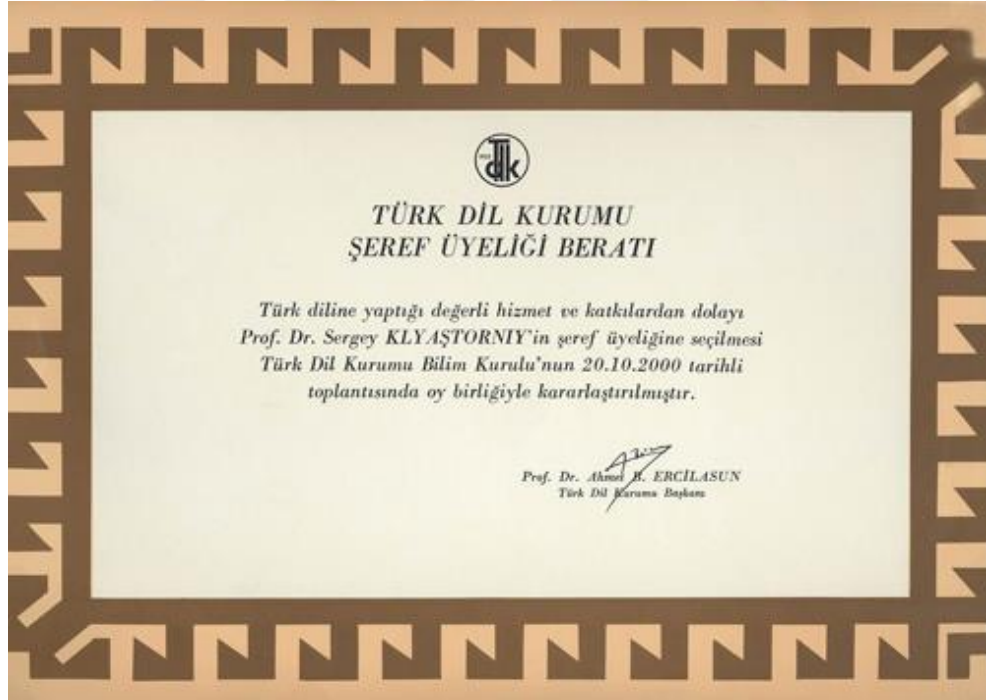
⁶⁴² “Nagradi S. G. Klyaştomogo”

http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=1476&Itemid=48

Erişim tarihi: 04.09.2023.

Resim 36. S. G. Klyaştorıny, 29 Nisan 2003 tarihinde Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi tarafından onursal akademisyen seçildi.⁶⁴³

Resim 37. 20 Ekim 2000 tarihinde S. G. Klyaştorıny, Türk Dil Kurumu fahri üyesi seçildi.⁶⁴⁴

⁶⁴³ “Nagradi S. G. Klyaştorıno”

http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=1476&Itemid=48

Erişim Tarihi: 04.09.2023.

⁶⁴⁴ “Nagradi S. G. Klyaştorıno”

CSOMA DE KÖRÖS SOCIETY
BUDAPEST VI, ISABELLA U. 46.
HUNGARY - H-1064

С. Г. Кляшторный Др. филологических наук
Ленинград

Глубокоуважаемый Сергей Григорьевич!

Я рад известить Вас, что Общество Кёрёши Чома /научное общество венгерских ориенталистов/ как признание за ваши научные заслуги в области востоковедения и то большое внимание, которое Вы уделяете венгерской ориенталистике, избрало Вас почтённым членом Общества. Позвольте мне по этому случаю пожелать Вам дальнейших успехов в вашей научной работе.

Диплом о Вашем избрании высылаем Вам одновременно с этим письмом.

Будапешт 18-го апреля 1969-го г.

T. Hazai
/Г. Хазаи/
Председатель
Общества Кёрёши Чома

Resim 38. 1989 yılında S. G. Klyaştorny, Körösi Csoma Derneği'nin onursal üyeliği seçildiğine dair belge. Bu onur belgesi 1994 yılında Budapeşte'de verildi.⁶⁴⁵

http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=1476&Itemid=48

Erişim Tarihi: 04.09.2023.

⁶⁴⁵ "Nagradi S. G. Klyaştomogo"

http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=1476&Itemid=48

Erişim Tarihi: 04.09.2023.